МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ
ХАРКІВСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИЩЕ УЧИЛИЩЕ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ № 1

Т. С. КИТИЧЕНКО

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1840-ві – 1920-ті рр.)

Харків – 2019

УДК 930 (477) «184/192»: 165. 731
К 45

Рецензенти:

О. Л. Рябченко – доктор історичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

С. М. Куделко – кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Науковий редактор: доктор історичних наук, професор О. М. Богдашина

Затверджено до друку рішеннями Вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, протокол № 3 від 8 квітня 2019 р.

Китиченко Т. С.
К 45 Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.) : [монографія]. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2019. 239 с.
ISBN

Монографія присвячена комплексному вивченню становлення та розвитку історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.), переважно її теоретичної складової.

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АЮЗР – «Архив Юго-Западной России»

проф. – професор

ГВАК – Губернські вчені архівні комісії

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ)

МАМЮ – Московський архів Міністерства юстиції

НІФТ – Новоросійське історико-філологічне товариство (м. Одеса)

ХІФТ – Харківське історико-філологічне товариство

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку історичної науки збільшується інтерес учених до історії становлення й подальшого дисциплінарного оформлення історичного джерелознавства як спеціальної наукової та навчальної дисципліни. Зокрема, кризові явища у соціогуманітаристиці посилюють увагу дослідників до попередньої історіографічної традиції, здобутків у сфері методології та методики джерелознавства.

Науковий доробок істориків, які зробили значний внесок у розвиток історичного джерелознавства, на сьогодні недостатньо вивчений, а їх джерелознавчі праці та ідеї не отримали належної оцінки наступними поколіннями вчених.

Переосмислення багатьох джерелознавчих та історіографічних проблем, узагальнення й опанування досвіду, набутого попередниками, зумовлюють зростаючий інтерес дослідників до історії історичного джерелознавства в Україні, передусім його теоретичної частини. Зокрема дискусійними й малодослідженими залишаються питання про зміст поняття «історичне джерело» та класифікацію історичних джерел на етапі зародження джерелознавчих знань, методологію та джерелознавчу методику й головні віхи інституціоналізації історичного джерелознавства у 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Переконання учених у тому, що історичні джерела є основою будь-якого наукового дослідження, зберігалися і в наступні періоди розвитку світової історіографії. Один із засновників французької «Школи аналів» М. Блок (1886–1944) писав: «Джерела – це початок, який є поясненням. Гірше того: достатньо для пояснення» [527, с. 21].

Сучасна історична наука України ставить в числі головних завдань вивчення діяльності та наукової спадщини учених минулого. Адже становлення особистості та її досягнення в різних сферах суспільно-політичного й наукового життя є основою піднесення національної самосвідомості, формування нової системи духовних і культурних цінностей громадянського суспільства кожної держави. Особливий інтерес

становить внесок наукової спадщини В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. М. Бережкова, О. Г. Брікнера, В. П. Бузескула, В. І Веретенникова, П. В. Голубовського, В. Ю. Данилевича, М. В. Довнар-Запольського, В. С. Іконни-кова, І. М. Каманіна, І. А. Линниченка та інших учених у розвиток історичного джерелознавства України упродовж 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Таким чином, дослідження широкомасштабних проблем становлення та розвитку історичного джерелознавства та його теорії в підросійській Україні є одним із найважливіших завдань сучасної історичної науки.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі опрацьованих наукових праць істориків України, інших джерел з'ясувати внесок науковців у становлення та розвиток історичного джерелознавства та його теоретичної складової в 1840-ві – 1920-ті рр.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі науково-дослідні завдання:

– з'ясувати стан наукового дослідження проблеми;

– охарактеризувати інформаційний потенціал використаних історіографічних джерел, встановити репрезентативність і повноту джерельної бази;

– визначити методологічний інструментарій дослідження;

– проаналізувати внесок істориків підросійської України у становлення та розвиток вітчизняного теоретичного джерелознавства в 1840-ві – 1920-ті рр.;

– розкрити основні напрями та результати інституціоналізації історичного джерелознавства;

– охарактеризувати розробку вченими підросійської України головних понять історичного джерелознавства;

– розглянути найбільш поширені схеми класифікації історичних джерел, запропоновані істориками означеного періоду;

– простежити зміни в підходах істориків до розробки джерелознавчої критики;

– дати оцінку внеску істориків підросійської України у становлення вітчизняного історичного джерелознавства та його методологічних засад.

Об’єктом дослідження є становлення та розвиток наукових знань про історичні джерела, методику їх дослідження на теренах підросійської України 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. у контексті європейської наукової традиції з акцентом на наукові праці з теорії історичного джерелознавства.

Предмет дослідження становлять провідні тенденції формування та розвитку теоретичних засад джерелознавства в підросійській Україні 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 40-ві рр. XIX – 20-ті рр. XX ст., коли історичне джерелознавство, інтегруючи здобутки вітчизняної та західноєвропейської науки, набуває статусу окремої наукової та навчальної дисципліни.

Нижня межа пов’язана з тим, що саме у 1840-х рр. на теренах України, які входили до складу Російської імперії, формується система науково-дослідних установ джерелознавчого профілю. Створена у 1843 р. Київська археографічна комісія, яка у 1845–1846 рр. у Києві розпочала видання серій збірок документів «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» (т. 1–4) та «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (вип. 1–3), а з 1859 р. – «Архив Юго-Западной России». Продовжувалася традиція видання альманахів, започаткована І. І. Срезневським та М. А. Цертелєвим у 1820-х – 1830-х рр. у Харкові, М. О. Максимовичем – у 1830-х р. у Києві. На формування та подальший розвиток джерелознавства в Україні справляли вплив й загальноросійські журнали історичного профілю. У зв’язку з цим окремо слід згадати «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (1846–1908 рр.), в якому видавалися з коментарями літопис Самовидця (1846 р., № 1–2), «Історія Русів» (1846, № 1–2, № 4) та інші важливі джерела з історії України, дослідження з археології, етнографії, нумізматики, палеографії тощо.

Верхня хронологічна межа визначається першими трьома десятиліттями XX ст., коли значна частина істориків продовжувала дотримуватися позитивістських принципів роботи з історичними джерелами. З кінця 1920-х років у радянській історіографії немарксистські історичні концепції піддаються жорсткій критиці, розроблена позитивістами джерелознавча методика протиставляється марксистській. На початку 1930-х рр. більшість науково-дослідних установ була ліквідована за звинуваченням у збереженні старої, «буржуазної ідеології» [590, с. 11; 529, с. 90–100], а значна частина вчених репресована.

Географічні межі дослідження охоплюють ту частину сучасних українських земель, які входили в досліджуваний період до складу Російської імперії, а пізніше – СРСР. Нами переважно використовується термін «підросійська Україна», оскільки хронологічні рамки даної роботи охоплюють в основному останній період перебування більшості українських земель у складі Російської імперії. Визнаємо, що відносно 1920-х рр. коректніше застосовувати термін «радянська Україна». Авторка не розглядає розвиток джерелознавства на тих українських теренах, які перебували у складі Австро-Угорської імперії. Історична наука взагалі та історичне джерелознавство, зокрема, у цьому регіоні мали досить суттєву специфіку, оскільки перебували під впливом австрійської, польської, румунської національних історіографій. Переважно вивчається творчість науковців трьох університетів: Київського, Новоросійського, Харківського, та Ніжинського історико-філологічного інституту, бо саме вони заклали основу для формування теорії джерелознавства як окремої наукової та навчальної дисципліни. Не розглядаються праці викладачів Київської духовної академії та інших духовних навчальних закладів, оскільки церковне джерелознавство завжди становило специфічну галузь історичної науки.

Інтелектуальний простір історичної науки 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. на підросійських українських землях відзначався більшою (у порівнянні з підавстрійськими теренами) уніфікацією та перебував під

сильним впливом загальноросійських наукових традицій [662, с. 44; 534, с. 41, 66, 314, 364, 390; 600, с. 6; 598, с. 45].

Історичне співтовариство представлене, у першу чергу, університетськими корпораціями, а також науковими товариствами, видавництвами, архівами, музеями, іншими науковими, навчальними та просвітницькими організаціями губернських міст, переважно Києва, Ніжина, Одеси, Харкова. Київський університет св. Володимира та Історичне товариство Нестора-літописця при ньому, Харківський і Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут та історико-філологічні товариства при них були головними осередками історичної науки на підросійських українських землях. Творча спадщина представників цих наукових інституцій є головним об’єктом нашого дослідження.

Аналіз історіографії дослідження проблеми слід розглядати в контексті трьох основних історіографічних періодів – дореволюційний (60-ті рр. XIX ст. – перші два десятиліття XX ст.), радянський (1920-ті – 1980-ті рр.) та сучасний (1990-ті – початок XXI ст.) В окрему групу слід виділити праці зарубіжних дослідників, у тому числі істориків діаспори.

Перші, фрагментарні оцінки новітніх на той час ідей з методології та методики історичного джерелознавства з’являються в дореволюційний час у рецензіях, бібліографічних оглядах, вступах до узагальнюючих історичних та джерелознавчих праць.

У джерелознавстві 40-х рр. – 50-х рр. XIX ст. збереглися елементи просвітництва, романтизму, гегельянства. На відміну від пізніших дослідників професор Харківського університету М. Н. Петров (1826–1887) не так критично ставився до романтичного історіописання. Він висловлював думку, що романтизм ушляхетнив і опоетизував історичний виклад [426, с. 16].

Більшість джерелознавців 60-х – 90-х рр. XIX ст. сповідувала та розробляла позитивістські принципи наукових досліджень.

Головною ознакою позитивістської джерелознавчої методики стала традиція документалізму. Значна кількість розвідок В. Б. Антоновича,

Д. І. Багалія, М. С. Грушевського та інших представників Київської документальної школи не лише написані на широкому й достовірному архівному матеріалі, а й опубліковані з додатками – вибірками з архівних джерел, насамперед актових.

Проживаючи двадцять років у Львові (1894–1914 рр.), М. С. Грушевський уважно стежив за виходом новітніх праць у підросійській Україні. Про це свідчать численні рецензії професора Львівського університету на розвідки своїх колег у «Великій Україні». Наприклад, у відгуку на магістерську дисертацію іншого учня В. Б. Антоновича П. А. Іванова він схвалює притаманний Київській документальній школі стиль історіописання. За оцінкою рецензента автор «держиться ґрунту ясних і безперечних фактів»; не висловлює гіпотез; «не дуже застановляється і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших виводів; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії» [281, с. 6].

З кінця XIX ст. на методологію та методику історичної науки впливали нові моделі пояснення історичного минулого (марксистська, неокантіанська, неоромантична тощо).

Приват-доцент Новоросійського університету М. І. Мандес (1866–1934) називав одним із перших засновників критики текстів німецького філолога І. Беккера. Одеський учений підкреслив, що в основі критичного методу І. Беккера покладено принципи: «взаємовідносин рукописів» і «інтерполяції» [394, с. 1].

Ректор Новоросійського університету Ф. І. Леонтович (1833–1910) у лекціях з історії російського права вважав вкрай застарілими «чисто механічні прийоми при розробці наукових питань» «старих істориків», до яких лектор відносив представників «старої Карамзінської школи» та М. П. Погодіна. За оцінкою Ф. І. Леонтовича «схематичний метод» М. М. Карамзіна є «чужим» «строгій науковій критиці та аналізу даних» [359, с. 25]. Професор критикує М. М. Карамзіна за вільне пояснення «або зовсім відкинутих, як непотрібних матеріалів, якщо вони не підходять під загальноприйняту схему» [там само]. Ф. І. Леонтович називав

дослідницьку методику М. П. Погодіна математичною (компілятивною) і критикував за подібні «крайнощі» [359, с. 25]. Більш прихильно Ф. І. Леонтович оцінював розроблений у працях І. Д. Бєляєва та В. І. Сергеєвича «метод догматичного аналізу правових норм за джерелами» [там само].

Професор Київського університету В. Б. Антонович (1834–1908) у лекціях із російської історії звертав увагу на вплив Б. Г. Нібура на інших дослідників, особливо М. Т. Каченовського, який «знаходився під впливом західноєвропейського вченого Нібура, який поставився критично до римських істориків… Каченовський у своїй літописній критиці дійшов до досконалого заперечення [тут і далі переклад наш – К. Т.] літопису» [101, арк. 3].

Інший професор цього університету В. С. Іконников (1841–1923) вважав, що в розробку джерелознавчої критики найбільший внесок зробили самі німецькі вчені: А. - Л. Шльоцер [310,т. 1, кн. 1, с. 8, 37], Б. Г. Нібур [310, т. 1, кн. 1, с. 15, 37], Л. фон Ранке [310,т. 1, кн. 1, с. 17], Е. Бернгейм [310, т. 1, кн. 1, с. 8].

Професор Харківського університету В. І. Веретенников (1880–1942) пов'язував початок історичної науки в Російській імперії з працями М. І. Новікова, А. - Л. Шльоцера, І. М. Болтіна, Г. Ф Міллера [див.: 255, с. 31–32].

На думку О. П. Рославського-Петровського, саме «Нібур знайшов справжні закони історичної критики. Він показав нам, як потрібно розбирати джерела і в якій мірі вони «заслуговують довіри» [455, с. ХІІІ]. Далі дослідник згадав Й. Гердера та Дж. Віко, назвавши останнього «творцем філософії історії» [455, с. XV].

Інший професор Харківського університету Д. І. Багалій (1857–1932) називав родоначальником джерелознавчої методики («історичної критики») А. - Л. Шльоцера, «російського академіка і німецького історика» [200, с. 3–4]. Учений наголосив, що Б. Г. Нібур і Л. фон Ранке були лише продовжувачами справи А. - Л. Шльоцера [200, с. 4].

Коротку історію розвитку джерелознавчої критики («історичної критики») наведено у «Вступі до історичної науки» Е. Бернгейма (1850–1942). Професор (з 1889 р.), пізніше ректор (1899–1921 рр.) Грайфсвальдського університету зазначив: «Свідоме виникнення цього нового критичного методу відноситься до появи у 1811–1813 рр. перших томів римської історії Георга Нібура з передмовою і першого тому «Історії романських і германських народів з 1494 по 1535 р.», Леопольда фон Ранке, яка вийшла в 1824 р. з додатком «Критика нових істориків». Гурток істориків, що оточували Ранке, як учителя, брали участь у виданні «Monumenta Germania historica» – Георг Вайц, Вільгельм Гізебрехт, Генріх Зібель, Йоган Густав Дройзен і ін. – а також їх учні, своїми дослідженнями і викладанням розробили далі методику і зробили її загальним досягненням історичного дослідження» [220, с. 32].

Молодий ад'юнкт Харківського університету М. Н. Петров занотував свої враження від лекції з німецької історії Л. фон Ранке: «Розповідь його могла б слугувати взірцем історичного викладання. Професор настільки близько знайомий, проникнутий своїм предметом та бере в ньому таку душевну участь, що, слухаючи його, можна подумати, що оповідач сам був не лише свідком, але й учасником подій, які розповідаються, та коротко, особисто знав усіх діячів, що брали участь у них» [427, с. 17].

За оцінкою М. Н. Петрова, вивченню нової історії Л. фон Ранке «надав важливу послугу, як Нібур – вивченню давньої. Заснувавши свої праці з цієї частини на безсумнівних історичних відомостях, він створив для вивчення цієї епохи і особливий критичний метод, подібно тому, як Нібур створив його для вивчення класичної давнини» [425, т. 3, с. 3].

Майбутній професор Новоросійського університету О. Г. Брікнер (1834–1896) протягом літа 1870 р. перебував у Німеччині з метою вивчення історичних семінарій університетів. Він указував на важливість результатів наукової школи Л. фон Ранке: «Критичний метод при розборі середньовічних історичних джерел можна вважати причиною таких незвичайних успіхів… Школа Ранке вважає критичний розбір джерел, за

допомогою якого можна як найточніше вбачити зовнішній, фактичний хід подій, головним завданням історичної науки» [230, с. 160].

Невипадковою є надзвичайно висока оцінка наукової та педагогічної діяльності берлінського професора В. П. Бузескулом. У некролозі він зазначав: «Невід'ємна перевага Ранке, не говорячи вже про його незвичайну плодовитість, – критичний талант. У цьому з ним не може зрівнятися ніхто з новітніх істориків, за винятком хіба що Нібура. Щодо критики Ранке – недосяжний зразок для своїх багатьох учнів і послідовників. Але Ранке зробив переворот у вивченні нової історії не одним тільки своїм строгим критичним методом: він збагатив історичну науку зазначенням нових джерел; саме з часу його праць отримують архіви те велике значення, яким вони користуються тепер» [243, с. 58].

Отже, позитивісти визнавали великий вплив праць Леопольда фон Ранке (1795–1886) та інших німецьких істориків не лише на розвиток історичного джерелознавства та введення системи семінарських занять в університетах. За оцінкою Є. В. Тарле (1918 р.), «критичний метод Ранке» зіграв вирішальну роль у зміні поглядів учених на архіви. Стало зрозуміло, що «без архівного документа не має скільки-небудь повної і достовірної історії. Там, де є документ,– він повинен бути безумовно залучений» [476, с. 598].

Цікаво, що прихильник неокантіанства професор Новоросійського університету Є. М. Щепкін (1860–1920) зовсім з інших позицій також високо оцінював методику Л. фон Ранке: «Весь критичний метод, як він уперше був сформульований Л. Ранке, цілком заснований на психологічному досвіді та психологічних узагальненнях. Критичне використання історичних джерел зводиться до двох прийомів: 1) дослідження кожного джерела з даного питання окремо як за змістом, так і за особистістю автора і 2) співставлення всіх тих окремих джерел і встановлення факту шляхом перехресного їх опитування» [див.: 501, с. 28].

Сукупність методів вивчення джерел прихильники романтичного та позитивістського способів історіописання визначали здебільшого термінами «історична критика» та «історичний метод». Цікаво, що саме

лідером неокантіанської течії в російській історіографії О. С. Лаппо-Данилевським обґрунтовано доцільність іншого формулювання – «вчення про методи» та виділення останнього в окрему наукову піддисципліну «із загальної формально-логічної точки зору» [353, вип. 1, с. 7]. Петроградський методолог до «вчення про методи» відносив «роздуми про аналіз і синтез, дедукцію та індукцію в історичних науках, тобто про історичний метод взагалі; але воно повинне викладати методи історичного вивчення і у відносно часткових їх поєднаннях, оскільки останні обумовлені більш спеціальними пізнавально-науковими цілями, переслідуваними вченим при дослідженні даного роду історичних джерел і фактів» [там само]. «Таке вивчення обіймає», на його думку, «крім розгляду історичного методу взагалі, „методологію історичного джерелознавства” та „методологію історичної побудови”. Методологія історичного джерелознавства встановлює принципи та прийоми, на основі і за допомогою яких історик, користуючись відомими йому джерелами, вважає, що має право стверджувати, що факт, який його цікавить дійсно існував або існує. Методологія історичної побудови встановлює принципи та прийоми, на основі і за допомогою яких історик пояснює, яким чином сталося те, що дійсно існувало або існує, і побудує історичну дійсність» [там само].

Активне послуговування дослідниками другої половини XIX ст. – перших трьох десятиліть XX ст. таких формулювань, як «історична критика», «історичний метод», «вчення про методи», «методологія історичного джерелознавства», «методологія історичної побудови» переконливо свідчить про фактичне виділення теорії джерелознавства як окремої частини джерелознавства взагалі.

На погляди неокантіанців підросійської України М. М. Бубнова, В. І. Веретенникова, Є. М. Щепкіна найбільший вплив справили твори О. С. Лаппо-Данилевського, баденської (фрейбурзької) школи неокантіанства В. Віндельбанда та Г. Ріккерта, в яких показано обмеженість позитивістських принципів історичного пізнання та сформульовано нові дослідницькі методи «наук про людину» [669, с. 144–145].

Історик-марксист М. М. Покровський (1869–1942) критикував загальноприй-няту тоді дослідницьку методику. Він, наприклад, у рецензії на книгу позитивіста М. В. Довнар-Запольського «История русского народного хозяйства» ще в 1913 році розкритикував використання археологічних джерел при вивченні економіки та держави Київська Русь [439, с. 272].

Вивчення теоретичної джерелознавчої спадщини істориків підросійських українських земель продовжилося в радянський час.

У 1920-х рр. в основному зберігалася дореволюційна історіографічна ситуація з відносною свободою творчості та оцінок попередників. Дослідники старшого покоління зберегли стару (позитивістську) методологію та джерелознавчу методику, продовжили вивчати теми попередніх років. Науковці висловлювали особисті, незалежні від партійних постанов, оцінки. До кінця 1920-х років в історичній науці Радянського Союзу запропоновані позитивістами правила роботи з історичними джерелами вважалися канонами методики джерелознавства.

Академік Всеукраїнської Академії наук С. О. Єфремов (1876–1939) високо оцінив стиль історіописання Д. І. Багалія в рецензії на його книгу «Український мандрований філософ Г. С. Сковорода»: «Строгий науковий метод, широкий критичний апарат і обережність не тільки щодо висновків, а навіть у самих виразах, спокійний тон і об'єктивний виклад навіть там, де авторові доводиться з інакомислячими полемізувати, – це звичайні риси наукового пера академіка Д. І. Багалія» [595, с. 345–347].

Перший ректор Білоруського державного університету В. І. Пічета (1878–1947) у праці «Введение в русскую историю (Источники и историография)» (1922 р.) високо оцінював дослідницьку методику В. Б. Антоновича та його учнів. Зокрема, він наголошував: «Кожен рядок, кожна замітка Антоновича дорогоцінні. Вони проливають світло на багато темних питань минулого українського народу. Документи, які він видав, є основними джерелами для вивчення минулого українського народу. Без них жоден дослідник обійтися не в змозі» [717, с. 195]. В. І. Пічета називав праці М. С. Грушевського «блискучими екскурсами критико-

методологічного характеру» із залученням «величезної кількості джерел» [717, с. 198]. Показово, що науковець за недотримання позитивістських правил у роботі з історичними джерелами більш критично ставився до праць А. О. Скальковського, а особливо неоромантика Д. І. Яворницького. Характеризуючи науковий доробок А. О. Скальковського, В. І. Пічета наголошував, що «автор не завжди розбірливий у виборі методу, внаслідок чого він позбавлений можливості провести демаркаційну лінію між джерелами, якими він користується, але яких не піддає ретельній критиці. Завдяки відсутності виразності в методі історичний конкретний матеріал для автора має таку ж цінність, як усний переказ чи розповіді старих» [717, с. 199]. Автор критикував Д. І. Яворницького (1855–1940) за відсутність, на його думку, будь-якої джерелознавчої методики. В. І. Пічета стверджував, що «у працях Еварницького немає ніякого методу. Цікавий оповідач Еварницький – поганий дослідник, який не усвідомив собі завдань і методів історичного дослідження. Він погано розбирається у джерелах, не проводить між ними різниці, не піддає критиці, змішуючи до однієї купи документальні дані з розповідями, споминами, переказами і подібним матеріалом, який має самостійну наукову цінність і вимагає для свого вивчення власних методологічних прийомів» [717, с. 199–200].

Академік Всеукраїнської Академії наук М. С. Грушевський (1866–1934) показав еволюцію народницького напряму в українській історіографії від романтичного історичного народництва до чисто документальних студій кінця XIX ст. [277, с. 12]. У статті «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» він виокремлює зміни, які відбулися в українській історичній науці у XIX ст.: нові правила передачі тексту, посилене використання фольклорних джерел та постановка проблеми про методику їх опрацювання, нові форми археографічних публікацій тощо [див.: 280].

Академік Всеукраїнської Академії наук, професор на той час Харківського інституту народної освіти Д. І. Багалій у «Нарисі української історіографії» (1923 р.) називав розроблену позитивістами джерелознавчу

методику (за термінологією того часу «історичну критику») «цінним здобутком історіографії XIX і XX ст.» [211, т. 1, с. 34]. У статті «Академік М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис)» (1927 р.) він високо оцінив методику роботи з історичними джерелами М. С. Грушевського [див.: 206].

Прикладом суперечностей між прихильниками старих і нових підходів у методології та методиці історичних досліджень стала гостра полеміка між Д. І. Багалієм і М. І. Яворським у 1923–1925 рр. Дискусії з приводу проблем джерелознавчої методики відбувалися спочатку, за свідченням лідера української марксистської історіографії того періоду М. І. Яворського (1885–1937), в усній формі на засіданнях Харківської науково-дослідної кафедри історії України (пізніша, більш відома назва: кафедра (інститут) історії української культури) [див.: 510, с. 169; 630, с. 84]. Згодом Д. І. Багалій у відгуку на працю «Нарис історії України» М. І. Яворського присвятив 12 сторінок методології та методиці [див.: 213, с. 149]. Рецензент відмітив «відсутність критичного досліджування й обговорення тих питань, для яких бракує певних історичних джерел» [див.: 213, с. 146] та «переважання дедуктивного методу» [див.: 213, с. 150]. У відповідь М. І. Яворський назвав академіка «закопаним в архівній старовині „джерелознавцем”» [див.: 510, с. 169]. Він стверджував, що «історія, як суспільна наука, не може й не сміє обмежитися одним тільки голим констатуванням „факту”, а ще й мусить зайнятися виявленням та поясненням його» [див.: 510, с. 175].

Професор Харківського інституту народної освіти В. П. Бузескул (1858–1931) у книзі «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века» (ч. 1–2, 1929–1931 рр.) показав обумовленість розвитку історичної думки потребами суспільного життя, охарактеризував історичні погляди, головну проблематику праць окремих учених, специфіку археографічної роботи та особливості вивчення джерел спеціалістами зі всесвітньої історії [див.: 238].

В. П. Бузескул також вивчав історію розробки методів джерелознавства. Цій темі він присвятив дві статті, що вийшли друком в

«Известиях Академии наук СССР»: «Из истории критического метода. Ранке и Штенцель» [240], «Из истории критического метода. Геерен» [239]. Учений підкреслював, що ще задовго до досліджень Л. фон Ранке і Б. Г. Нібура, А. Геєрен намагався визначити «генеалогію» джерела, відокремити вигадки від дійсного [239, с. 313]. Професор філософії та історії Гетингенського університету А. Геєрен, за оцінкою В. П. Бузескула, «висунув важливість дослідження джерел, що дійшли до нас від давніх авторів. Уже він відрізняв джерела первинні та пізніші, надавав найбільшу оцінку свідченням, сучасним подіям і документальним; звертаючи увагу на тенденцію автора, вбачаючи в ній один із критеріїв при визначенні джерела» [239, с. 314].

Зі встановленням тоталітарного політичного режиму наприкінці 1920-х років у СРСР немарксистські історичні концепції та джерелознавчі методики піддаються критиці; самі історичні джерела використовувалися вибірково у відповідності з марксистсько-ленінською історичною концепцією, політичною доцільністю, що зменшувало джерельну базу та збіднювало зміст історичних праць радянського часу. Робота науково-дослідних установ, в тому числі історичного профілю, особливо за часів сталінізму опиняється під жорстким партійно-ідеологічним контролем.

На нашу думку, постійні публічні твердження Д. І. Багалія кінця 1920-х років про оволодіння марксистською методологією [205, с. 129–130] є нещирими. Окрім публічних заяв, у текстах праць останніх років життя вчений активно послуговується марксистськими термінами. Так, у «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928 р.) історик намагався поєднати марксистську термінологію та схему історичного процесу з позитивістською методикою збору та аналізу історичних джерел [див. : 210]. Але, на наше переконання, Д. І. Багалій насправді залишився прихильником позитивістської джерелознавчої методики.

З кінця 1920-х рр. наукова спадщина дореволюційних істориків жорстко критикувалася марксистами. До них вимушений був приєднатися і академік Д. І. Багалій. Уже в «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928 р.) він характеризував «позитивну школу»

(тобто школу В. Б. Антоновича) та її дослідницьку методику як застарілу [див.: 210, с. 205; 630, с. 84].

Опинившись об’єктом критичних рецензій Ф. Я. Ястребова [512], Т. М. Скубицького [757–758], Д. І. Багалій погодився на участь в організованій в Харківському інституті історії української культури «кампанії боротьби з „троцькістсько-бухарінськими контрабандистами і фальсифікаторами” та „буржуазними націоналістами”» [529, с. 95]. У переробленому на початку 1930-х років «Нарисі української історіографії» він жорстко критикує джерелознавчу методику наукової школи В. Б. Антоновича, до якої відносився і сам [див.: 207, т. 2, с. 501–507].

Більшість наукових досліджень 30-х рр. – першої половини 50-х рр. XX ст. містили звинувачення на адресу істориків минулого у буржуазному націоналізмі, фактографізмі, фальсифікаціях та несприйнятті марксистської ідеології. Новим маркером історіописання стало обов’язкове цитування класиків марксизму-ленінізму та вищого партійного керівництва СРСР.

Співробітник на той час Державної академії історії матеріальної культури С. М. Биковський (1896–1936) активно критикував буржуазних істориків за використання розроблених позитивістами формально-порівняльного (тобто історико-порівняльного) та формально-типологічного (тобто історико-типологічного) методів [524, с. 20; 526, с. 4]. Він у передмові до «Методики исторического исследования» критикував «Опыт русской историографии» В. С. Іконникова, «Об элементарной методике истории» Д. І. Багалія, «Вопросы методологии истории» Є. М. Щепкіна, а також праці інших науковців дореволюційного часу за недостатню розробку теорії історичного джерелознавства. На його думку, праці авторів другої половини XIX – початку XX ст. не мали «прямого зв’язку з методологією історії» та являли собою «посібники з техніки історичного дослідження» [525, с. 2].

Негативні наслідки для історичної науки, особливо для вивчення історії радянського суспільства, мав лист Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Й. В. Сталіна (1879–1953) «О некоторых вопросах истории большевизма», надрукований у 1931 р. у часописі «Пролетарская

революция». Науковці, які у своїх оцінках та висновках посилалися на джерела, називалися «безнадійними бюрократами» та «архівними крисами» [763, с. 9]. Отже, заперечувалися головні традиції дослідницької роботи істориків-позитивістів: культ об'єктивності та пояснення будь-якого історичного факту вірогідними джерелами.

Директор Інституту історії матеріальної культури ВУАН у 1934–1936 рр. Ф. А. Козубовський (1895–1938) у праці «Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму» (1934 р.) піддав критиці методику археологічних досліджень Ф. К. Вовка та його «палеоетнологічної школи» [644, с. 25]. Він стверджував, що «теорія безбуржуазності українського народу, іманентної культурно-націоналістичної української ідеї, надкласової та аполітичної, формалізм, документалізм та порівняльництво – це не окремі помилки, а типова буржуазна ідеалістична система» [644, с. 66].

Колишній директор Всеукраїнського Центрального архіву стародавніх актів, а на момент публікації розвідки співробітник Історично-археографічного інституту ВУАН О. П. Оглоблин у розгромній статті про наукову школу М. В. Довнар-Запольського, до якої відносився і сам, заангажовано розкритикував історичні погляди свого наукового керівника як поєднання «російського великодержав-ництва» та «місцевого націоналізму» [704, с. 158].

Поодинокі теоретичні новації за часів сталінізму зустрічаються здебільшого не у спеціальних історичних працях, а побіжно. Так, наприклад, одним з перших радянських дослідників С. Н. Валк у 1940 р. застосував термін «загальне джерелознавство», як синонім дефініції «теоретичне джерелознавство» у рецензії на посібник О. О. Шилова «Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в.» [546, с. 86–87].

Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) відбулася часткова десталінізація багатьох сфер політичного життя, зокрема гуманітаристики. Дослідники більш позитивно, ніж у сталінські часи, оцінюють надбання джерелознавців минулого.

У другому томі «Очерков истории исторической науки в СССР» (1960 р.) підкреслювався тісний зв'язок джерелознавства другої половини XIX – початку XX ст. з історичною наукою та археографічною справою зокрема. Розвиток історичного джерелознавства зазначеного періоду оцінювався С. М. Каштановим як «великий крок вперед у порівнянні з джерелознавством феодально-дворянського періоду» [711, т. 2, с. 575]. До досягнень джерелознавства другої половини XIX – початку XX ст. радянський дослідник відносив розширення документальної бази історичних досліджень, удосконалення методів вивчення джерел, введення до наукового обігу груп «документів господарсько-адміністративного змісту, які раніше зовсім або майже зовсім не піддавалися аналізу (приватно-правові акти, діловодне листування, писцові, переписні книги і т. д.)» [там само].

Головні підходи до вивчення історичних джерел, які були розроблені дореволюційними науковцями, частково збереглися у радянському джерелознавстві. Так, концепція зовнішньої та внутрішньої критики залишалася загальноприйнятою до 1960-х рр., а актові документи переважали серед джерел більшості історичних праць того часу.

Професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка М. І. Марченко (1902–1983) у праці «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» (1959 р.) розглянув археографічну роботу Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів [673, с. 168–175] та Одеського товариства історії та давнини, А. О. Скальковського [673, с. 175–181]. Також у зазначеній праці він звернув увагу на головні ознаки джерелознавчої методики М. О. Максимовича: розширення джерельної бази та співставлення джерел між собою з метою вилучення достовірної інформації, встановлення деталей: окремих дат, імен, пошук фактографічних помилок у джерелах та повтор їх у пізніших джерелах та наукових працях [673, с. 207].

Виважені оцінки подали Д. І. Епштейн, Є. М. Тальман та І. І. Корнєва, які в «Истории археографии в дореволюционной России» (1969 р.) відмітили як недоліки «недотримання системного характеру видань

порушення послідовності видання літописів» [652, с. 92]. Але в той же час автори вважали, що видання Київської археографічної комісії мають «досить високий науковий рівень: певну структуру з обов'язковою археографічною передмовою, в якій давалася коротка характеристика джерел, що публікувалися; застосовувалася наукова методика підготовки до друку документів» [652, с. 92].

Професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка В. І. Стрельський (1910–1983) у роботі «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (1961 р.) критикував так звані «схеми буржуазних джерелознавців, які виявляються формальними й побудовані на глибоко ідеалістичному розумінні історії» [772, с. 52]. В іншій праці «Источниковедение истории СССР» (1962 р.) київський дослідник указав на специфіку позитивістської джерелознавчої методики. Зокрема, він зазначав: «Навіть великі буржуазні історики під джерелом розуміли в основному вивчення форм історичних пам'яток, тому й історичний аналіз підмінявся ними аналізом філологічним, текстологічним або юридичним» [771, с. 33–34]. На думку науковця, «аналіз тільки форми джерела у відриві від його змісту заважає правильному його розумінню, оцінці його класової суті та політичної орієнтації. Тому буржуазні джерелознавці, які стверджують існування незмінних методів дослідження різноманітних «типів» джерел, що відносяться за походженням до різних епох, неісторично» [771, с. 34]. В. І. Стрельський критикував позитивістів за надання культу принципу об'єктивності. Так, він під час аналізу лекційного курсу В. Ю. Данилевича «Литературные и вещественные источники русской истории» зазначав: «Автор дослідження, якби не старався він бути безпристрасним, мимоволі буває суб'єктивним у самомі виборі фактів або ж їх висвітленні, не кажучи вже про свідому тенденційність, що зустрічається. Внаслідок цього дослідники часто неточно передають дані джерел, якими вони користуються» [772, с. 18].

В той же час В. І. Стрельський визнавав збереження багатьох позитивістських наукових традицій, у першу чергу концепції двох етапів критики джерел, і в радянському джерелознавстві. Він закликав радянських

науковців розвивати джерелознавчу методику наступним чином: «Завдання полягає не в механічному успадкуванні досягнень буржуазного джерелознавства, а в їх критичній переробці, в подальшій розробці змісту зовнішьої та внутрішньої критики джерел, у внесенні деяких принципово нових моментів у розроблені буржуазною наукою прийоми критики джерел» [772, с. 52– 53].

На думку професора Ленінградського державного університету О. Л. Шапіро (1908–1994), дореволюційні історики не прагнули до певної єдності в дослідницькій методиці, «нерідко виступали противниками моністичного погляду на історію й були поборниками плюралістичної, еклектичної теорії факторів» [801, с. 15–16]. У праці «Русская историография в период империализма» (1962 р.) учений називав головною причиною недостатньо глибокого, на його думку, аналізу історичних джерел науковцями початку XX ст. відсутність «класового розуміння джерел» [801, с. 112]. О. Л. Шапіро негативно оцінював еволюцію позитивістської джерелознавчої методики «у бік більшого агностицизму» [801, с. 130], а «визнання деякими російськими історикам теорії емпіріокритицизму» розцінював «як явище, яке свідчить про деградацію і занепад буржуазної науки» [801, с. 130]. Головними недоліками позитивістського історіописання початку XX ст. він визначав фактографізм і відмову від узагальнень: «Для історичної науки епохи імперіалізму характерно посилення тенденцій до фактографічності та дрібнотем'я, до перебільшення обережності у висновках та узагальненнях, а інколи й до відмови від усяких загальних схем історичного процесу, від усяких широких концепцій» [801, с. 131].

Томський дослідник Г. М. Іванов (р. н. 1929) у монографії «Исторический источник и историческое познание (Методологические аспекты)» (1973 р.) наголошував на тому, що позитивісти «намагались уникати постановки теоретико-методологічних питань джерелознавства й зосереджували свої зусилля переважно на розробці конкретної методики вивчення історичних джерел» [607, с. 17].

Професор Московського університету ім. М. В. Ломоносова Є. В. Гутнова (1914–1992) в навчальному посібнику «Историография истории средних веков. Середина XIX в. – 1917 г.» (1974 р.) присвятила окремий розділ розвитку історичної науки часів панування позитивістської доктрини та дисциплінарного оформлення соціології як науки. Дослідниця у висновках щодо розвитку позитивістської методики дослідження історичних джерел повторила оцінки, прийняті в радянському суспільствознавстві того часу. На її думку «за своїми загальними методологічними принципами» позитивізм виявився «неспроможним перетворити історію на справжню науку», бо «вороже протиставлявся історичному матеріалізму разом з усією буржуазною історіографією» [583, с. 65]. Важливішим був інший висновок авторки: «У рамках буржуазної історичної науки позитивістська течія в останнє десятиліття XIX ст. займала у ряді питань більш передові позиції, ніж інші її напрямки, і в ці роки створили практично нові, хоча й обмежені можливості для подальшого накопичення історичних знань, розширення проблематики досліджень, удосконалення їх методики, розширення джерелознавчої бази» [там само].

Є. В. Гутнова охарактеризувала окремо погляди таких науковців підросійської України, як Ф. Я. Фортинський [583, с. 267], М. Н. Петров [583, с. 268–269], І. В. Лучицький [583, с. 272–276], М. М. Ковалевський [583, с. 280–288]. Вона називала історико-порівняльний та статистичний головними дослідницькими методами І. В. Лучицького [583, с. 273]. Є. В. Гутнова підкреслила, що «у своїх конкретних дослідженнях Лучицький робить акцент на економічній стороні історії, яка більш усього задовольняла його прагнення до точного емпіричного знання, і на використання статистичного методу, проте він ніколи не виходив за рамки плюралістичної позитивістської методології» [там само].

Професор Московського університету ім. М. В. Ломоносова П. С. Шкурінов (1921–2003) у праці «Позитивизм в России XIX века» (1980 р.) також позитивно оцінював активне використання позитивістами історико-порівняльного методу [805, с. 323] та

«різноманітних методик соціологічних досліджень» [805, с. 323]. Учений виділяв три основні періоди поширення ідей позитивізму в країнах Західної Європи та Росії. За його оцінкою, у наукових працях другого (60-ті – 70-ті рр. XIX ст.) та третього (80-ті – 90-ті рр. XIX ст.) періодів активно застосовуються позитивістські методологічні підходи до вивчення різних суспільних явищ [805, с. 312]. На його думку, теоретико-методологічним підґрунтям наукових праць другої половини XIX ст. став емпіризм [805, с. 313–314].

Казанський професор В. В. Іванов (1939–2004) називав використання багатьма істориками-позитивістами, у тому числі М. М. Ковалевським та І. В. Лучицьким, історико-порівняльного методу важливим надбанням наукових досліджень [606, с. 100]. У той же час він у праці «Методология исторической науки» (1985 р.) писав, що «пізнавальні функції цього методу буржуазні вчені в основному зводять до опису порівнюваних явищ, до пошуку в них рис подібності та відмінності» [там само]. Такий підхід В. В. Іванова, на нашу думку, є обмеженим.

Схвальні оцінки більшістю радянських дослідників використання дореволюційними науковцями історико-порівняльного методу суперечили точці зору П. Г. Маркова. На його суб’єктивне переконання, М. М. Ковалевський та О. Я. Єфименко зловживали історико-порівняльним методом («наприклад, при дослідженні общини, братств і т. п.») [672, с. 63].

Л. М. Хмильов у праці «Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – начала XX вв.» (1978 р.) підкреслював важливість використання позитивістських принципів критики джерел сучасними дослідниками [794, с. 141]. Він писав: «Методи інтерпретації і критики джерел, які були звільнені від ідеалістичної обмеженості, можуть мати певне наукове значення» [там само].

Радянські джерелознавці оцінювали джерелознавчу методику істориків XIX – XX ст. по-різному. Так, у працях Г. П. Саара (1895–після 1935) [747, с. 118] і С. М. Биковського [525, с. 95–96] початку 1930-х рр. вона розглядалася більш критично, ніж у роботах О. П. Пронштейна [733, с. 69–86].

Одним із досягнень істориків другої половини XIX ст. О. П. Пронштейн (1913–1998) вважав «розробку прийомів і методів історичної критики» [734, с. 6]. Професор Ростовського університету, на відміну від попередників, не критикував притаманний позитивістам культ історичного факту. Оскільки «історики-позитивісти вважали, що історичний факт простий, стабільний, незмінний, об’єктивний», тому достатньо було «встановити достовірність джерела», щоб отримати об’єктивне знання про минуле [там само]. В іншій праці джерелознавець наголошував на недостатній увазі вчених дорадянських часів до питання соціальної обумовленості появи історичних джерел. О. П. Пронштейн підкреслив, що більшість «буржуазних учених» «вважали правомірним проводити юридичний аналіз актів, незалежно від реальних умов, у яких вони виникли» [735, с. 80].

За оцінкою томського дослідника В. О. Дмитрієнка (1938–2011), праці неокантіанців – це «інтерпретації з суб’єктивних і психологічних позицій» [588, с. 143]. Роботи ж позитивістів, на його думку, мають такі недоліки: фактографізм, документалізм і т. п.

Професор Московського державного історико-архівного інституту О. М. Медушевська (1922–2007) у статті «Теоретические проблемы в современном источниковедении» відносила остаточне формування позитивістської джерелознавчої методики на кінець XIX ст. і пов’язувала це «з появою узагальнюючих робіт із методології історії наприкінці XIX – на початку XX ст.» [680, с. 8]. Дослідниця підкреслювала, що подальше використання цих праць «у практиці дослідження і викладання виявило суттєві недоліки позитивістської методології історичного вивчення, відсутність конструктивних ідей історичного синтезу, розрив між виявленням приватних фактів і їх узагальненням, вузькість джерелознавчої бази» [там само]. О. М. Медушевська стверджувала, що «позитивістська методологія історії виявила свою неспроможність перед новими завданнями, які постали перед історичною наукою. Критиці піддалися такі її сторони, як вузькість проблематики, слабкість теоретичного мислення, зведення завдань дослідження до фактографізму й опису, штучне

обмеження кола джерел, спрощення уявлень про співвідношення джерела та історичного факту» [680, с. 9].

Московський дослідник Л. М. Пушкарьов (1918 р. н.) відносив до 30-х – 60-х рр. XIX ст. «широке впровадження терміна «джерело» в практику викладання історії, у дослідницькі та узагальнюючі праці» [738, с. 33].

Радянські автори часто спеціально принижували рівень дослідницької методики попередників. Так, наприклад, харківська дослідниця О. Ф. Скакун вважала, що «у своїй методиці М. Д. Іванишев не стояв на послідовній науковій основі: часто виходив з поверхової аналогії, подібності явищ, не вдавався до аналізу їх внутрішнього змісту» [756, с. 119].

А професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л. А. Коваленко (1907–1985) стверджував, що особливістю методики дослідження речових джерел В. Б. Антоновичем, М. Ф. Біляшівським, Ф. К. Вовком була «фетишизація культурних решток старовини та ігнорування соціальних процесів» [640, с. 33].

Отже, численні рефлексії радянських авторів щодо розвитку історичного джерелознавства та його теоретичної складової у дореволюційну добу показують важливість цієї тематики навіть у часи домінування марксистської системи історіописання. Більшість науковців радянського періоду критично оцінювали методику роботи дореволюційних істориків з історичними джерелами. Проаналізовані праці засвідчують еволюцію оцінок радянських учених від часткового збереження в 1920-х рр. позитивістської джерелознавчої методики, її огульної критики за часів сталінізму до часткового прийняття, визнання наукової актуальності дослідницької методики істориків-позитивістів і подальшої розробки їх ідей з 1960-х рр. У працях О. М. Медушевської, О. П. Пронштейна, Л. М. Пушкарьова та інших дослідників узагальнювалися новації теоретичного джерелознавства.

Останній період радянської історіографії (1985–1991 рр.) позначений поступовим відходом частини вчених від марксизму-ленінізму як єдиної методології та методики наукових досліджень, визнанням важливості розробленого у теорії джерелознавства дореволюційними істориками.

Збільшення тематичних класифікацій архівних джерел у XIX ст. В. М. Автократов (1922–1992) пов'язував з активізацією «збиральницької діяльності археографів» [518, с. 4], полегшенням доступу до архівів для науковців наприкінці XIX – на початку XX ст. [518, с. 9]. Московський дослідник наголошує на впливі праць західноєвропейських (у першу чергу французьких) авторів, посилаючись на циркуляр для архівів Франції 1841 р., за яким вводилася класифікаційна одиниця «фонд» та нова основа для класифікації – принцип «поваги до фонду», а також на концепцію провенієнції, яку сформулював Наталіс де Вайї [518, с. 5].

З 1991 р. після проголошення незалежності України розпочинається новий етап у розвитку історії історичної науки. Деякі праці початку пострадянського періоду являли собою короткі історіографічні огляди або біографічні довідки із поверховою характеристикою творчості істориків минулого. У цілому інтерес до наукової, зокрема джерелознавчої, спадщини істориків минулих століть поступово зростав. Розробка істориками 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. методології та методики роботи з історичними джерелами стала предметом сучасних досліджень В. В. Ващенка, В. І. Воронова, О. І. Журби, Л. О. Зашкільняка, Я. С. Калакури, М. П. Ковальського, І. І. Колесник, А. М. Острянка, Т. М. Попової, С. І. Посохова, Л. В. Таран. Зазначена проблематика прямо чи опосередковано аналізувалася у дисертаціях та інших історіографічних розвідках О. М. Богдашиної, І. Н. Войцехівської, О. І. Кіяна, О. О. Ковальчук, І. П. Куцого, С. І. Лимана, І. Б. Матяш, В. А. Потульницького, С. П. Стельмаха, В. М. Хмарського, О. В. Яся та інших учених.

Київський дослідник В. А. Потульницький у статті «Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть» виділив таку специфіку розвитку історичної науки, зокрема джерелознавчої теорії періоду, що вивчається. Так, він визначив такі елементи історіософії неопозитивізму: 1) «відмова від теорії історичного прогресу і зосередження уваги на порівняльному соціологічному вивченні окремих культур і народів»; 2) «домінуюча увага до соціально-економічної історії,

аж до визнання соціально-економічного фактора системоутворюючим, відмова від монізму і економічного детермінізму в історії»; 3) «визнання повторювальності основних елементів і стадій в суспільно-історичному процесі»; 4) «відстоювання єдності наукового знання з урахуванням специфіки історії як суспільної за своєю природою науки» [731, с. 39–40]. На думку київського історика, неопозитивістські методи також відрізнялися від позитивістських. Їх можна зрезюмувати таким чином: 1) «переконання у відносному характері історичних істин, їх залежності від соціальної практики сучасності»; 2) «висунення суб'єкта пізнання як чинника, що детермінується історичним світом і є активним творчим елементом в процесі пізнання»; 3) «захист ролі загальних понять в історії»; 4) «модернізація стародавньої історії» [731, с. 40]. На наше переконання, перелічені ознаки притаманні т. зв. «другому позитивізму» або «генетичній соціології». Засновниками «генетичної соціології» в російській соціогуманітаристиці вважають М. М. Ковалевського, а в українській – М. С. Грушевського. Сам же неопозитивізм хронологічно виходить за рамки нашого дослідження. Відомо, що неопозитивізм остаточно організаційно оформився в 1929 р. [674, с. 26]. Хоча вже на початку XX ст. термін «неопозитивізм» вже використовувався у науковій літературі [див.: 576].

Київська дослідниця Л. В. Таран порівняла методологію та методику історіографії в Російській імперії та Франції трьох періодів її розвитку: позитивістського, марксистського й неокантіанського. Зокрема, вона виділила: «1) більш ранній і глибокий вплив марксизму на російську ліберальну історіографію (у практиці історичного дослідження це знайшло свій вияв у вивченні економічних аспектів минулого); 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодої тоді науки соціології і широке використання порівняльно-історичного методу як інструмента розробки соціологічних понять і категорій; 3) більш слабкий і перехідний вплив неокантіанства» [777, с. 44–45]. Також Л. В. Таран вважає, що розробкою «позитивістсько-соціологічної моделі тлумачення історичного процесу й

розробкою відповідної методології» займалися переважно дослідники всесвітньої історії [777, с. 5].

Погоджуючись із двома першими висновками Л. В. Таран, професор Київського університету імені Тараса Шевченка С. П. Стельмах уточнює останнє її положення. Він виокремлює 1880-ті – 1890-ті роки «як період поширення так званого „другого позитивізму”, що являв собою спробу синтезу контизму і кантіанства, ця філософська система стала домінуючою в європейській філософії» [769, с. 64].

С. П. Стельмах вважає, що остаточне дисциплінарне оформлення української історіографії відбулося «лише у симбіозі з теоретичними новаціями досліджуваного часу» [там само]. За оцінкою С. П. Стельмаха, до позитивізму «належали такі відомі історики: В. Авсеєнко, В. Іконников, І. Лашнюков, Ф. Фортинський та ін. Досить обережно ставились до позитивізму і швидко наближались до неокантіанства Д. Багалій, О. Брікнер, О. Трачевський і молоде покоління істориків, серед яких виділимо П. Ардашева, В. Бузескула, В. Піскорського, які після методологічних дискусій кінця XIX – початку XX ст. прийняли логіку історичного пізнання Г. Ріккерта» [див.: 769, с. 65]. С. П. Стельмах характеризує І. В. Лучицького, як послідовного позитивіста, який «досить гостро критикував сучасну німецьку історіографію за пануючий у ній „метафізичний дух”, якому приписувалась особлива сила в історії, за неспроможність німецьких істориків мислити за межами метафізичних теорій, пояснювати історичний матеріал просто і „природно”» [там само]. Про вплив німецької філософії та історіографії на історичну науку в підросійській Україні йдеться у двох монографіях і статтях С. П. Стельмаха [див.: 765; 767–769].

М. К. Кеда зазначила, що «знайомство з корифеями історичної науки Л. Ранке, Й. Г. Дройзеном, К. Ріттером, Г. Зібелєм, Ф. К. Дальманом під час дворічного (1858–1860) перебування в Німеччині, Франції, Англії, Італії, Бельгії наклало відбиток на всю подальшу діяльність М. Петрова» [622, с. 10].

В. А. Потульницький також вважає, що у першій половині XIX ст. історична наука в Україні розвивалася під впливом переважно німецької ідеалістичної філософії Фіхте, Гегеля, Шеллінга та ін. [див.: 731, с. 28]. Твердження В. А. Потульницького щодо великого впливу ідей та праць саме німецьких істориків на історіографію в Україні в другій половині XIX ст. обґрунтовується стажуванням молодих учених Київського та Харківського університетів за кордоном. А новими «законодавцями моди» В. А. Потульницький називає Л. фон Ранке, Й. Дройзена, К. Вуттке, К. Лампрехта, Г. Вайтца, І. Г. Блюнчлі, «котрі розглядали історіософію своїх попередників як застарілу і неактуальну» [731, с. 28].

Між тим харківська дослідниця О. М. Богдашина, характеризуючи розвиток позитивістської історіографії на всіх українських землях від 60-х рр. XIX ст., робить інший висновок про активне «поширення ідей французького та англійського позитивізму» у гуманітаристиці означеного часу та вже зневажливе (особливо у 1860-х – 1870-х рр.) ставлення науковців і публіцистів до німецьких ідеалістів [див.: 534, с. 124–131, 139].

На нашу думку, обидва підходи не суперечать один одному. Так, у працях С. П. Стельмаха [див.: 765; 767–769] та В. А. Потульницького [див.: 731] переважно йдеться про дидатичний вплив німецької історіографії на методику роботи з документами (введення в університетах Російської імперії семінарів і наукових гуртків на кшталт тих, що впровадили у німецьких вишах Л. фон Ранке та його учні; стажування молодих істориків Російської імперії у Берлінському, Лейпцізькому та інших університетах Німеччини). А О. М. Богдашина пише про вплив ідей англійських та французьких позитивістів на теорію історичного процесу [див.: 534].

О. М. Богдашина, яка присвятила позитивістському історіописанню десятки статей, монографію (2-ге видання вийшло російською та українською мовами), успішно показала поширення й активне сприйняття як науковою спільнотою, та й у цілому інтелігенцією (особливо студентством) ідей першого позитивізму в 1860-х –1870-х рр., а також специфіку рецепції та перцепції цієї доктрини в наступні періоди розвитку соціогуманітаристики. За її оцінкою, «рівень засвоєння позитивістами

марксистських, неокантіанських та інших ідей також був неоднаковим. Так, з огляду на близькість методологічних засад позитивісти краще сприймали марксистську теорію, ніж неокантіанство» [534, с. 64–65]. Вона проаналізувала головні елементи позитивістської моделі історіописання: суспільна еволюція, закономірності суспільного розвитку, суспільний прогрес, багатофакторність історичного процесу, цивілізаційний підхід тощо.

Професор Київського університету імені Тараса Шевченка Я. С. Калакура розглядає низку питань, що стосуються методології та методики історіографії. Він звернув увагу на структуру, етапи розвитку методології та методики історіографії, зв'язок історичної науки з національною ідеєю [612; 614–619]. У підручнику за його редакцією «Історичне джерелознавство» [див.: 612] викладено важливі положення щодо умов та характерних рис розвитку цієї галузі історичних знань. Я. С. Калакура трактує «жорсткий документалізм» представників Київської документальної школи, як «сутність історичних реконструкцій і узагальнень тільки на джерелах, „уникнення наукових фантазій"», прихильність до загальнопоширеного у XIX ст. позитивістського напряму історичних і джерелознавчих студій [612, с. 251]. Головною особливістю методики роботи В. Б. Антоновича з джерелами стало використання актових, а не оповідних джерел.

І. І. Колесник підняла багато важливих проблем з методології та методики історіографії. Дослідниця в праці «Українська історіографія: концептуальна історія» (2013 р.) відзначила відмінності між романтичним і позитивістським історіописанням XIX ст. І. І. Колесник наголосила, що в методології позитивізму існувало дві течії: «робота з джерелами та історична соціологія» [див.: 645, с. 75]. За її оцінкою, «позитивістська наукова програма передбачала: 1) збирання й обробку конкретних фактів; 2) осмислення та пояснення фактів. Історична наука ставила за мету розв'язання першої частини позитивістської програми, тоді, як пояснення, аналіз та синтез належали до знань соціології» [645, с. 75–76].

Т. І. Ящук називала позитивістський метод методом «соціологічним, оскільки він ґрунтувався на соціологічному понятті історії» [815, с. 138]. Дослідниця наголошувала на тому, що «увага позитивістів прикута до дрібних історичних фактів і подій, приступках наукового аналізу, з яких створюються відносно зв'язні та стійкі історичні комплекси» [815, с. 139].

Окремі аспекти романтичного джерелознавства вивчали О. О. Ковальчук, В. В. Кравченко, С. В. Легеза, О. В. Ясь та інші сучасні дослідники.

У роботі «Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)» (1996 р.) В. В. Кравченко виокремлює головні риси романтичної моделі історіописання. Докладно аналізуючи наукові праці, він так чи інакше піднімає різноманітні питання джерелознавчої теорії та практики. Зокрема, історіограф наголошує, що об'єднання історіописання з художньою літературою привело до використання романтиками у 1820-х – на початку 1840-х рр. головним чином наративних джерел, а надмірне захоплення фольклором суттєво вплинуло на стиль історіописання [див.: 655, с. 4]. В. В. Кравченко з посиланням на П. С. Шкурінова вважає, що з 40-х років XIX ст. «історична наука в Росії увійшла у новий етап свого розвитку, ознаменований переходом до позитивістської методології професіоналізацією історичних та історіографічних досліджень, розвитком джерелознавчих та археографічних студій» [655, с. 4–5]. Між тим О. М. Богдашина, С. І. Лиман, С. П. Стельмах та інші дослідники поширення позитивістської метолодології та джерелознавчої методики відносять до більш пізнього періоду, що є, на нашу думку, більш правильним.

Численні статті, монографія та докторська дисертація О. О. Ковальчук присвячені важливій для нас темі історії розвитку історичного джерелознавства у першій половині та середині XIX ст. У них піднімаються різноманітні аспекти розробки українськими романтиками проблем теоретичного джерелознавства. Дослідниця пов`язує становлення російського джерелознавства як науки з появою праць А.–Л. Шльоцера про Нестора-літописця, О. М. Оленіна про Тмутараканський камінь та

Є. О. Болховітінова про грамоту князя Мстислава XII ст. [642, с. 138]. До прихильників просвітництва серед джерелознавців вона зараховувала Д. М. Бантиш-Каменського, М. Ф. Берлинського, Є. О. Болховітінова та ін. За її оцінкою, «саме ці діячі заклали основи наукового джерелознавства, лінію якого і продовжив позитивізм, довівши джерелознавство до повного галузевого розвитку» [642, с. 140].

Частина сучасних дослідників вважають 20-ті – 60-ті роки XIX ст. часом романтизму в українській історіографії [645, с. 217]. О. М. Богдашина, О. О. Ковальчук, І. П. Куций, О. В. Ясь та інші сучасні вчені дотримуються дещо іншої періодизації. О. М. Богдашина 40-ві – 60-ті рр. XIX ст. називає перехідним періодом від романтичного до позитивістського варіанту історіописання або періодом передпозитивізму [534, с. 10]. Вважається, що ранній позитивізм був у 1860-х – 1880-х рр. найбільш розвповсюдженою моделлю історіописання з невеликими «вкрапленнями» просвітництва та романтизму [642, с. 22].

Декларуючи «полістильність мислення більшості визначних українських істориків чи науковців-гуманітаріїв XIX – XX ст.», О. В. Ясь стверджує: «У персональному вимірі романтизм, представлений від М. Максимовича до Д. Яворницького, себто від 1820-х років до початку XX ст., та романтичні віяння не тільки циркулюють у добу „першого” та „критичного” позитивізму і навіть захоплюють часи неокантіанського повороту та переддень ери „масової історії”, а й посідають поважне місце у тодішньому культурному просторі. З цієї перспективи доцільно ввести мову про тривале співіснування та взаємодію низки „великих стилів”, зокрема самобутнє переломлення різноманітних інтелектуальних і культурних складових у поглядах українських істориків» [812, с. 51].

Змінилися оцінки поглядів та творчої спадщини Д. І. Яворницького (1855–1940) як суто неоромантичних. Дослідниця життя та творчості Д. І. Яворницького С. В. Абросимова (1953–2011) переконана, що методологія праць дослідника козацтва – це «поєднання представника романтичного історичного народництва та історика-позитивіста» [516, с. 37]. Називаючи Д. І. Яворницького «прихильником комплексного

підходу до вивчення історії запорізького козацтва», С. В. Абросимова наголошує, що дослідник «не обмежувався лише писемними джерелами. Він вважав, що тільки шляхом кропіткого студіювання топографії запорізького краю, народної словесності в тісному зв'язку з побутом народу (різноманітними етнографічними даними про його життя) можна зрозуміти „душу і серце" народу. Учений підкреслював, що серед місцевої людності важко розшукати саме „залишків" запорізької культури, і, якщо вони є, то у досить незначній кількості. Тому будь-які спогади („перекази") про запорожців є вельми важливим джерелом» [516, с. 37]. С. В. Абросимова вважає: «Невипадково, що Д. Яворницький, для якого фольклорні джерела (перекази, пісні, оповідання „чудових дідів" тощо) мали таку ж цінність, що й писемні джерела, зазнав негативної критики з боку „суворої" позитивістської науки, зокрема такого „камінного документаліста", як О. Лазаревський» [там само].

Суголосна з твердженнями С. В. Абросимової висока оцінка М. П. Ковальським (1929–2006) джерельної бази праць Д. І. Яворницького: «Величезною заслугою Д. Яворницького було те, що він на відміну від інших істориків українського козацтва (попередніх і сучасних йому) не обмежувався колом лише писемних пам'яток, а був зачиначем комплексного залучення для дослідження різноманітних типів джерел – речових, усних, етнографічних, звукових, картографічних, даних топоніміки, гідрології, кліматології, природно-географічних наук і дисциплін та інше. Безперечно заслугою Яворницького була реалізація нових підходів у вивченні історії запорізьких козаків – намагання її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків» [641, с. 37].

Деякі сучасні автори, на наш погляд, дещо применшують роль теорії та дослідницького інструментарію у творчості науковців минулого. У кандидатській дисертації В. І. Воронов наголошував, що археограф О. М. Лазаревський не займався розробкою теоретико-методологічних проблем джерелознавства [571, с. 141]. У той же час дослідник визнавав, що у 40-і рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. методологія історичної науки, її науковий апарат знаходилися ще у стадії розробки. За відсутності традицій

джерелознавчого аналізу в той час, О. М. Лазаревський фактично намагався здійснити зовнішню критику джерел, довести їх вірогідність та автентичність [571, с. 137]. В одній із статей В. І. Воронов деталізує останнє твердження: «Особливість джерелознавчої методики О. М. Лазаревського полягає в тому, що він, не маючи відповідної спеціальної підготовки, інтуїтивно виробив та застосовував для дослідження різноманітних джерел сукупність найпростіших прийомів, які згодом використовувалися в дипломатиці, палеографії, літературі (текстологічний аналіз) тощо. Не оперуючи науковим джерелознавчим апаратом, не використовуючи відповідних термінів, вчений фактично намагався встановити вірогідність, автентичність, репрезентативність та оригінальність того чи іншого джерела, тобто провести його зовнішню критику та з'ясувати наскільки воно може вважатися правдивим свідченням минулої епохи. Всі його праці написані на досить ґрунтовній, перевіреній та апробованій джерельній базі, яку складають джерела різних видів (від актів і статистичних матеріалів до мемуарів, епістолярії й документів з фамільних архівів)» [570, с. 215–216]. І далі: «В цілому О. М. Лазаревський, навіть не використовуючи передову джерелознавчу методику, в своїх наукових працях намагався вирішити ряд конкретних проблем джерелознавства. Критичний підхід до архівних документів та матеріалів, прагнення до тверезої, виваженої, об'єктивної оцінки їх часто суперечливих даних, строгий аналіз їх змісту – характерні риси наукової методики О. М. Лазаревського» [569, с. 216].

На наше переконання, у працях О. М. Лазаревського дійсно відсутні фрагменти тексту, присвячені теорії та методиці джерелознавства, але вони присутні опосередковано. Позитивістські принципи визначали тематичний відбір і спосіб вивчення джерельного матеріалу, переважно актового. Погоджуємося з О. М. Богдашиною: «Хоч історики не завжди присвячували окремі розвідки теорії історичного процесу, проте вона прямо чи опосередковано присутня в багатьох дослідженнях. Теоретичні положення часто визначали спосіб, а також хронологічний і тематичний порядок узагальнення фактичного матеріалу. У цих роботах викладені

основні концептуальні положення та висновки студіювання різноманітних теоретичних та фактичних питань. Окрім того, праці науковців відображають і їхні суспільно-політичні та загальноісторичні погляди, показують їхні підходи до конкретних історичних проблем. Окрім спеціальних робіт, досить часто цінні теоретичні ідеї містилися в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій тощо» [534, с. 52–53].

В. В. Бездрабко вважає «невід'ємною рисою нового образу історичної науки XIX ст.» «поширення наукових і громадських гуртків, підтримуваних державою та приватними особами, розростання мережі фахової періодики, проведення конференцій, інших зібрань спочатку реґіонального, а згодом і міжнародного масштабів, реорганізація класичної університетської освіти, збільшення кількості наукової продукції тощо» [522, с. 140]. Окрім «зовнішніх структурних ознак науки», дослідниця вказує на «збагачення поля досліджень і розширення кола джерел інформації, зміни пропорційності між теоретичними та прикладними студіями на користь перших, увиразнення співвідношення загальної й національної історії, спеціальних історичних дисциплін (далі – СІД), удосконалення традиційних і народження новітніх методів пізнання, поповнення фахової термінології тощо» [там само].

Характеризуючи різноманітні аспекти, пов'язані зі створенням та роботою окремих наукових товариств, київська дослідниця З. І. Зайцева також окремо наголошує на впливі оригінальних та нових, на той час, ідей теорії та методики історичного джерелознавства на інституціоналізацію історичної науки на українських землях [601–602].

У сучасній науковій літературі існують різні підходи до оцінки методології творчості багатьох істориків. Найбільш суперечливою у цьому плані є погляди П. О. Куліша. Так, Є. К. Нахлік упевнений у значному впливі позитивізму на творчість П. О. Куліша й оцінює його світогляд як «своєрідний *синтез релігійних, просвітницьких, романтичних і згодом позитивістських уявлень* [курсив автора – К. Т.]» [698, с. 10]. На думку О. М. Богдашиної, знайомство П. О. Куліша та М. І. Костомарова

«із новітньою соціологічною літературою не привело до прийняття позитивістських ідей» [534, с. 151]. Нам ближче оціночне твердження О. В. Яся: «У текстах зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, зв'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього П. Куліша» [812, с. 269].

Одеська дослідниця Т. М. Попова в роботі «Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета», окрім інших питань, розглянула джерелознавчу спадщину одеських істориків. Дослідниця виокремила таку специфіку історичної науки в Одесі: 1) етнічна поліфонія, яка характерна для товариства любителів історії, що формується; 2) висока європейська культура науковців, яка, на її думку, обумовила широту діапазону дослідницької проблематики. До сфери наукових інтересів учених другої половини XIX – початку XX ст. увійшли проблеми різних галузей історичного знання: антикознавство, медєєвістика, новістика, історія України, Росії та європейських країн, нумізматика, епіграфіка, джерелознавство, археологія, етнографія, археографія, історична географія, генеалогія, історіографія; 3) головним напрямком стала історія краю в системі культурно-історичних відносин різних народів; 4) «місцеві» заняття історією здійснювалися в контексті розвитку історичної науки Росії та європейських країн [725, с. 25–26]. Крім П. М. Біціллі та Є. М. Щепкіна, теоретичними і практичними питаннями джерелознавства, на її думку, займалися й інші одеські історики. Рішельєвський ліцей (1817 р.), газета «Одеський вісник» (1827 р.), Одеське товариство історії і давнини (1839 р.) об'єднували не тільки любителів історії та давнини, але досить часто допомагали у визначеності щодо наукової проблематики, накопиченню джерелознавчого та історіографічного знання тощо [725, с. 25].

На сучасному етапі розвитку національної історіографії велика увага приділяється науковому доробку вчених-істориків, які зробили значний внесок у розвиток джерелознавства історії України. Сучасні дослідники (О. М. Богдашина [528–539], В. В. Ващенко [550–555],

І. Н. Войцехівська [563–565], Я. С. Калакура [612; 614–619], О. І. Кіян [636–639], Н. А. Логунова [666], О. В. Ясь [812–814] та інші) у розвідках, присвячених джерелознавчій спадщині істориків, аналізували розробку В. Б. Антоновичем, Д. І. Багалієм, М. С. Грушевським, В. С. Іконниковим, І. В. Лучицьким та інші, різноманітних питань теоретичного джерелознавства.

В. В. Ващенко в узагальнюючих працях порівняв «романтичний і позитивний тип науки», торкнувшись, зокрема і проблеми методики вивчення історичних джерел М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем і його учнями [552, с. 60; 554]. У спеціальних роботах, присвячених М. С. Грушевському, учений наголосив на специфіці його дослідницької методики, яка поєднувала позитивістські принципи з іншими ідеями [див.: 550; 552–553].

О. М. Богдашина охарактеризувала розробку методології та методики дослідження історичних джерел у працях позитивістів. Дослідниця виділяє головну ознаку наукових праць Д. І. Багалія – «документалізм» (традиція, яка йде від В. Б. Антоновича). Більшість розвідок ученого не тільки написані на широкому й достовірному архівному матеріалі, а й на опублікованих з додатками – вибірками з архівних джерел… Д. І. Багалій широко використовував статистичний, порівняльно-історичний, біографічний та інші методи досліджень. Через глибинний аналіз історичних джерел він намагався показати історичні явища в дослідженнях генетичних і систематичних зв’язків» [539, с. 8–9]. Харківська дослідниця в статті «Методика історичних досліджень М. С. Грушевського» акцентувала увагу на новітніх для того часу методах і принципах наукового історіописання [див.: 531].

Київський дослідник О. В. Ясь виділяє чотири проблемні сегменти предметної області ранньої праці «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.» М. С. Грушевського: 1) історико-географічний аспект (розділ 1); 2) «зовнішня історія землі» до монгольського вторгнення (розділи 2, 3, 4); 3) «політико-суспільний устрій та побут землі» (розділ 5); 4) загальна історія Київської землі після

татарської навали до кінця XIV ст. (розділ 6) [812, с. 82]. Зазначимо від себе, що схожі структури притаманні магістерським дисертаціям та узагальнюючим працям не лише М. С. Грушевського, а й іншим учням В. Б. Антоновича.

Характеризуючи наукову спадщину окремих істориків, сучасні дослідники часто дають оцінку їх джерелознавчій методиці. О. І. Журба та О. І. Кіян наголошують на застосуванні М. Д. Іванишевим у виданнях Київської археографічної комісії «класичних принципів європейської археографічної практики», що «суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклали міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією української історіографії другої половини XIX ст.» [див.: 599; 638]. О. І. Журба вважає археографічну методику М. Д. Іванишева «настільки досконалою і водночас складною для наукового вжитку, що навіть такі корифеї в галузі археографії, продовжувачі його справи в комісії, як В. Антонович та М. Владимирський-Буданов, хоч і запозичили з неї чимало, але все-таки не могли досягнути притаманного Іванишеву загального публікаторського рівня, спрощували розроблені ним принципи та прийоми публікації історичних джерел, що в певній мірі негативно відбилося на науковому рівні видань Київської археографічної комісії» [599, с. 82–85; 638, с. 92].

За оцінкою О. І. Кіяна, М. Д. Іванишев «започаткував документально-прагматичний напрям в українській історіографії, поєднавши історичні праці з високою дослідницькою технікою, давши історико-порівняльний метод і зробивши документалізм методичною базою подальших наукових студій українських істориків, поставив вітчизняну археографію на європейський рівень» [638, с. 89].

О. В. Ясь переконаний, що «іноді соціологічна підоснова компаративних експериментів М. Драгоманова призводила до надмірної генералізації його спостережень, узагальнень і висновків. Особливо це помітно у його фольклористичних та етнографічних практиках» [814, с. 158]. І далі: «Вочевидь, межі еволюційно-стадіальної компаративістики були вже затісними для пізнього М. Драгоманова. Відтак його порівняльні

студії поступово наближалися до критичної чи модернізованої версії позитивізму кінця XIX – початку XX ст., зокрема, у царині культурної антропології нагадували інструментарій, що тільки-но вимальовувався у річищі раннього дифузіонізму» [814, с. 158].

На жаль, джерелознавчі праці маловідомих істориків минулого (М. І. Лілєєва, В. І. Савви, Ф. Я. Фортинського та деяких інших) не стали предметом спеціальних досліджень.

Про західноєвропейські новації XVIII – XIX ст. щодо зберігання та видання архівних джерел писала І. Б. Матяш, зокрема, про ідеї Ф. Е. Шпісса, М. Мар'є, Й. А. Егга, Ш. – В. Ланглуа, С. Мюллера, Й. Фейта та Р. Фруїна тощо [див.: 677, с. 172–174]. Київська дослідниця наголосила на своєрідності тлумачення та подальшому розвитку головних термінів архівістики у працях українських авторів 1920-х рр. В. І. Веретенникова, О. Г. Водолажченко, В. О. Романовського [див.: 677, с. 60, 64, 175–177].

Проблему класифікації джерел, розробки їх критики у вітчизняному історичному джерелознавстві 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. розглядали сучасні дослідники: О. М. Богдашина [528; 533–534], Я. С. Калакура [612], В. М. Хмар-ський [792–793] та інші. З нашої точки зору в науковій літературі, зокрема у працях вищевказаних дослідників, майже не аналізуються класифікації джерел і принципи джерелознавчої методики, які наведені в неопублікованих рукописах, що зберігаються в архівах.

Сучасні дослідники виводять історіографічний простір української історичної науки 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. за межі центрів вивчення української історії, кордонів українських губерній у складі Російської імперії і не обмежуються представниками «цеху» істориків, які займалися дослідженнями історії України [675, с. 408–409; 709, с. 35–40].

За оцінкою О. І. Кіяна, у 40-ві рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. «джерелознавство ще не лише не сформувалось у самостійну галузь тогочасної російської науки, але навіть не визначилось у плані використання і встановлення термінології. Деякі джерелознавчі поняття не мали навіть звичного для сучасного науковця визначення» [636, с. 308]. Як приклад О. І. Кіян зазначає, що поняття «джерелознавство» менше

використовувалося, ніж термін „археологія”». Під останнім, на його думку, «розуміли вчення про давнину взагалі й аналіз джерел зокрема. Для пам’яток з історії Росії використовували вираз „джерела руської історії”. Зокрема, під таким визначенням читали у тогочасній східнослов’янській науці лекції з джерелознавства М. Костомаров, І. Лашнюков, В. Ключевський, В. Іконніков. У такому ж ракурсі викладав і Антонович, який розумів джерелознавство не як наукову дисципліну, а як огляд джерел і матеріалів з певної теми» [див.: 636, с. 308].

Ми не можемо повністю погодитися з цим твердженням О. І. Кіяна. Відомо, що термін «quellenkunde» (з німецької перекладається як «джерелознавство») широко вживався в німецькій історичній науці вже з 1830-х років, а з 1840-х рр. використовувався вченими інших західноєвропейських держав. Поширенню цього терміну серед гуманітаріїв, особливо спеціалістів зі всесвітньої історії, середини та другої половини XIX ст. сприяла поява складеного Ф. К. Дальманом (1785–1860) бібліографічного покажчику «Джерелознавство німецької історії», що неодноразово перевидавався. Дійсно термін «джерелознавство» істориками Російської імперії використовувався протягом XIX ст. не лише як визначення окремої науки, а й як огляд джерел, про що мова буде йти далі у наступних розділах [див.: 785, с. 398–399; 528, с. 173–174].

Загальні аспекти історії формування та становлення історичного джерелознавства та його теорії розглядали закордонні дослідники.

Британський історик Р. Дж. Коллінгвуд назвав «першим обов’язком історика» «готовність за будь-яку ціну встановити, що ж відбулося насправді» [649, с. 55].

Американський історик Х. Уайт у праці «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX століття» виділяв п’ять рівнів «концептуалізації в історичному творі». На його думку, «великі історики XIX століття писали історію в модусах Метафори, Метонімії, Сінекдохи й Іронії» [784, с. 494]. Типовий для другої половини XIX – початку XX ст. «процес відбору та розташування відомостей із неопрацьованого історичного джерела в

інтересах перетворення цього джерела у більш зрозумілий вид для певного типу аудиторії» американський дослідник оцінював невисоко [784, с. 25].

Російський історик М. В. Остапов до досягнень професора М. Н. Петрова відносить впровадження в Харківському університеті «історичних вправ Ранке», тобто проведення семінарських занять, на яких відбувалося ретельне вивчення історичних, насамперед актових, джерел [708, с. 158]. У працях М. В. Остапова стверджується, що саме М. Н. Петров увів на історико-філологічному факультеті Харківського університету семінари за зразком німецьких [708, с. 158]. Молода харківська дослідниця Ю. А. Кісельова вважає, що «ця думка, вірогідно, базується на його схвальних відгуках про методи навчання в німецьких університетах, неодноразово висловлених у його праці «Отчет о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858–1860 гг.» [див.: 635, с. 18–19, 408].

Окремі питання розвитку методології та методики української історичної науки розглядали й представники діаспори.

За дискусійною оцінкою Д. І. Чижевського (1894–1977), романтизм побутує в українській думці протягом усього XIX ст., навіть в «антиромантичні часи» західноєвропейської культури [797, с. 17]. Між тим І. П. Лисяк-Рудницький писав про поширеність з середини XIX ст. позитивістської методології та методики у наукових працях [665, с. 83]. Автор, характеризуючи «народницьку добу» у «підросійській Україні» [див.: 665, с. 23, 41, 71], виділяв «два послідовні етапи, „романтичний" і „позитивістичний"» [665, с. 83]. Дослідник стверджував, що «Позитивістичне покоління, – що прийшло до голосу в 1860-их та досягло розквіту в 1870-их роках – наполягало на силі критичного пізнання» [там само]. В іншій праці «Михайло Драгоманов» І. П. Лисяк-Рудницький звертав увагу на методологію творчості вчених підросійської України. Він зазначав, що М. П. Драгоманов під час занять етнографією та фольклором використовував «історико-порівняльний метод» [664, т. 1, с. 282].

Дослідники діаспори зазвичай не присвячували історії розвитку методики джерелознавчих знань спеціалізованих праць. У статтях про

учнів В. Б. Антоновича А. Процик наголошувала на традицію документалізму наукової школи В. Б. Антоновича [див.: 736–737]. Л. Винар присвятив ряд праць науковій діяльності М. С. Грушевського [див.: 558–560]. У статті «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича» вчений зазначив, що «Володимир Антонович відіграв подібну роль в українській історіографії, як Ранке в німецькій і світовій під оглядом впровадження нової методології історичного досліду. Маємо на увазі, в першу чергу, джерельну документацію історичних праць, на основі якої аналізовано історичні явища і події» [див.: 560, с. 26–27].

Серед сучасних російських і білоруських дослідників відмітимо праці Н. В. Ілерицької, С. І. Маловічка, С. І. Михальченка, Г. П. Мягкова, О. М. Нечухріна, С. М. Погодіна та інших.

У працях про наукові співтовариства істориків [див.: 693–694] Г. П. Мягков показав, що в XIX ст. історична наука пройшла шлях від появи перших професіоналів-істориків до складання цілісного наукового співтовариства, простір якого визначався інституційно-комунікативною мережею [694, с. 212].

О. М. Нечухрін [див.: 700] та Н. В. Ілерицька використовують зазвичай термін Т. Куна «парадигма», а не більш новітні терміни. За влучним визначенням Н. В. Ілерицької, «позитивізм починається з емпіричної історії, з констатації індивідуальних історичних фактів». І далі: «Саме тому для істориків-позитивістів методи наукового пізнання набувають особливого, навіть перебільшеного значення. Вони виступають скоріш за все у вигляді своєрідних моделей постановки проблем і зразків їх рішення, які витікають із філософської системи. У них можна побачити прообраз того, що внаслідок отримало в науці назву парадигма» [609, с. 76].

С. І. Михальченко підкреслював позитивістський характер методології творчості В. Б. Антоновича та його учнів [див.: 686].

С. І. Маловічко взагалі наголошує на «позитивістській складовій» «класичної моделі історичної науки» у західноєвропейській та

загальноросійській історіографічній практиці другої половини XIX – початку XX ст. [670, с. 243].

Розкритикований у радянські часи фактографізм праць істориків-позитивістів дістав у С. М. Погодіна протилежну (тобто високу) оцінку. Так, він наголошує, що «культ джерел» «не заважав Лучицькому розуміти всю складність процесу історичного пізнання. Він був далекий від думки, ніби наукова робота в галузі історії зводиться до знаходження джерел, їх «зовнішньої» та «внутрішньої» критики і «переказу», що міститься у них» [720, с. 177].

Джерельна база нашого дослідження є різноманітною, складною, великою за обсягом. Її складають історіографічні джерела. Ще у 1970-х – на початку 1980-х рр. Л. М. Пушкарьов і Ю. Н. Городецький підтримали визначення історіографічного джерела, поданого С. О. Шмідтом (1922–2013). Вони підкреслювали, що «під історіографічним джерелом слід мати на увазі будь-яке історичне джерело, що містить дані з історії історичної науки» [739, с. 102–103; 580, с. 120] або дані, «необхідні для розуміння процесу розвитку історичної науки» [739, с. 102–103]. Сучасні українські дослідники О. Б. Вовк і А. М. Острянко конкретизували останнє уточнення. О. Б. Вовк вважає, що «до категорії історіографічних джерел можна віднести різнотипні історичні джерела, що містять інформацію про творчість і життя істориків, про виникнення і розвиток історичної освіти і науки, про характерне для кожної даної епохи політичне й наукове мислення» [561, с. 51–52]. За оцінкою А. М. Острянка особливе «місце в корпусі історіографічних джерел належить ego-документам, представленими листами, спогадами та автобіографією істориків» [709, с. 35].

Розширеної трактовки історіографічного джерела дотримуємось і ми, оскільки нами досліджується не лише історія накопичення історичних знань, розвиток методики дослідження, а й пов'язані теми: історії створення історичних праць, інтелектуальні біографії вчених, вплив суспільно-політичного контексту на їх творчість і, у свою чергу, зворотний вплив історичної думки на суспільну свідомість, історичну пам'ять,

культуру, роль освітніх і наукових установ у розповсюдженні історичних знань тощо.

Усю сукупність використаних джерел ми поділяємо на такі групи: 1) наукові роботи: колективні праці, монографії, дисертації, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств тощо; 2) навчальні посібники і курси лекцій; 3) археографічні легенди до збірок документів; 4) публічні лекції, науково-популярні видання; 5) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 6) актові матеріали. Наявна джерельна база дозволяє глибоко проаналізувати розвиток історичного джерелознавства в підросійській Україні в означений період.

До першої групи джерел ми зараховуємо й праці з теорії джерелознавства Е. Бернгейма, Ш. – В. Ланглуа (1863–1929), Ш. Сеньобоса (1854–1942), Г. Моно (1844–1912), А. Ф. Тардіфа (1824–1890), оскільки їх роботи були часто цитованими в роботах учених українських земель 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Крім опублікованих праць, важливе значення для дослідження наукового доробку того чи іншого історика мають архівні джерела. Погоджуємося зі С. О. Шмідтом: «Порівняльне дослідження опублікованих і неопублікованих праць, опублікованих праць із підготовчими матеріалами до них полегшують проникнення до творчої лабораторії історика, знайомить із прийомами його дослідницької, педагогічної, публіцистичної роботи, з особливостями й «секретами» його індивідуальної майстерності, зі шляхами формування наукового стилю його мислення, дозволяє прослідкувати становлення його думки, прогресивного розвитку (або, навпаки, спад) творчої активності» [807, с. 268].

Крім опублікованих джерел, під час написання нашої праці було залучено значну кількість архівних документів. Важливі документи з історії історичного джерелознавства 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву Одеської області, Музею

історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Відділу книжних пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У справах фондів наукових товариств (№№ 725, 2017) та в особистих фондах (№№ 237, 262, 264, 832, 837, 1672, 2020, 2048, 2052, 2058) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК) містяться важливі документи про читання різних дисциплін джерелознавчого профілю, застосування здобутків теорії джерелознавства у педагогічній та науковій діяльності вчених 40-х рр. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. Серед найважливіших є літографовані рукописи лекцій: «Лекции по русской истории» Д. І. Багалія [24], «Курс лекций по источниковедению» і «Русские древности» В. Б. Антоновича [12; 13], «Лекции по вопросу о происхождении наших древних летописей с указателем литературы» Є. М. Іванова [19]. У цих лекціях Є. М. Іванов запропонував власну класифікацію джерел [19].

Особистий фонд М. В. Довнар-Запольського № 262 містить цінні відомості про наукову діяльність ученого, зокрема його автобіографію [7]. Окремий інтерес представляє листування Д. І. Багалія [25–57], М. М. Бубнова [15–17], М. В. Довнар-Запольського [4–6], Ю. А. Кулаковського [9–10], В. І. Савви [71], М. Ф. Сумцо-ва [65–70] та інших.

Важливі відомості містять також фонди № І та № 127 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Окремої уваги заслуговують лекційні курси початку ХХ ст. Серед них: лекції про козацтво [100], з російської історії [101], «История Галицкой Руси. История Литовской Руси. История Юго-Западной Руси» [96], «История Руси до монголов» [97], вступні [92–93], «Историко-топографический очерк Южной Руси» [95] В. Б. Антоновича; «Древний Восток» [103], лекції з нової історії періоду відродження та реформації (1868 р.) [105] М. П. Драгоманова; лекції з російської історіографії М. І. Лілєєва [154] тощо. Перелічені вище рукописи свідчать про формування джерелознавства як навчальної дисципліни.

У першому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються численні чернетки праць істориків минулого: замітка про архівні матеріали Слобожанщини Д. І. Багалія [102], алфавітні записки П. О. Куліша [107], конспект лекцій «з історії Передмонгольської Русі» [99], джерела з історії «південно-західної Росії» [98] В. Б. Антоновича, «Первобытная культура» М. П. Драгоманова [106].

Важливі факти про науковий доробок дослідників містять також фонди №№ 8, 46, 65, 66, 71 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд № 8 «Київський університет св. Володимира» зберігає ряд біографій учених цього університету: М. Ф. Біляшівського [109], І. В. Лучицького [110] та інших.

Фонд 46 Інституту рукопису стосується життя та наукової діяльності київського професора В. С. Іконникова. Зокрема, можна ознайомитися з біографією [125] та «біографічними статтями» вченого [126–127]. Окремий інтерес представляють справи, в яких містяться лекції та замітки історіографічного спрямування: «Историография» [134], «Курс историографии. Часть вторая. Источники русской истории» [137], «Историография (записки) от Петра Великого» [135], «Записи по историографии» [131]. Серед джерелознавчих матеріалів особливо цінними є рукописи: «Взгляд на летопись Нестора» [128], «Извлечения из летописей» [132], «Иностранные источники о России» [133], «Обзор некоторых источников по истории России» [139], «Русская летопись как предмет научной обработки» [140], «І. Летописи. ІІ. Жития и сказания. Акты. Иностранные известия» [138]. Окрему групу утворюють справи, що присвячені заміткам, які ґрунтуються на архівних матеріалах: «Заметки о копиях с документов XVII – XIX, полученных из иностранных архивов» [130], «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–27 гг. в связи с событиями того времени (по архивным материалам)» [136]. У фонді 46 можна знайти передмови до монографій В. С. Іконникова. Наприклад, справа 48 стосується передмови до праці «Граф Николай Семенович Мордвинов» [129].

У фонді М. П. Дашкевича (№ 65) міститься автобіографія вченого, яка датована 90-ми рр. XIX ст. [142]. Окремо слід виділити справи, які стосуються джерелознавства: стаття 80-х рр. XIX ст. «Галицкое боярство по Ипатиевской летописи и по Татищеву» [143] та замітка 90-х рр. XIX ст. «О подлинности Иоакимовой летописи и об описании рукописей библиотеки Института Осолинских» [144]. У справі 93 фонду міститься вступна лекція 90-х рр. XIX ст. М. П. Дашкевича «Романтизм. Понятие, идеалы и стремления» [145].

Фонд 66 Інституту рукопису має назву «Лучицький Іван Васильович». В окремі справи фонду виділено чорнові замітки та виписки 70-х–90-х рр. XIX ст.: з історіографії та методології всесвітньої історії [147], «Заметки, виписки по истории др[евней] Греции» [146], «Реформация. Заметки, виписки из различных источников» [149].

У фонді 71 Інституту рукопису зберігаються джерелознавчі праці Є. О. Ківлицького: «Биография Дашкевича Евстафия, старосты Черкасского и Чигиринского» [150] та «Выписки из русских летописей» [151].

Рукописи праць та лекцій Є. М. Щепкіна [82] та І. А. Линниченка [85] містяться в відповідних особистих фондах Державного архіву Одеської області.

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна надає частину документації про проведення XII археологічного з’їзду у м. Харкові 1902 р. [88–89]; документи Д. І. Багалія (листування професора [90], його автобіографію, рукописи його книг та статтей, чернетки виступів [90]); документи фольклориста, етнографа О. В. Вєтухова (автобіографію, статті тощо) [91].

На початку рукописних текстів лекцій М. І. Костомарова [159], М. Н. Петрова [160], О. П. Рославського-Петровського [161], що зберігаються у відділі книжних пам’яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, занотовані думки щодо історичних джерел та правил їх використання.

Сучасні характеристики наукового співтовариства як системи, у якій ведеться інтенсивний обмін інформацією [591, с. 106–116; 709, с. 36–37], посилює інтерес до вивчення епістолярної спадщини істориків минулого. Вже відмічалося, що в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та особистих фондах ЦДІАК, інших архівних установ зберігається численне листування вчених між собою. Частково епістолярні джерела надруковані. Зокрема, у 1920-х р. у журналі «Україна» було опубліковано серію листів М. І. Костомарова з коментарями І. П. Житецького, М. С. Возняка, С. О. Єфремова [306, с. 69–78; 544, с. 70–73 та ін.]. В останні роки опубліковане листування М. І. Костомарова [577, 579 та ін.], А. Ю. Кримського в 2-х томах [593], М. Ф. Сумцова [787], Д. І. Яворницького в 6-ти томах [592] та інших науковців.

У листах піднімалися різноманітні питання суспільно-політичного, культурного, науково-освітнього життя, а головне – обговорювалися дискусійні наукові проблеми. Останні ставали основою для нових теорій, поштовхом для вибору інших дослідницьких тем тощо. За оцінкою А. М. Острянка, активна епістолярна комунікація «стала передумовою для якісних перетворень, що привели до становлення когорти однодумців, з якої склалася корпорація істориків професіоналів» [709, с. 36]. Як зазначає чернігівський дослідник, «активна апробація наукових гіпотез в епістолярному спілкуванні була характерна для набуття реальних обрисів у просторі російської історіографії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст.» [709, с. 37–38]. Слідом за В. О. Дятловим він пропонує враховувати інтенсивність обміну інформацією, «визначити канали формального і неформального спілкування представників спільноти істориків, рівня їх ефективності, а також їх вплив на наукову діяльність» [709, с. 36–37; 591, с. 106–116].

Окрім листування, важливе значення при вивченні обраної теми мали інші ego-джерела: щоденники, спогади, автобіографії істориків.

Автобіографії істориків, які зазвичай працювали в університетах та інших державних установах, були неодмінною умовою служби, тобто мали певне утилітарне призначення. Ці офіційні автобіографії, хоча й були

однотипними за походженням, універсальними за формою, були водночас унікальними за своєю інформацією та способом її репрезентації. Часто автобіографіями називалися анкети для енциклопедичних і довідкових видань тощо. До того ж інколи науковці писали великі за обсягом автобіографії, насправді, звичайні спогади (М. І. Костомаров, Д. І. Багалій).

Мемуари істориків містять важливі деталі про їх творчий шлях, суспільно-політичні переконання, відомості щодо інших осіб (або організацій, установ), науковий (історіографічний) побут. Так, М. І. Костомаров в «Автобиографии» [див.: 334] пише про свої політичні переконання та наукові концепції, а також про свою участь у роботі різних наукових установ.

А в «Автобіографії: п'ятдесят літ на сторожі української науки та культури» [205] Д. І. Багалій характеризує свої історичні погляди, завдання археографічної, музейної та архівної справи. Зокрема він показує свою участь у створенні Харківського історичного архіву у 1880 р. та організації централізованої системи архівів у 1920-х рр. тощо. Д. І. Багалій на початку мемуарів сформулював мотиви їх написання наступним чином: «Скільки разів загоджувавсь я писати свої мемуари або, принаймні, складати автобіографію в світлі своєї доби, себ-то таку, щоб була вона не тільки мій саможиттєпис, ба й подавала б теє загальнеє тло, що на ньому розгорталося моє життя, щоб подала вона характерні риси моєї доби, мого соціального оточення» [див.: 205, с. 15].

Актові матеріали відбивають важливі сторони діяльності університетів, інших навчальних закладів, наукових установ. Для даної теми значну джерельну цінність має та службова документація, що безпосередньо пов'язана з викладацькою та науково-організаційною діяльністю істориків, особливо протоколи засідань рад вищих навчальних закладів, окремих їх підрозділів, рад з захисту дисертацій, статути наукових товариств, формулярні (послужні) списки окремих науковців, їх звіти (наприклад, щодо захисту дисертацій та наукових відряджень), навчальні програми окремих історичних та інших суспільних дисциплін, дозволи

(в тому числі і на читання публічних лекцій), службове листування та інша документація кафедр, факультетів, наукових товариств тощо.

Отже, наявна джерельна база є достатньою для написання цієї роботи. З усієї сукупності використаних джерел найбільше значення при написанні даного дослідження мали наукові роботи різних видів: колективні праці, монографії, дисертації, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств тощо. Авторка послуговувалась і текстами навчальних посібників, лекційних курсів, публічних промов, науково-популярних публікацій, які засвідчують поширеність певних ідей стосовно історичного процесу не лише у вузькому колі науковців, а й серед освічених кіл суспільства. Вони, як і археографічні легенди до збірок документів, демонструють прийняття новітніх на той час прийомів та методів джерелознавчої методики. Крім того, нами використані джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування) та актові матеріали, які стосуються навчальної та наукової роботи різних установ, деталізують наведені історіографічні факти.

До наукового обігу залучено значну кількість архівних документів і актуалізовано опубліковані джерела, передусім праці вчених підросійської України 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. Використано матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву Одеської області, Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відділу книжних пам’яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Наявна джерельна база дозволяє глибоко проаналізувати розвиток історичного джерелознавства в підросійській Україні в означений період.

У нашому дослідженні ми переважно будемо розглядати такі «внутрішні» аспекти загального історіографічного процесу, як розвиток методології та методики історичних досліджень, зростання джерельної бази, зміни у принципах організації науки, роль навчальних і наукових установ у розвитку історичного джерелознавства [625, с. 25–26; 725, с. 70–

71]. Екстернальні чинники розвитку історичної науки («зовнішні обставини» за Л. Ю. Кертманом (1917–1987)) серед яких «„соціальне замовлення” історичній науці»; «характер ідеологічної боротьби»; «політика держави в галузі культури взагалі, в науці зокрема»; «стан та інтенсивність розвитку інших наук, особливо суміжних, а також загальної методології наукового пізнання; ступінь „престижності” історичної науки» [625, с. 25], нами будуть розглянуті лише в тій мірі, яка необхідна для розкриття обраної теми.

Слідом за Ю. А. Левенцем (1961–2013) під методологією наукового дослідження ми розуміємо «певний спосіб бачення та організацію наукового пошуку», тобто «загальні принципи та ідейно-концептуальний арсенал аналізу», «конкретні прийоми їх застосування, обумовлені природою явища чи процесу, тобто предмета дослідження», «правила та критерії як описування, так й інтерпретації фактів» [661, с. 35–36].

Поняття «методика» історичного, зокрема джерелознавчого, дослідження має більш вузький зміст: «Система правил та методів (прийомів, способів і засобів) дослідження історичних джерел, а також спеціальних або допоміжних засобів джерелознавчого дослідження» [528, с. 10].

Наше дослідження присвячене переважно історії розвитку методики історичного джерелознавства. З нашої точки зору в окремих випадках для поглибленої характеристики історіографічного процесу потрібно аналізувати більш широкі (теоретико-методологічні) аспекти теми, зокрема елементи теорії історичного процесу та питання формування наукової інфраструктури у досліджуваний час.

У роботі використані загальнонаукові принципи: системності, об’єктивності та історизму; соціокультурний підхід; міждисциплінарні та спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, проблемно-історіографічний тощо.

На початок досліджуваного періоду історична наука, зокрема джерелознавство, вже мала своє проблемне поле, інституціональну мережу,

тобто виступала як певна система. Тому для нашого дослідження вкрай важливим є системний підхід, що «передбачає пошук всіх елементів системи та їх аналіз у сукупності всіх зв'язків та відносин досліджуваної структури» [534, с. 68]. Принцип системності сприяє розкриттю внутрішніх механізмів розвитку різних спеціальних історичних дисциплін.

Ми намагалися дотримуватися принципу об'єктивності, тобто відмовилися від будь-якої заангажованості при оцінюванні історичних (у нашому випадку переважно історіографічних і джерелознавчих) фактів.

Нами використано принцип історизму, відповідно до якого історичне джерелознавство досліджується в розвитку з урахуванням конкретних суспільно-політичних і соціокультурних умов.

Соціокультурний підхід дозволяє розглядати розвиток історичного (у тому числі теоретичного) джерелознавства, як невід'ємну частину загального історіографічного процесу з урахуванням специфіки відповідного соціокультурного середовища.

З принципом історизму та соціокультурним підходом безпосередньо пов'язані проблемно-хронологічний та історико-генетичний методи.

Застосування проблемно-хронологічного методу вимагає від дослідника аналізу фактів у часовій послідовності їх розвитку.

Використання історико-генетичного методу передбачає встановлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку історичної науки і джерелознавчих дисциплін зокрема, аналіз якісних трансформаційу розвитку джерелознавчої методики, у зборі, зберіганні та подальшому вивченні архівних джерел.

Біографічний метод передбачає «пошук достатніх відомостей про автора та врахування впливу особливостей біографії та особистості автора на зміст джерела» [528, с. 14].

Історико-порівняльний метод дозволяє розкрити сутність досліджуваних явищ шляхом співставлення подібних і відмінних їхніх властивостей. Установлення подібності сутностей має й іншу назву: аналогія. Так, наприклад, порівняння форм і напрямів археографічної роботи різних університетів та наукових товариств дозволяє більш глибоко

розкрити проблему пошуку, вивчення та друку документів, зробити широкі узагальнення.

Важливим завданням нашої праці стає не лише пізнання сутності, а й виявлення єдності окремих явищ, загальних рис у різних об'єктів дослідження. Вирішенню цього завдання сприяє історико-типологічний метод. До того ж цей метод дозволяє виявити етапи розвитку історичного джерелознавства.

Вивчення за допомогою проблемно-історіографічного та історико-порівняльного методів наукових здобутків істориків, які працювали на українських землях, у порівнянні їх між собою, із загальновизнаними ідеями західноєвропейської та російської історичної науки досліджуваного періоду надає змогу глибше визначити спільні та специфічні риси історіописання в різних національних історіографіях. Також проблемно-історіографічний метод дозволяє з'ясувати концептуальні засади творчості істориків українських земель. Аналіз історичної концепції передбачає подальшу оцінку ступеня її наукової новизни, можливої верифікації й евристичної цінності, її відповідності іншим концепціям та реконструкцію окремих наукових шкіл і напрямів. Використання проблемно-історіографічного методу пов'язано з характеристикою історіографічного процесу, а біографічного – з оцінкою рівня інтелектуальної культури та з аналізом соціокультурного середовища, в якому творив учений, реконструкції психічного складу особистості, мотивації діяльності (різних проявів у поведінці та науковій творчості).

Ретроспективний метод дозволяє об'єктивно оцінити теоретико-методологічне та евристичне значення наукових концепцій, результатів архівної, музейної та археографічної роботи на тлі загальної еволюції історичного джерелознавства у XIX – XX ст.

Для вивчення історичних, і зокрема історіографічних, джерел важливо використовувати різні лінгвістичні методики. Вони дозволяють якісно оцінити інформаційний потенціал джерел, виявити у них співвідношення об'єктивної та суб'єктивної інформації, «визначити ступінь авторської

зацікавленості в моделюванні інформаційних потоків і зіставити інформаційні поля різних джерел» [689, с. 52].

А. М. Острянко підкреслював, що «функціонування джерел особового походження в історичних дослідженнях визначається особливостями їх інформаційного потенціалу – суб'єктивний характер повідомлень найчастіше зумовлює віднесення цього комплексу джерел до другорядних, що несе інформацію, достовірність якої складно встановити» [709, с. 34]. Однак, на його переконання, «це не знижує ролі ego-документів в історіографічних дослідженнях» [709, с. 34].

Контент-аналіз епістолярної спадщини М. І. Костомарова, Д. І. Яворницького, М. С. Грушевського, О. М. Лазаревського, М. П. Василенка та інших істориків, за оцінкою А. М. Острянка, «виразно свідчить про наявність у лексичному складі текстів листів учених спеціальної термінології, присутність у вигляді смислових блоків фрагментів історичних досліджень, специфічна структура синтаксичних конструкцій, яка відображає суб'єктивні й об'єктивні установки авторів по відношенню до адресатів і професійної корпорації на мікро- і макрорівнях» [709, с. 37–38]. До того ж використання методів соціокультурної лінгвістики сприяє виявленню особливостей культури, створенню ментальної карти простору, в якому формуються професійні (у нашому випадку наукові) співтовариства [802, с. 5].

Особливо важливо при вивченні джерел особового походження враховувати дані та методи психолінгвістики. Використання надбань психологічної науки дозволяє визначити психотип історика, вплив оточення на його життя, внутрішні мотиви його вчинків і творчості тощо.

Лінгвістичні методики дозволяють виявити у джерелах «співвідношення об'єктивної і суб'єктивної інформації, визначити ступінь авторської зацікавленості в моделюванні інформаційних потоків і зіставити інформаційні поля різних джерел» [689, с. 52].

Таким чином, в історіографії обраної теми нами виділено три періоди:

▪1860-ті – 1920-ті рр. – початок аналізу джерелознавчої теорії та методики безпосередніми учасниками історіографічного процесу; вивчення

й оцінка теорії та методики джерелознавства згідно з пануючими позитивістськими принципами історіописання в історичній науці; поява марксистських, неоромантичних, неокантіанських підходів у джерелознавстві. Активне послуговування дослідниками другої половини XIX – перших трьох десятиліть XX ст. таких формулювань, як «історична критика», «історичний метод», «вчення про методи», «методологія історичного джерелознавства», «методологія історичної побудови» переконливо свідчить про фактичне виділення теорії джерелознавства як окремої частини джерелознавства взагалі.

▪1920-ті – 1980-ті рр. – переважно критичне з кінця 1920-х ставлення радянських науковців до т. зв. буржуазної методології та методики історичних досліджень. Методологія та методика історичної науки у радянський час пройшла суттєву еволюцію. Дореволюційні наукові традиції збереглися у перше десятиліття після остаточного встановлення влади більшовиків в Україні. У 1920-х рр. частиною науковців (переважно старшого покоління) підтримувалися немарксистські історичні концепції та застосовувалася позитивістська методика роботи з історичними джерелами. Зі встановленням тоталітарного політичного режиму наприкінці 1920-х років у СРСР немарксистські історичні концепції та джерелознавчі методики піддаються критиці. З кінця 1920-х років історичні джерела використовувалися вибірково у відповідності з марксистсько-ленінською історичною концепцією, політичною доцільністю, що зменшувало джерельну базу та збіднювало зміст історичних праць радянського часу. Робота науково-дослідних установ відбувається під жорстким партійно-ідеологічним контролем. Більшість наукових досліджень 30-х рр. – першої половини 50-х рр. XX ст. містили звинувачення на адресу істориків минулого у буржуазному націоналізмі, фактографізмі, фальсифікаціях та несприйнятті марксистської ідеології. Новим маркером історіописання стало обов’язкове цитування класиків марксизму-ленінізму та вищого керівництва СРСР. У 1920-х – 1940-х рр. джерелознавство розглядалося радянськими авторами як сукупність допоміжних історичних дисциплін, що виконують прикладні завдання пошуку, дослідження та використання

історичних джерел. Лише з 1950-х – 1960-х рр. теорії джерелознавства, її історіографічній складовій присвячуються спеціальні розвідки. Останнє було пов'язане з активним розвитком самого джерелознавства, необхідністю визначення статусу окремих її частин, усвідомленням важливості самих теоретичних проблем.

▪Від 1990-х рр. і до цього часу відбувається реабілітація та часткова актуалізація позитивістських та неокантіанських дослідницьких принципів і методів. Сучасний етап розвитку світової та української історіографії позначений різними принципами роботи з історичними джерелами та високою оцінкою зробленого дореволюційними вченими у теорії джерелознавства. В історичній науці відбувається подальша розробка загальних теоретичних положень про предмет та структуру окремих джерелознавчих дисциплін, про історичні джерела, принципи їх класифікації та правила їх вивчення. Останнє підсилює важливість вивчення історіографії теорії джерелознавства.

Науковий доробок сучасних учених з обраної теми вже є достатньо великим. У сучасних працях детально охарактеризовані основні елементи романтичної та позитивістської моделі історіописання, показано вплив ідей «позитивної доктрини» на розвиток гуманітарних дисциплін. Після жорсткої, часто несправедливої критики романтичної та позитивістської історіографії марксистами у радянський час сучасні науковці фактично реабілітували позитивістські принципи історіописання. Особливо це стосується методики роботи з історичними джерелами, яка до цього часу в основному базується на розроблених позитивістами засадах. Важливість цієї теми обумовлена і відсутністю узагальнюючого (дисертаційного чи монографічного) дослідження.

Опубліковані та архівні історіографічні джерела складають джерельну базу дослідження, яка є різноманітною, складною, великою за обсягом. Усю сукупність використаних джерел ми поділяємо на такі групи: 1) наукові роботи: колективні праці, монографії, дисертації, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств тощо; 2) навчальні

посібники і курси лекцій; 3) археографічні легенди до збірок документів; 4) публічні лекції, науково-популярні видання; 5) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 6) актові матеріали. Наявна джерельна база дозволяє глибоко проаналізувати розвиток історичного джерелознавства в підросійській Україні в означений період.

РОЗДІЛ 1
СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

1.1. Формування історичного джерелознавства та його теорії як наукової та навчальної дисципліни

Хронологічні рамки процесу інституціоналізації історичного джерелознавства в науковій літературі традиційно обмежені другою половиною XIX – початком XX ст. [620, с. 13].

За вірним спостереженням Н. М. Яковенко, генетичні витоки цієї наукової дисципліни у західноєвропейській соціогуманітаристиці можна відносити до творчості Жана Болланда, Нікколо Орландіні, Франческо Саккіні, Жана Мабільйона, Бернара де Монфокона та інших [див.: 811, с. 91–97]. Адже саме вони запроваджують критичний аналіз і верифікацію джерел, створивши тим самим передумови для виникнення джерелознавства. Французькому монаху-бенедиктинцю Ж. Мабільйону (1632–1707) джерелознавство зобов’язане «першою розробкою принципів наукової публікації джерел, з нього починається практична розробка дипломатики як джерелознавчої дисципліни» [744, с. 58]. Інший член бенедиктинського ордену Б. Монфокон (1655–1741), на межі XVII–XVIII ст. сформулював засади археографічної діяльності, а його «Palaeographia Graeca» заклала «основу для палеографічної науки» [там само].

М. Л. Рубінштейн розпочинав «історичну критику» у Російській державі з XVII ст., коли вперше постало питання «про публікацію та критичне вивчення історичних пам’яток», хоча «вивчення було звернено перш за все на пам’ятки давньої історії і навіть на пам’ятки церковної історії» [744, с. 57–58]. На його думку, «напружена релігійна полеміка» «чимало сприяла загостренню критичного підходу до цих пам’яток» [744, с. 58].

У другій половині XVIII ст. ідеї барокових ерудитів розвинули західноєвропейські просвітники: Дені Дідро (1713–1784), Жан Лерон

д’Аламбер (1717–1783), Вольтер (справжнє ім’я – Марі Франсуа Аруе) (1694–1778), які у багатотомній «Енциклопедії» «розширили уявлення про джерела, їх типи, принципи вивчення та використання. До історичних джерел вони віднесли не тільки речові джерела (в тому числі предмети мистецтва) та писемні джерела, а й географічне середовище» [528, с. 124]. Французькі просвітителі значно розширили поняття історичного джерела, ввели нові види та запропонували деякі дослідницькі принципи у знаменитій «Енциклопедії», зокрема в таких статтях, як «Факт», «Достовірність», «Критика», «Історія» [див.: 612, с. 14]. Вони до історичних джерел зарахували й «перекази старців-очевидців», речові пам’ятки, предмети мистецтва [там само].

С. В. Величко (бл. 1670 – після 1728) у вступі до літопису детально аналізує використані писемні джерела та дає їм оцінку з точки зору правдивості історичної інформації, яку вони містять. Таким чином, він одним з перших започаткував нову наукову традицію: огляд джерел на початку розвідки, написаної на основі цих джерел [див.: 528, с. 124].

Цю традицію пізніше розвинув Г. Ф. Міллер в «Опыте новой истории о России» (1761 р.) та інших працях. Він у випадку суперечливих даних з різних джерел не обмежувався повідомленням з більш вірогідного джерела, а відтворював «паралельно й інші погляди та факти, залишаючи можливість їх співставлення та подальшої перевірки виголошеного ним судження» [744, с. 110].

У XVIII ст. у Російській імперії збирання, збереження та публікація історичних джерел залишались в основному «справою приватної ініціативи», без «певного організаційного центру» [744, с. 213]. «Практична робота» «із збирання джерел», за спостереженням М. Л. Рубінштейна, розвинула методику «збирання матеріалу, принципи його фіксації та відтворення» [744, с. 107].

Розвитку історичних знань на українських землях у XVIII – на початку XIX ст. сприяв пошук антикваріями документів та інших старожитностей XVI – XVIII ст. Я. С. Калакура характеризує «антикварну діяльність» як «усвідомлене збирання старожитностей, сімейних реліквій, рукописних

і друкованих книг, документів, творів образотворчого і прикладного мистецтва, записування усної народної творчості, обрядів була предтечею археографічної діяльності» [616, с. 147]. Приватні колекції антикваріїв забезпечили своєрідну «документалізацію» історичного знання в Україні [див.: 616, с. 149].

У першій половині XIX ст. написані перші наукові дослідження з окремих питань спеціальних історичних дисциплін із залученням різноманітних джерел. Серед них слід виділити праці М. Ф. Берлинського, митрополита Євгенія (Є. О. Бол-ховітінов), М. О. Максимовича та ін.

У 1820 р. вийшла друком книга М. Ф. Берлинського (1764–1848) «Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного: собранное надворным советником Максимом Берлинским» [218]. У додатках до другого видання «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер» Є. О. Болховітінова (1767–1837) публікувалися: виписки із метрик, грамоти, духовні заповіти, записи, списки з проханнями, надписи в печерах [226, с. 368–371]; окремо подавалися плани дальніх та ближніх печер лаври [226, с. 4–8]. Ці публікації документів знаменували собою появу археографії на українських землях.

У 1837 р. М. О. Максимович (1804–1873) видав праці: «Откуда идет русская земля, по сказанию Нестеровой повести и по другим старинным писаниям русским» [390], «Песнь о полку Игореве, критический разбор» [391]. У них він здійснив тестологічний аналіз двох списків «Повісті минулих літ»: Лаврентіївського та Іпатіївського. Детальна характеристика джерел стає маркером професійного рівня історика.

У 1830-х роках одеський археограф А. О. Скальковський (1808–1898) видав історичні праці та джерела, зокрема «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» [461] і «Первое тридцатилетие истории города Одессы» [460]. У 1840-х рр. він видав «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768» (1845 р.) [459] та «Историю Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» [458]. Остання

праця перевидавалася в XIX ст. тричі: 1840, 1846, 1885–1886 рр. У передмові до першого видання А. О. Скальковський зазначав: «Відомості про запорожців, у всіх донині виданих книгах, так ще не багаточисельні й так часто базуються на оповідях іноземців, що кожен факт, почерпнутий із вітчизняних джерел, тим більше туземних і сучасних, є вже дорогоцінний документ для історії» [458, с. 6]. Також у передньому слові вчений пояснив структуру самої праці: «Представлений тепер мною начерк Історії Останнього Коша Запорозького розділяється на 3 частини. У 1-й викладаю всі мої припущення і дані про походження, склад та управління Запорозького військового товариства, за весь час його існування; у 2-й представляю Історію «Нової Січі», тобто IV-го і останнього Коша, списуючи подію рік за роком, з усіма подробицями; у 3-й, нарешті, розміщаю важливі документи, як для переконання в достовірності моєї оповіді, так і для полегшення праць тих із учених співвітчизників, які займуться гідною уваги історією Запоріжжя» [458, с. 7].

На виникнення та розвиток історичного джерелознавства та його теорії досить сильно впливали ідеї просвітництва, романтизму, потім позитивізму, з початку XX ст. – неокантіанства, неоромантизму та марксизму [534, с. 110–111].

У 40-х – 50-х рр. XIX ст. у соціогумінітаристиці та культурі панував романтизм. Культ української самобутності привів до пріоритетного вивчення національної культури та мови. Звернення дослідників до переважно писемних наративних, усних (фольклор) та лігвістичних (мова) джерел призвів до суттєвої недооцінки актових джерел [755, с. 53].

Історики-романтики користувалися дуже загальними філософсько-історичними поняттями («душа народу», «дух історії», «дух давнини» тощо). Прихильники цієї моделі історіописання покладалися на «романтичну інтуїцію», що приводило до вільної інтерпретації історичних фактів і недооцінки джерелознавчої методики. Пізніше, у 1880-х рр., П. О. Куліш (1819–1897) буде оцінювати свій романтичний світогляд негативно, але все ж таки як природне явище для 40-х – 50-х рр. XIX ст.:

«Я був казаком у самому безглуздому Костомарівсько-Шевченківському сенсі слова» [714, с. 61].

У другій половині XIX ст. в історичній науці переважала позитивістська методологія та методика. О. М. Богдашина відмічає, що в 60-х – 70-х рр. XIX ст. молоді науковці «вже формувалися саме як позитивісти під сильним впливом ідей „першого" позитивізму, який визначав їх суспільно-політичні, історичні та методологічні погляди» [534, с. 123]. Водночас продовжували працювати історики романтичного напрямку. Серед них П. О. Куліш, М. І. Костомаров та інші. Їх погляди у 1860-х – 1880-х роках, за її оцінкою, були своєрідним поєднанням романтизму та позитивізму [534, с. 110–111, 121].

В історичній науці розповсюдження ідей позитивізму сприяло підняттю джерелознавства на більш високий, професійний рівень. Позитивісти наголошували на зв'язку джерел з епохою створення, розробили основні методи вивчення змісту джерел. Уявлення позитивістів про подібність соціальних і природничих наук вели до пошуку суспільних закономірностей, що, в свою чергу, вимагало від учених розробки нового дослідницького інструментарію. Останнє не могло бути здійснено без розширення та систематизації емпіричної (джерельної) бази історичної науки.

Д. І. Багалій у праці «Русская история с картами, планами и снимками с памятников древности и искусства» повторив періодизацію О. Конта: «1) теологічний спосіб людського мислення; 2) метафізичний; 3) позитивний етап людського розвитку, суспільної думки за допомогою точних наукових методів явищ і закони, якими вони управляються» [201, с. 11]. Харківський професор виокремив четвертий етап – «історико-культурний розвиток визначається законами не індивідуальними, а соціальної психології; навіть дії геніїв визначаються впливом навколишнього середовища» [там само]. Останнє твердження свідчить про ознайомлення Д. І. Багалія з працями Е. Дюркгейма та його школи.

Історична наука підросійської України у XIX – XX ст. розвивалася під впливом не лише західноєвропейської, а й загальноросійської історіографії.

Тому цілком логічно, що О. Г. Брікнер у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» формування джерелознавства як науки пов'язував із появою праці К. М. Бестужєва-Рюміна «Русская история» [231, с. 8–9]. Автор стверджував, що наукове опрацювання матеріалів, тобто написання праці з джерелознавства, повинно бути колективним, бо одним автором така робота писалася б не один десяток років [там само]. Між тим існувала більш традиційна точка зору на появу джерелознавства, викладена В. С. Іконниковим [310, т. 1, кн. 1, с. 8–9; 312, с. 55] та Д. І. Багалієм [199, с. 30–59]. Вони розпочинали історію наукового джерелознавства з праць А. Л. Шльоцера.

У науковій літературі XIX – початок XX ст. традиційно виділяється як час інституціоналізації історичного джерелознавства та його теорії. Великий вплив на оформлення джерелознавства як наукової і безпосередньо навчальної дисципліни у підросійській Україні стало відкриття університетів у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.), створення Київської археографічної комісії (1843 р.), Архіву давніх актів у Києві (1852 р.), Історичного товариства Нестора-літописця (1872 р.), історико-філологічних товариств при Харківському (1877 р.) й Одеському (1882 р.) університетах та інших наукових установ.

В університетах Російської імперії вперше стали викладатися окремі курси історіографії та джерелознавствав 1860-х – 1880-х рр. Так, курс з вітчизняного джерелознавства в Ніжинському історико-філологічному інституті читав І. В. Лашнюков [див.: 626, с. 34–35], у Київському університеті – В. Б. Антонович та В. С. Іконников [див.: 626, с. 54, 56–57; 634, с. 309], у Харківському – Д. І. Багалій [див.: 626, с. 60], у Новоросійському – О. Г. Брікнер [див.: 626, с. 37].

У Київському університеті в 90–х рр. XIX ст. лекційні курси джерелознавчого характеру викладали професори І. В. Лучицький (1845–1918) («Обзор и разбор источников по истории Франции XVI в.») [491, с. 5] та В. Б. Антонович («Русские древности» та «Источники западно-русской истории») [491, с. 6], приват-доцент П. В. Голубовський («О русских летописях») [491, с. 7] та інші.

В. Б. Антонович першим серед науковців читав курс з українського джерелознавства в Київському університеті, який мав офіційну назву «Источники истории Юго-Западной России». На думку О. І. Кіяна, лекційний курс В. Б. Антоновича мав два головні завдання: «По-перше: Антонович намагався ознайомити студентів з тим колом джерел, які на той час були доступні для практичного вжитку при написанні робіт з української історії і потребували лише застосування критичних методів дослідження. По-друге: він цілком слушно вважав, що акцентування уваги на ролі першоджерел, як основи наукового історичного пізнання, неминуче приведе до зростання ролі евристично-пошукової діяльності майбутніх національних істориків» [636, с. 309].

У лекційному курсі «Источники западно-русской истории», який пізніше двічі був виданий літографованим способом, як і на практичних заняттях із різних історичних курсів, В. Б. Антонович постійно підіймав різні питання методики джерелознавства. Професор надавав консультації не лише студентам, а й усім бажаючим щодо різних джерел [див.: 457, т. 1, с. 27, 28, 60–61, 74, 93, 101–102, 110, 127, 135 тощо].

Одним із завдань курсу П. В. Голубовського з давньоруського літописання була характеристика досягнень науковців щодо дослідження літописів. У вступній лекції до спецкурсу «О русских летописях» він попереджував слухачів, що викладу джерелознавчого матеріалу буде передувати історіографія питання. Другим завданням «критичного дослідження» «науки про літописи» лектор називав здобуття студентами навиків роботи з джерелами [див.: 268].

У спогадах М. І. Карєєва (1850–1931) підкреслюється, що професор Київського університету св. Володимира І. В. Лучицький та професор Московського університету В. І. Гер'є (1837–1919) були у Російській імперії одними «з перших, які надали викладанню нової історії серйозно науковий характер, з'єднавши з лекційним викладом предмета практичні заняття студентів типу семінару в німецьких університетах» [322, с. 155].

Приват-доцент Харківського університету Г. Ф. Карпов (1839–1890) у вступній лекції з російської історії ставив перед студентами таке завдання:

«Читати і тлумачити найважливіші історичні пам'ятки розглянутої нами епохи» [323, с. 13].

Як згадував студент, пізніше професор Харківського університету В. П. Бузескул, у 1870-х рр. «на нашому факультеті історичних семінарів ще не було, практичні заняття не велись» [241, с. 3]. Першим практичні заняття (по «Monumenta Germaniae») став вести потім В. К. Надлер, і «студенти, які брали в них участь, проявляли великий інтерес до них, ішли ці заняття вельми жваво, і між учасниками виникали гарячі дебати з приводу того чи іншого питання» [там само]. За оцінкою мемуариста, лекції В. К. Надлера (1840–1894), особливо спеціальні курси із загальної історії, «у деякій мірі заміняли практичні заняття. Розбираючи різноманітні думки, приводячи докази pro і contra, роблячи висновки з наведених даних, В. К. Надлер знайомив нас із прийомами, методами дослідження» [там само]. Як засвідчують офіційні документи, В. К. Надлер на практичних заняттях навчав студентів тлумачити тексти середньовічних писемних джерел [416, с. 5; 415, с. 5].

Між тим, на відміну від В. П. Бузескула, Ю. А. Кісельова переконана, що в лекціях викладачів університету завжди були виразні джерелознавча та історіографічна складові [635, с. 96]. Так, «пропедевтичні» лекції з курсу російської історії з критичним розглядом джерел і головних посібників читав у Харківському університеті, напевно, і М. Я. Арістов (викладав в університеті у 1873–1875 рр.), який у своїй вступній лекції, прочитаній у 1868 р. у Казанському університеті, висловив думку про ключове значення саме вступної частини курсу, що надає «знання джерел і найкращих посібників» у справі залучення студентів до самостійної наукової роботи [див.: 184, с. 20; 635, с. 96].

Ще О. П. Рославський-Петровський (1816–1871/1872) багато років лекції з історії давнього світу для студентів першого курсу розпочинав «вступом в науку загальної історії та історичної пропедевтики», де надавав критичний огляд різних напрямів у загальній історії та основних історичних шкіл [635, с. 96].

Вступні лекції О. П. Рославського-Петровського містили думки щодо методології історичного процесу та методики наукових досліджень. Зокрема, у «Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций» він зазначав залежність «кожного історичного твору» від суспільно-політичних умов його створення [455, с. VIII]. Учений наголошував, що історику «необхідно бути разом і критиком, і художником, наскільки художність можлива, як у зображенні характерів, так ще більше в групуванні історичного матеріалу, і нарешті глибоко мислячим філософом-спостерігачем, який уміє відкривати загальне в окремому, за допомогою порівняння різних епох, з метою знайти загальні закони, які управляють ходом історичного руху людства» [455, с. XXV].

На нашу думку, потрібно згадати у першу чергу ад'юнкта Харківського університету О. П. Зерніна (1821–1866). Молодий викладач з 1849/1850 навч. р. (після виходу у відставку П. П. Гулака-Артемовського (1790–1865)) читав лекції з російської історії і ряд спеціальних курсів (серед них «История Малороссии»). Він також проводив практичні заняття з аналізом джерел ще до офіційного впровадження семінарської системи [203, с. 137].

М. Н. Петров також розпочинав курс з історії Стародавнього світу «пропедевтикою», де розкривав питання «поступового розвитку понять про історію», історичної критики. Він переконував, що допоміжні знання необхідні для історика, одночасно критично оцінюючи курси і підручники загальної історії [64, арк. 1]. Професор усі свої курси розпочинав аналізом джерел і оглядом «наукової розробки» окремих галузей історичної науки. Кожна навчальна програма М. Н. Петрова включала різні види історичних джерел. Так, наприклад, у програмі з російської історії він виділяв під першим пунктом «Джерела російської історії» такі групи: літописи, сказання, записки, юридичні пам'ятки, відомості іноземців [59, арк. 55]. В іншій програмі (з історії середніх віків) він зазначав як джерела середньовічну історичну літературу: «аннали, хроніки, життєписи, законодавчі пам'ятки і документи взагалі» [59, арк. 56]. У посібнику «Начало руководства по всеобщей истории» М. Н. Петров зазначав, що

викладач повинен пояснити «визначення різного роду історичних джерел і пам'яток: надпис, літопис, записка, грамота, договір і т. п.» [60, арк. 2].

За спогадами В. П. Бузескула, А. С. Лебедєв «любив наводити цитати із джерел, із архівних документів, говорити їх словами. Ґрунтувалися ці лекції нерідко на архівному матеріалі, особисто відкритими професором, і містили, особливо курс про положення білого духовенства, яскраві картинки вдачі та побуту минулого, характерні подробиці» [241, с. 11].

Викладач кафедри російської історії М. Я. Арістов (1834–1882) також разом із загальним курсом російської історії для старших курсів проводив практичні заняття, на яких знайомив слухачів із джерелами російської історії [417, с. 5]. Професор Харківського університету М. Ф. Сумцов (1854–1922) у «Материалах для истории Харьковского университета» згадував особливості проведення практичних занять М. Я. Арістовим. М. Я. Арістов роздавав нові книги з російської історії для ознайомлення. Через два тижні він запитував у студентів думку про прочитане [472, с. 102].

Професор Д. І. Багалій з 80-х років XIX ст. читав курс із російської історіографії студентам Харківського університету [199]. Крім цього, він також викладав спеціальні курси («Історія Південної Русі», «Методика російської історії», «Російська історична географія» та ін.), де особливу увагу приділяв джерелознавчим питанням.

В. П. Бузескул розпочав свою викладацьку кар'єру в Харківському університеті з історіографічного спецкурсу в 1885 р., де характеризував і оповідні джерела як перші пам'ятки історичної думки. З 1886 р. він велику увагу приділяв джерелознавчим питанням у нових загальних курсах з історії стародавньої Греції і нової історії [313, с. 288]. Спеціальний курс про джерела грецької історії, який В. П. Бузескул почав читати студентам в осінньому півріччі 1901 р., ліг в основу великої праці «Краткое введение в историю Греции» [313, с. 288–289]. Крім того, після переходу В. К. Надлера до Новоросійського університету, В. П. Бузескул деякий час читав загальні курси: історії середніх віків та історії Сходу [313, с. 289]. Історик протягом усього 1 курсу проводив практичні заняття зі

стародавньої історії, на яких студенти вивчали друковані джерела з історії Греції та намагалися розшифровувати давньогрецькі написи. Головними джерелами з історії Греції В. П. Бузескул називав не лише писемні (Біблію, твори давніх авторів), а й речові та зображальні [242, с. 9; 237, с. 6].

На тій же кафедрі всесвітньої історії приват-доцент Є. О. Черноусов (1869–?) показував у весняному семестрі студентам першого курсу як вивчати джерела з історії хрестових походів, а в осінній семестр другого курсу – «Історію франків» та інші праці Григорія Турського. Професор по кафедрі російської історії В. І. Савва (1865–1920) у другому семестрі 1-го року навчав неофітів читати та коментувати давньоруські літописи [305, с. 14]. Приват-доцент В. І. Веретенников на практичних заняттях у весняному семестрі головну увагу приділяв коментарям документів з історії селянства в Росії, а восени – документам вищих державних установ Росії XVIII ст. (Сенат, Верховна Таємна Рада, Кабінет) [305, с. 14–15].

Відкритий восени 1899 р. на історико-філологічному факультеті Харківського університету (завідувач Й. О. Бродович, служитель Т. Сухарєв) кабінет практичних занять забезпечував семінарські заняття опублікованими джерелами [232, с. 81].

Подібну роль у підготовці молодих фахівців грав й історико-філологічний кабінет при Новоросійському університеті. У записці до попечителя Одеського навчального округу «Про створення історико-філологічного кабінету в Новоросійському університеті» зазначалося: «Оскільки студенти історико-філологічного факультету повинні готуватися до лекцій і практичних занять із класичних дисциплін, а також частково й до практичних занять з інших предметів, для цього їм необхідні довідкові книги, словники, багатотомні видання „пам’ятків” і посібників, із яких деякі не видаються додому студентам із університетської бібліотеки, і оскільки при університетській бібліотеці немає приміщення для подібних довідок і занять, то історико-філологічний факультет Новоросійського університету вважав необхідним, щоб у будівлі університету була облаштована робоча кімната для практичних занять студентів у вільні від

лекцій години, на таких засадах: 1) Бібліотека цієї робочої кімнати засновується завдяки придбанню …факультетом книг і посібників на кошти, що призначені для цього Міністерством народної освіти. Крім того, факультет знаходить необхідним перенести з колишньої студентської бібліотеки деякі довідкові книги, а також необхідні посібники, які знаходяться там у декількох примірниках. 2) Книги, що знаходяться в робочій кімнаті, знаходяться у завідуванні окремих професорів за спеціальністю кожного, але разом із тим факультет знаходить необхідним клопотати про призначення особливо відповідальної особи для спостереження за ладом у робочій кімнаті та за збереження книг під час занять студентів» [72, арк. 55].

Приват-доцент Новоросійського університету О. Г. Брікнер вважав важливим читання курсів із джерелознавства. Він у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» наголошував, що головною метою університетського викладання вітчизняної історії повинно бути насамперед ознайомлення студентів з методикою джерелознавства [231, с. 8]. О. Г. Брікнер зазначав, що одним із практичних завдань історичного джерелознавства є проведення лекцій і практичних занять, які були б найбільш корисними саме з огляду набуття навичок роботи з історичними джерелами. За його оцінкою, на кінець XIX ст. ще не було достатньої кількості посібників, підручників, бібліографічних видань джерелознавчого характеру [231, с. 7]. Тому іншим практичним завданням для джерелознавства він називав підготовку написання і видання спеціальної літератури з цієї історичної дисципліни: нових посібників з джерелознавства російської історії та«ілюстрованих видань або атласів із текстом» [231, с. 5].

Ще в 1874 р. О. Г. Брікнер на III археологічному з’їзді в м. Києві в доповіді «Какие могут и должны быть устраиваемы, при университетском преподавании археологии, практические упражнения и занятия?» пропонував перенести місце викладання «із аудиторії до кабінету або до галереї, до музею» і називав свою пропозицію «першим кроком до перетворення лекції в практичне заняття» [228, с. 45]. О. Г. Брікнер

вважав, що «читання таких лекцій мимоволі поведе до повчання, як студенти повинні ставитися безпосередньо до самих джерел археології, тобто до пам’яток. Першим завданням професора тоді повинна бути настанова, як учні повинні поводитися з пам’яткою, на що при різних видах пам’яток перш за все вони повинні звертати увагу, якими ознаками можна керуватися для визначення часу, до якого відноситься пам’ятка, для вирішення питань про стиль, національність, значення зображень і т. д.» [228, с. 45].

Професор Новоросійського університету О. І. Маркевич у передмові до праці «О летописях, из лекций по русской историографии» відніс до 80-х рр. XIX ст. оформлення джерелознавства як навчальної дисципліни [397, с. 1].

У Новоросійському університеті в 1905/1906 навчальному році було заплановано викладання таких джерелознавчих та історіографічних курсів, як «Практические занятия: изучение типов источников по истории государства и церкви» професором Є. М. Щепкіним [76, арк. 9], «Обзор важнейших источников и пособий для знакомства с русской историей», «Обзор источникови пособий для изучения эпохи Петра Великого» професором Г. І. Перетятковичем [76, арк. 11] і «Очерк русской историографии XIX в.» приват-доцентом Б. А. Вахевичем [там само]. Більшість лекційних матеріалів могли бути доступними студентам тільки в рукописному або літографованому вигляді.

У Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька в 1884/1885 навчальному році був запланований спеціальний джерелознавчий курс «Начальная летопись» М. М. Бережковим (1850–1932) і планувалося його продовження з доповненнями під назвою «Начальная летопись. Памятники» для третього курсу в 1886/1887 навчальному році [119, арк. 1, 177]. Кожен із них мав логічну структуру. Наприклад, курс «Начальная летопись» складався з 11 частин. Він включав: «Вступ до літописів»; «межі, …укладач, склад»; «складові частини та джерела. Хронологічний план»; «світогляд літописця»; «географічні дані»; «етнографічні дані»; «побутові дані»; «торгові договори

з греками. Повчання Мономаха»; «літописний Лаврентіївський збірник»; «літопис за Іпатіївським списком»; «літописний збірник за „Тверським літописом”» [119, арк. 1–165]. «Начальная летопись. Памятники» для третього курсу включав 3 розділи: 1) «Вступ до літопису. Як довго вони переписувались?»; 2) «Літописи, збірники або зводи. Київські письменники. Питання про авторство початкового літопису»; 3) «Склад літопису: із чого і як він складений? Зміст літопису» [119, арк. 177–207].

При читанні загальних курсів викладачі також велику увагу приділяли історичному джерелознавству та його теорії. Так, В. С. Іконников (1841–1923) на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира читав багато років загальні курси лекцій з історії Росії, а також спецкурси з історії Київської та Галицької Русі, історії Новгородської республіки, історії Північно-Східної Русі та Московської держави, історії зовнішніх відносин Росії XVII – XVIII ст., історії правління Катерини ІІ, історіографії [310, т. 1, с. 33]. Програми та тексти лекцій В. С. Іконникова свідчать про значну історіографічну та джерелознавчу складову. Крім того, професор завжди подавав бібліографію питання й аналіз головних джерел з історії Росії.

Спочатку викладаючи на кафедрі загальної історії в Ніжинському історико-філологічному інституті (1897/1898 навч. р.), потім з 1898 р. у Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах Є. М. Щепкін (1860–1920) читав спецкурс «Характеристика исторического метода». Крім того, Євген Миколайович у Новоросійському університеті читав курс «Методология истории» [501]. Він розробив нові підходи до вивчення історичних джерел, намагаючись поєднати позитивістські та неокантіанські ідеї. У курсі «Методология истории» Є. М. Щепкін використовував нові на той час праці західноєвропейських учених-позитивістів, у першу чергу, франкомовне видання «Вступ до вивчення історії» Ш. Сеньобоса та 4-те, доповнене німецькомовне видання «Вступ до історичної науки» Е. Бернгейма, «оновлене ідеями Зігварта, Зіммеля, Вундта, Барта, Мюнстерберта» [501, с. 278]. Є. М. Щепкін також використовував праці неокантіанців: В. Вундта («його вчення про методи

все ще залишається кращим нарисом логіки історії»), Г. Зіммеля, а також роботи П. Барта, А. Ксенополя, М. О. Лоського [501, с. 285].

Введена в усіх університетах Російської імперії в 1870-х –1880-х роках семінарська система проведення занять мала велике значення щодо підвищення фаховості історичної освіти. Невипадково, що її введення підтримали самі університетські викладачі.

М. М. Бережков наголошував на позитивних рисах семінарської системи проведення занять. Учений підкреслював, що основними завданнями і метою історичного семінару є «привчити слухачів до самостійних занять історією за пам'ятками, за першоджерелами, і за найкращими історичними посібниками» [120, арк. 5]. М. М. Бережков виділяв такі головні форми семінарської системи навчання: «Теоретичне викладання у формі загальних лекцій»; «бесіди в аудиторії і поза нею на предмет історичних занять»; «практичні заняття слухачів у формі читання, вивчення, пояснення історичних пам'яток у різних відношеннях і за допомогою кращих наукових праць і професорів-керівників» [там само]. Викладач називав головним завданням семінарської системи підготовку професорів, учителів, архівістів і взагалі освічених осіб [120, арк. 8]. Він пропонував увести практичні заняття для вивчення російських джерел у Ніжинському інституті кн. Безбородка ще в 1894/1895 навчальному році [там само].

Професор Харківського університету А. С. Вязігін (1867–1919) у передмові до «Пособия к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков» (1916 р.) зазначав: «Розвиток наукового мислення і засвоєння прийомів історичного дослідження вимагають самостійної роботи з першоджерелами і безпосереднього знайомства з різноманітними видами пам'яток минулого. З цією метою в наших вищих навчальних закладах уже давно введені так звані практичні заняття, на практиці довівши свою користь» [262, с. V]. Дослідник вважав недоліком невелику кількість навчальної та наукової літератури, бо «для досягнення бажаного успіху необхідно надати можливість кожному учаснику самостійно слідкувати за вирішенням поставленого завдання іншими й попередньо

підготуватися до належного використання того чи іншого наукового матеріалу» [262, с. V]. Крім того, учений відмітив неглибоке знання студентами класичних і сучасних західноєвропейських мов. Забуття вивчених у гімназіях класичної латині, а особливо давньогрецької мови, за оцінкою професора, «створюють значні труднощі» при вивченні давніх джерел [там само].

Ф. Я. Фортинський в «Опытах систематической обработки исторической критики» відзначав важливість спеціальних вступних занять: «У цей час ледве не в усіх університетах, як зарубіжних, так і російських, поряд з теоретичними курсами лекцій з історії існували практичні заняття, які складалися з ознайомлення студентів з прийомами та вимогами історичної критики за допомогою розробки самими ж слухачами, під керівництвом професора, окремих історичних пам'яток або питань» [492, с. 1].

Д. І. Багалій згадував про семінарські заняття часів навчання в Київському імператорському університеті ім. Святого Володимира: «Усі ці курси, збудовані на підставі джерел, які Антонович вивчає самостійно надзвичайно широко й глибоко, у зв'язку з його семінарами, де студенти читали свої реферати, скомпоновані на основі першоджерел» [211, с. 35].

Вищесказане засвідчує, що семінарська система занять стала загальноприйнятою до кінця XIX ст.

До неформальних наукових організацій того часу відносилися й наукові гуртки (зі студентів та/чи ентузіастів).

Робота в гуртках над складанням словника української мови та з укладання історико-географічного словника українських земель (в обох випадках керівник В. Б. Антонович) [327, т. 2, с. 416] мала яскраво виражений джерелознавчий характер, оскільки учасники займалися збором і опрацюванням лінгвістичних джерел.

Частина професорів вела наукові гуртки для студентів у своїх університетах: В. Б. Антонович, В. С. Іконников та І. В. Лучицький – у Київському, М. Г. Халанський – у Харківському, І. А. Линниченко – у Новоросійському.

Безпосередньо джерелознавче спрямування серед студентських наукових гуртків історико-філологічного факультету Харківського університету мав гурток «для занять з історії російської та західно-європейської літератури» (керівник –професор М. Г. Халанський) [232, с. 84]. На історико-філологічному факультеті Харківського університету в цей же період (з кінця XIX ст. і до 1905 року) діяло декілька студентських наукових гуртків, що мало опосередковане значення для здобуття студентами навичок дослідника джерел: для занять із психології художньої творчості (керівник – професор Д. М. Овсянико-Куликовський), педагогічний гурток і богословсько-філософський гурток (під керівництвом професора Т. І. Буткевича) [там само].

Становленню молоді як науковців сприяло спілкування з викладачами й поза університетською аудиторією. В. І. Веретенников згадував про вплив на формування його наукових інтересів додаткових занять свого вчителя, професора Санкт-Петербурзького університету О. С. Лаппо-Данилевського: «Я пам’ятаю ясно перші години тих практичних занять під керівництвом Олександра Сергійовича, в яких вирішив брати участь. Нас, тих хто увійшли у ці заняття було небагато; Олександр Сергійович їх переніс до себе додому, вони відбувалися як раз один раз в тиждень вечорами. Швидко, майже без всякої опосередкованої стадії, Олександр Сергійович поставив нас прямо віч-на-віч зі справжньою великою науковою роботою; це не були учнівські вправи: то майже відразу стали заняття наукою у повному і точному сенсі цього слова [253, с. 201].

Більш активно мали займатися студенти вивченням джерел у 1920-х рр., що було зумовлено заміною лекційно-семінарської системи викладання на бригадно-лабораторну. Хоча, як визнавав В. І. Веретенников, «у переважаючій більшості випадків ці „практичні заняття” приймали форму написання слухачами рефератів на ті чи інші теми, вислуховування цих рефератів аудиторією і критикою їх, головним чином, із боку керівника-викладача. Критика ця, звичайно, була вельми легка для більш чи менш досвідченого викладача і зазвичай дуже мало давала і не багато чого навчила референта – слухача» [252, с. 71–72].

Окремо проводилися т. зв. «курсорні» заняття, на яких студентами «те чи інше окреме (чи група) джерело, сирий матеріал і спільно з викладачем прочитувався і вивчався» [252, с. 72].

Окремі семінари й наукові гуртки, наприклад, В. Б. Антоновича та М. В. Довнар-Запольського в Київському університеті, сприяли становленню та розвитку наукових шкіл істориків цих видатних учених. Серйозним фактором, що сприяв оформленню джерелознавчих дисциплін, стала діяльність Київської документальної школи. Її очільники М. Д. Іванішев (1811–1874), В. Б. Антонович, В. С. Іконников вважали головним правилом використання в історичних працях саме актових джерел (т. зв. традиція документалізму). Хоча, один із учнів М. С. Грушевський вважав неправильним використання В. Б. Антоновичем і М. П. Драгомановим українського фольклору як основного джерела з вітчизняної історії: «Надія подати повну історію нашого народу в його власних піснях була перебільшена… Бажання його укладчиків взяти від них все для історичного толкування – мусять бути признані за перебільшені» [279, с. 102].

Доктор історичних наук, професор кафедри російської історії та ректор Харківського університету Д. І. Багалій багато зробив для заснування й активної діяльності Харківського історичного архіву і музею Слобідської України. Значне місце в діяльності вченого займало збирання етнографічних матеріалів. Він був одним із засновників Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ). Науковець склав «Программы для собирания историко-географических и археологических сведений» та першу археологічну карту Харківської губернії. Археографічні публікації Д. І. Багалія, за пропозицією його учня М. В. Горбаня (1899–1973), можна розподілити на чотири групи: 1) документи з історії Слобідської України в цілому, насамперед з історії її колонізації; 2) джерела з історії міста Харкова; 3) матеріали про видатних історичних та культурних діячів, науковців Слобожанщини; 4) документи з загальної історії України [270, с. 166].

М. С. Грушевський був засновником і головою Українського наукового товариства у Києві. Пізніше, у 1924–1931 рр., видатний історик очолював історичні установи ВУАН, які займалися, зокрема, пошуком і публікацією джерел із коментарями. Завдяки їм було значно розширено коло історичних джерел (до хронік, мемуарів і актів додано відомості археології, етнографії, антропології, нумізматики, геральдики, сфрагістики) і запроваджено їх більш детальну наукову критику.

Серед інших учнів В. Б. Антоновича, як джерелознавців, слід виділити: археографа О. О. Андрієвського (1845–1902); нумізмата, археолога М. Ф. Біляшевського (1867–1926); археолога, етнографа, антрополога Ф. К. Вовка (1847–1918); історика, історіографа та джерелознавця О. С. Грушевського (1877–1942); історика і археолога В. Ю. Данилевича (1872–1936); літературознавця та історика М. П. Даш-кевича (1852–1908); археографа М. В. Довнар-Запольського (1867–1934); фолькло-риста, етнографа, бібліографа В. М. Доманицького (1877–1910); засновника української палеографії І. М. Каманіна (1850–1921); етнографа, краєзнавця, фольклориста, історіографа, архівознавця І. А. Линиченка; археолога, нумізмата В. Г. Ляскоронського (1859–1928); співробітника «Исторического вестника» і «Русской старины», укладача біографічного словника полтавських учених і письменників І. Ф. Павловського (1851–1922); філолога, історика, етнографа, археолога, статистика і краєзнавця, археографа Л. В. Падалку (1859–1927); краєзнавця, археолога, етнографа Ю. Й. Сіцинського (1859–1937); етнографа, літератора О. В. Стороженка (1857–?); археолога В. І. Щербину (1850–1936) та інших.

Активізація розробки теорії джерелознавства з другої половини XIX ст. була зумовлена й появою великої кількості джерел і нових їх видів. Е. Бернгейм у «Вступі до історичної науки» зазначав: «Тепер не могли більш задовольнятися відомостями, які були почерпнуті з доповідей істориків, деяких видів першоджерел, яким надавали перевагу, та пам’яткам; все ширше захоплюють нові галузі, які можуть служити в якості історичного джерела, а відповідно до цього все більш розширилася і наука про джерела» [220, с. 32].

Випускники університетів направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до західноєвропейських університетів, в основному до Німеччини та Франції. Серед стипендіатів від Київського та Харківського університетів у 1860-х – 1890-х роках були такі в майбутньому науковці, як О. Г. Брікнер, М. Ф. Владимирський-Буданов (1838–1916), М. П. Драгоманов (1841–1895), М. І. Зібер (1844–1888), М. М. Ковалевський (1851–1916), І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський, В. О. Більбасов (1838–1904) та ін. Після таких наукових відряджень, які проходили у провідних західноєвропейських вузах, молоді дослідники надавали звіти для друку до періодичних видань, зокрема до «Журнала Министерства народного просвещения» чи періодичних видань своїх університетів [427; 453; 369–370; 378–380].

Закордонні стажування магістрів всесвітньої історії сприяли подальшому введенню в університетах Росії у 1860-х – 1870-х рр. загальноєвропейської практики семінарських занять, де практикувалося вивчення історичних джерел студентами під керівництвом викладача. На семінарах професора Берлінського університету Л. фон Ранке, за висловлюванням одного з його практикантів – майбутнього професора Харківського університету М. Н. Петрова, «історичні вправи Ранке» [427, с. 18] демонструвалися зразки вивчення історичних джерел із вилученням із них вірогідних історичних фактів. Науковий аналіз історичних джерел М. Н. Петров вважав важливим маркером професійності історика [там само].

І. В. Лучицький стажувався за кордоном у Франції і Німеччині більше двох років – у 1871 і 1872–1873 рр. [див.: 731, с. 37]. Молодий учений найбільше джерелознавчих знань і навиків роботи з документами отримав від професора Г. Вуттке. І. В. Лучицький протягом 4-х місяців весною – на початку літа 1873 р. у Лейпцизькому університеті відвідував історичний семінар Г. Вуттке, а також лекції з історії французької революції Г. Фойгта, з всесвітньої історії Г. І. Бідермана та Г. Рюккерта. Крім того, магістр їздив до Гале для ознайомлення із заняттями в семінарії Е. Л. Дюмлера [370, с. 55].

І. В. Лучицький був особливо вдячний Г. Вуттке за оволодіння історико-порівняльним методом і ознайомлення з методикою ведення семінарів [370, с. 56]. В методиці лейпцизького професора І. В. Лучицький відзначав три позитивні моменти: по-перше, цей метод зменшує частку помилки при вивченні проблем всесвітньої історії, оскільки класифікує всі теорії та розкриває зв'язки з відповідними рухами і відносини кожної групи з іншими в її історичному розвиткові; по-друге, він виявляє рух угору або вниз, якому слідували ці теорії; по-третє, студент не лише обговорює історичний факт і критикує джерело, а розбирає декілька джерел, порівнюючи їх, що дає можливість згрупувати різнорідні джерела і випрацювати теорію [370]. Історичний семінар Г. Вуттке стажист вважав цілком «оригінальним», продовженням «зникаючої традиції Ранке» [370, с. 56].

Як відомо, вперше семінарська система проведення занять була впроваджена в Німеччині: 1833 р. – Берлінський університет (Л. фон Ранке), з 1843 р. – Геттінгенський університет (Г. Вайц). І. В. Лучицький надзвичайно високо оцінював роль самого Л. фон Ранке у створенні нової системи занять: «Історична семінарія зобов'язана своїм існуванням Ранке. Він першим дав їм цю назву, першим виробив їх програму. До його реформи заняття професорів із студентами носили зовсім інший характер. Професори (як, наприклад, робили Штенцель і Ваксмут) задавали відому тему, яка б обговорювалася на загальних зборах. Один із слухачів, який склав мемуар, захищав його, а інші, якщо тільки могли та бажали, представляли свої заперечення. Тут не було ні методу, ні засобів для правильного вивчення джерел… Одним словом, тогочасні історичні семінарії носили характер простої наукової бесіди. Без сумніву, – це мало свої переваги, оскільки студент міг привчатися роздумувати про загальні історичні питання, пізнаючи загальний зв'язок подій і не є вузьким спеціалістом. Але натомість, не виконаним залишався інший бік справи, а саме: привчання студента працювати з матеріалом, критично його розбирати, що могло бути зроблено лише при систематичному веденні занять» [370, с. 58]. І далі: «Система Ранке була засвоєна майже всіма

німецькими професорами, і тепер майже в усіх університетах її приймають цілою, з майже незначними змінами» [370, с. 59].

Майбутній ректор Київського університету св. Володимира Ф. Я. Фортин-ський (1846–1902) у 1874–1876 рр. стажувався в історико-правничому семінарі професора Г. Вайтца (1813–1886) в Гайдельберзькому університеті [див.: 490].

Із січня 1896 р. по січень 1898 р. учень І. В. Лучицького В. К. Піскор-ський (1867–1910) стажувався за кордоном – у Франції й Іспанії. Зокрема він відвідував заняття професорів Сорбонни Ш. – В. Ланглуа та істориків Ф. В. А. Олара (1849–1928), П. Лакомба (1833–1919) [703, с. 17–18].

О. В. Романович-Славатинський (1832–1910) у 1860 р. у Берлінському університеті слухав лекції Г. Р. Гнейста (1816–1895), А. В. Шталя (1856–1950), Л. фон Ранке та Й. Дройзена (1808–1884) [453, с. 577].

Майбутній професор загальної історії Новоросійського університету О. Г. Брікнер під час стажування в 1870 р. в університетах Німеччини вивчив особливості проведення не лише практичних занять, а й читання загальних лекцій та спецкурсів. Він зазначав, що одні лекції читалися не для спеціалістів, що мали більш доступний виклад, а інші, більш спеціальні, викладалися для тісного кола слухачів, із яких і створювалися історичні «семінарії» [230, с. 150]. Практичні заняття, за О. Г. Брікнером, мали такі цілі: 1) викладання методики вивчення історії; 2) підготовка гімназійних учителів історії [там само]. Учений високо оцінював семінари з палеографії, які складалися з критичного розбору й читання рукописів, що написані давніми мовами. Історик у доповіді на ІІІ археологічному з’їзді (1874 р.) наголосив на тому, що «за сучасної системи викладання слухання лекцій, і тільки хіба що у вигляді рідкісного винятку мати в руках саме джерело, здається дилетантським. Записи лекцій ніколи не можуть замінити самостійного ознайомлення учнів із пам’ятками» [228, с. 46]. Дослідник підкреслив: «У практичних вправах студенти дізнаються, яким шляхом досягаються результати в науці, як працювали найкращі вчені, яким чином спостерігали, описували, досліджували й робили висновки: Вінкелман, Бек, Велькер, Отон Ян, брати Грімм, Ворсо,

Нільсон, Карамзін, Буслаєв, Срезневський, Котляревський й ін.» [228, с. 46]. О. Г. Брікнер підкреслив велике значення практичних занять у підготовці фахівців-істориків: «За допомогою практичних вправ студенти можуть, по-перше, ознайомитися принаймі з деякими головними працями наукової літератури, яка відноситься до їх спеціальності, а по-друге, отримати поняття про значення допоміжних наук, що відповідають різним видам археології» [там само].

Приват-доцент Харківського університету О. М. Деревицький (1859–1943) високо оцінював роль стажувань у західноєвропейських університетах у подальшому становленні молодих науковців: «Ретельно відвідуючи їх „історичні семінарії"– ці школи, під керівництвом досвідчених викладачів починаючі вчені здобували навики у самостійному критичному розборі джерел» [296, с. 22].

Довгий час частина науковців проживала в Західній Європі не лише у зв'язку з науковими відрядженнями, а й у вимушеній політичній еміграції. Наприклад, М. П. Драгоманов після звільнення за політичну неблагонадійність з Київського університету св. Володимира в 1875 р. виїхав до Женеви (1876–1889 рр.), потім викладав у Софійському університеті з 1889–1895 рр. Ф. К. Вовк мешкав у Швейцарії та Франції в 1879–1905 рр. У 1919–1924 рр. М. С. Грушевський через політичну діяльність також покинув Україну і проживав у Празі, потім у Відні.

Отже, на виникнення і розвиток історичного джерелознавства та його теорії впливали ідеї просвітництва, романтизму, потім позитивізму, з початку XX ст. – неокантіанства, неоромантизму та марксизму. Великий вплив на оформлення джерелознавства як наукової і безпосередньо навчальної дисципліни у підросійській Україні стало відкриття університетів у Харкові, Києві, Одесі, створення Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів у Києві, Історичного товариства Нестора-літописця, Харківського та Одеського історико-філологічних товариств та інших наукових установ. В університетах Російської імперії вперше стали викладатися окремі курси історіографії та джерелознавства в 1860-х – 1880-х рр. Крім того, у вступних лекціях зі всесвітньої та російської історії,

на семінарах піднімалися питання теорії джерелознавства. Крім введення семінарської системи в університетах імперії, підвищенню фаховості історичної освіти сприяли у досліджуваний час закордонні стажування та відрядження. Випускники університетів (серед них: О. Г. Брікнер, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський, В. О. Більбасов та ін.) направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до західноєвропейських університетів, в основному до Німеччини та Франції.

1.2. Джерелознавство та розвиток архівної, музейної й археографічної справи

Інституційні форми історичної думки в 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. були представлені не лише університетами, науковими товариствами й гуртками, а й видавництвами, часописами історичного профілю, музеями, архівами.

На початок досліджуваного періоду (1840-ві рр.) історична наука мала вже певні археографічні традиції.

Ще у 20-ті роки XIX ст. в Києві були опубліковані перші археографічні видання в підросійській Україні. Викладач Київської гімназії М. Ф. Берлинський у 1820 р. видав «Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного…» [218]. А київський архієпископ Євген (Є. О. Болховітінов) зібрав і опублікував документи у 1826 р. у праці «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер» [226].

Значну роль у становленні джерелознавства та, зокрема, археографії у підросійській Україні відіграв гурток «харківських романтиків», до якого входили: І. І. Срезневський (1812–1880), А. Л. Метлинський (1814–1870), М. І. Костома-ров (1817–1885), Л. І. Боровиковський (1806–1889), М. М. Петренко (1817–1862), І. В. Росковшенко (1809–1889), О. Г. Шпигоцький (1809–1889) та інші. Вони видавали альманахи – збірки

прозових і поетичних творів українського фольклору. Так, викладач Харківського університету І. І. Срезневський у збірнику «Утренняя звезда» (1833 р.) опублікував «Запорожские песни, с переводом и историческими примечаниями», що возвеличували славне минуле українського козацтва [464]. Перед кожною піснею подавалося переднє слово з історичними коментарями, які відносилися до опублікованої пісні [464, с. 51–53, 59–60, 66]. У кінці подавалися примітки або переклади, в яких учений пояснював незрозумілі читачеві слова і коментував історичні події, що описувалися в джерелах [464, с. 56–58, 61–65, 68–70].

У 1830-х рр. І. І. Срезневський видав й інші фольклорні збірки, серед них: «Украинская летопись…» (1835 р.) [466], «Украинские были. 1657–1710» (1838 р.) [467]. У передмові до останньої збірки він характеризував свою археографічну методику таким чином: «Що стосується способу викладу, то я тримався і в цих переказах того ж правила, якого і в колишніх літописних моїх дослідах: всюди, де тільки можна було, повторював дослівно оповіді старих літописців; довіряв їм, де вони не суперечили між собою, а де суперечили, вибирав оповіді того літописця, якого вважав більш гідним поваги. Взагалі я розглядав оповіді літописців як перекази, і як перекази передавав їх» [467, с. IV].

Майбутній професор та перший ректор Київського університету св. Володимира М. О. Максимович у передмові до збірки українського фольклору «Малороссийские песни» (1827 р.) підкреслював значення народної пісні: «Великої уваги заслуговують пам’ятки, в яких повніше виражалась би народність: це суть пісні – де звучить душа» [388, с. I]. За його ініціативи в 1835 р. у Києві було створено першу в підросійській Україні джерелознавчого профілю наукову установу під назвою «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей», яка мала на меті збирання пам’яток і проведення археологічних розкопок. Але через відсутність належного фінансування комітет не зміг розгорнути свою роботу [357, с. 5]. У 1841 р. М. О. Максимович запропонував створити в Києві Товариство історії і старожитностей, розробив його статут. Проте ця пропозиція не була підтримана урядовцями [див.: 597].

Важливою подією для історичної науки і джерелознавства, зокрема в XIX ст., стала робота заснованої в січні 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія). До складу комісії спочатку входили три професори Київського університету св. Володимира: М. О. Максимович, М. Д. Іванішев, В. Ф. Домбровський. Пізніше активними членами комісії були професори Київського університету св. Володимира та Київської духовної академії: В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, С. Т. Голубєв, М. В. Довнар-Запольський, В. З. Завітневич, В. С. Іконников, І. І. Малишевський, А. Л. Метлин-ський, П. В. Павлов, М. І. Петров, А. І. Ставровський, П. А. Фаворов, В. Я. Шульгин, В. П. Чехович, М. Н. Ясинський [542, с. 79].

Статутом на комісію покладався «розбір давніх актів» архівів державних установ, монастирів, у приватних колекціях на Волині, Київщині й Поділлі, а також у Варшаві, Москві, Санкт-Петербурзі та інших містах Російської імперії з метою їх відбору та подальшої публікації. Основними напрямками археографічної діяльності комісії були: 1) пошук, виявлення, збирання історичних джерел; 2) відбір джерел для публікації; 3) підготовка їх до видання на основі розробленої методики передачі тексту, високої культури археографічного оформлення публікацій; 4) написання досліджень на основі джерел, у тому числі надрукованих [565, с. 54].

Перший том «Памятников» був підготовлений до друку через вісім місяців із часу заснування комісії зусиллями насамперед М. О. Максимовича та М. Д. Іванишева. Одночасно ними розроблялися принципи камеральної та едиційної археографічної роботи: порядок відбору та друку тих історичних джерел, які мали найбільшу інформаційну цінність; дотримання тематичного, географічного та хронологічного принципів при компонуванні документів у збірці; унормування посилань, приміток та інших елементів археографічної легенди; написання великої передмови до збірок документів [614, с. 243].

Окрім «Памятников» та інших збірок комісії, М. О. Максимович друкував документи в історичному альманасі «Киевлянин». У передмові до першого випуску (1840 р.) М. О. Максимович пропонував зацікавленим брати участь в альманасі: «По-перше – повідомлення оброблених уже статей вищевказаного змісту; по-друге – доставка мені самих матеріалів, як наприклад: старовинні історичні і всякі інші записки, грамоти, універсали, акти, листи, старовинні легенди, народні перекази і пісні (без усяких поправок), – також малюнки зі старовинних церков, монастирів, замків, надгробків та інших цікавих місць і предметів» [389, с. II]. У передмові до першого випуску альманаху (всього вийшло три збірки: у 1840, 1841 та 1850 рр.) М. О. Максимовичем була сформульована основна мета – дослідження історії Києва й усієї Південної Русі – Київської і Галицької [392, с. 414, 424].

Здебільшого комісія збирала й публікувала актові документи з історії України. Але вже на другому її засіданні М. Д. Іванишев підняв питання про необхідність публікації юридичних пам’яток Великого князівства Литовського, що, на його переконання, буде сприяти вивченню історії давньоруського права [див.: 795].

М. Д. Іванішев був одним з ініціаторів створення в Києві Центрального архіву давніх актів. Він розробив методику опису документів з урахуванням західноєвропейських новацій середини XIX ст. та правила видання архівних джерел [див.: 795, с. 17–25].

М. Д. Іванишев особисто проводив розкопки могил, шукав речові та писемні пам’ятки по різних маєтках «Південно-Західного краю». З метою збору необхідних документів до друку археограф працював в архівах Варшави, Вільно, Вітебська, Петербурга. У них він передусім збирав документи з історії церкви, діяльності місцевої адміністрації, акти про козаків, жалувані грамоти Володимиру-Волинському, Києву, Чернігову, київським війтам тощо. Науковець віднайшов близько двохсот актів з архіву Потоцьких (м. Тульчин Брацлавського полку, нині Вінницької обл.); 153 акти інших архівів і декілька актових книг і рукописів. Крім того, він побував в архівах таких містечок як Заславль, Звягель, Корець, Полонне,

Сатанів та Ратне. Більшість цих документів була видана самим М. Д. Іванишевим чи іншими співробітниками комісії [756, с. 119].

Постійними періодичними виданнями, що видавалися, були «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском, волынском и подольском генерал-губернаторе» (1845–1898 рр.) та «Архив Юго-Западной России» (1859–1911 рр.). Також з 1843 по 1893 рр. комісія видала: «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (за ред. М. Д. Іванишева, вип. 1–3), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком» (за редакцією М. А. Рігельмана, І. О. Самчевського, В. Б. Антоновича, т. 1–4; 1848, 1851, 1855, 1864 рр.), «Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки» (за ред. І. О. Самчевського, 1853 р.), Самовидця (1878 р.), «Собрание летописей, относящихся к истории южной и западной Росии» (за редакцією В. Б. Антоновича, 1888 р.), збірник матеріалів для історичної топографії Києва (1874 р.), «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыне» (1849 р.); покажчики до видань комісії у 2-х томах тощо [446, с. IV].

М. Д. Іванишев при підготовці двотомника «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Волыни» самостійно об’їхав Ковельський повіт і майже всі волості, де знаходилися маєтки князя А. М. Курбського. Науковець переглянув близько 117 луцьких і володимирських актових книг і залишки 39-ти книг кременецького уряду. Вченому вдалося знайти церкву з гробницею князя. Крім того, він використав матеріали, віднайдені ним під час закордонної поїздки у Вольфенбютельській бібліотеці та самостійно перекладені російською мовою з поясненням різних термінів, у т. ч. й технічних. Передмова професора до документів – це своєрідна біографія князя Андрія Курбського. М. Д. Іванишеву на основі зібраних документів удалося досить послідовно описати всі життєві перипетії російського військового й

державного діяча після його еміграції з Росії, а саме під час перебування на території Волині та Литви [див.: 756].

М. Д. Іванишев намагався максимально уніфікувати й принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату видань. Загальним правилом при укладанні легенди були посилання на збірник або книгу, звідки взято те чи інше джерело. При публікації окремої пам'ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання. Відтепер наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою «докладного викладу і дослідження тих відомостей, які містяться в актах» [186, т. 1, с. 9]. М. Д. Іванишев ініціював окрему публікацію передмов до видань у вигляді невеликих досліджень, побудованих на основі надрукованих документів, існуючої вітчизняної та зарубіжної літератури, а також уміщення підрядкових приміток.

У подальшій едиційній практиці комісії публікація передмов до збірок документів (часто досить розлогих) і науково-довідкового апарату стала загальним правилом, що позитивно відрізняло їх від праць інших археографічних осередків.

Найграндіознішим проектом комісії є видання багатотомного «Архива Юго-Западной России» («АЮЗР»). У передмові до першого тому голова Київської комісії для розгляду давніх актів М. В. Юзефович підкреслив важливість зібраних матеріалів [504, т. 1, с. VI–IX]. На той час (1859 р.) у Київському центральному архіві зберігалося 5 815 актових книг і 453 381 окремих актів, починаючи з XVI ст.

Комісія підтримала запропонований М. Д. Іванішевим план видання «АЮЗР». На відміну від «Памятников», кожний том яких об'єднував три тематичні частини, в «АЮЗР» документи групувалися за вісьмома великими темами (частинами). Кожна частина складалася з декількох томів, що давало можливість готувати водночас декілька збірок документів. Усі архівні матеріали розподілені за змістом на окремі серії. Перша серія містила акти, що відносяться до історії православної церкви в «Південно-Західному краю» (Київська, Подільська та Волинська губернії), а саме: урядові документи (королівські розпорядження, жалувані

духовенству королівські грамоти, папські булли, патріарші грамоти), акти православних та уніатських соборів; акти єпархіальних духовних судів; інструкції депутатам; протести, скарги і судові рішення; акти про православні товариства, церкви і монастирі; фундушові записи і заповіти духовних та світських осіб. У томах другої серії друкувалися акти про устрій поселень (у першу чергу інвентарні книги, роздільні акти й арендні листи). Третя серія збірок «АЮЗР» містила акти про устрій міст та їх економічний стан, а саме: акти про міське управління; привілеї на право вільної торгівлі, звільнення від податків та повинностей; акти про устрій цехів; королівські привілеї єврейським міським товариствам; інвентарні описи міст і містечок. У томах четвертої серії «АЮЗР» розміщені судові справи (судові акти сільських общин, акти поліцейських судів, акти міських судів тощо). П’ята серія «АЮЗР» представлена державно-економічними актами: розпорядження уряду про збір податків і податей (поборові універсали); постанови уряду про ціни на товари, про міри і ваги тощо; реєстри податків і поборів, що надходили до державної казни. Шоста серія містила постанови провінційних сеймів, інформацію послам. У томах сьомої серії друкувалися акти, про політичні події на українських землях, війни з іноземними державами і козацькі війни. Восьма серія присвячена документам з історії князівських і дворянських родів: Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Вишневецьких, Корецьких та ін. [див.: 597, с. 22].

Пізніше, за пропозицією М. Д. Іванишева, серії «Архива Юго-Западной России» були названі по-іншому: Ч. 1. (видано 12 томів) – акти, що відносяться до історії православної церкви у південно-західній Росії; Ч. 2. (видано 3 томи) – постанови провінційних шляхетних сеймів; Ч. 3. (видано 6 томів) – матеріали з історії козацтва; Ч. 4. (видано 1 том) – акти про походження шляхетських родів; Ч. 5. (видано 2 томи) – акти про міста; Ч. 6. (видано 2 томи) – акти про селян; Ч. 7. (видано 3 томи) – акти про заселення; Ч. 8. (видано 6 томів) – акти про адміністрацію, сімейне та шлюбне право, землевласництво в Україні [див.: 597, с. 23].

Обговорення в Київській археографічній комісії виду, формату, структури, проблематики томів, методики публікації історичних джерел привело до укладання М. Д. Іванишевим схеми «АЮЗР», а в подальшому до уніформування публікацій. Комісія відмовилася від архаїзмів при передачі текстів і від перекладів на тогочасну російську мову, що спростило підготовчу роботу над публікаціями документів: «Беручи до уваги, що вчені видання писемних джерел старовини становлять матеріали для роботи вчених-істориків, а не для всієї маси читаючої публіки, Комісія, друкуючи акти, дотримуючись точності оригіналів, зберігаючи їх правопис, а між тим, відкинувши титли і слов'янські літери, що вживаються для тексту південноруського діалекту, і переклади актів на сучасну мову, зробила свої видання дешевшими, анітрохи не зменшуючи гідності передрукованих оригіналів» [186, ч. I, с. 9].

Перехід до нового методу передачі текстів (транскрипції) і змінив структурі видання збільшували кількість потенційних читачів. М. С. Грушевський вбачав цінність «Архиву Юго-Западной России» не лише у друці актів з історії України: «План комісії, безперечно, мав багато корисного групування матеріалу в окремі томи за спеціальними справами примушувало, не задовольняючись збиранням і от що саме під руку йшло, до глибоких розвідок, часом дуже важких, по різних відділах Центрального архіву й чужих архівах, і в результаті давалося більше матеріалу для з'ясування поставленої справи. Заведені розправи [так у тексті – К. Т.], без котрих не видавалися матеріали, не поставляли справи in crudo, а подавали громаді ґрунтовні монографії на основі сучасного матеріалу au courant сучасної науки. Через це видавництва комісії мали більше ваги, аніж якого іншого видання джерел у Росії» [278, с. 216].

Здебільшого в «Архиве Юго-Западной России» друкувалися актові документи, які зберігалися в Київському центральному архіві давніх актів, а також у Московському архіві Міністерства юстиції, Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі.

Одним із головних підсумків початкового періоду діяльності Київської археографічної комісії стало створення Центрального архіву для зберігання

давніх актів. Перший у підросійській Україні архів – Київський центральний архів давніх актів (КЦАДА) – було створено згідно з іменним указом імператора Миколи I Сенатові від 2 (14) квітня 1852 р. [454, с. 151]. Київський архів, згідно з указом, мав збирати актові книги судово-адміністративних установ Київської, Подільської та Волинської губерній (т. зв. Південно-Західний край) по 1799 р. включно [775, с. 121].

У КЦАДА було створено два каталоги: один – для канцелярських довідок, а інший, більш детальний, – для науковців [452, с. 101]. Іншим завданням діяльності архівів був правильний опис документів. На жаль, через недостатнє фінансування та допуск до опису документів усіх бажаючих, що не мали для цього достатніх знань, описи фондів, справ не складалися за однаковою схемою. Тому описи були різної інформативної цінності. К. Е. Родохліб-Козловський наголошував, що в першу чергу «гналися за кількістю, ніж за якістю» [452, с. 102].

Директор КЦАДА з 1890 р. І. М. Каманін особливу увагу звертав на впорядкування архівів. Він, зокрема, у праці «Несколько слов по поводу «Архивного инвентаря» проф. Д. И. Самоквасова» виокремив етапи подальшої роботи з архівації документів: «Попередньо повинні бути складені короткі описи актових книг, які можуть слугувати для судових довідок, а потім уже повні й детальні каталоги, які потрібні для розшуків науковців; короткі описи повинні бути надруковані та відправлені в усі губернські й повітові судові установи, а також до дворянських депутатських зборів західних губерній» [319, с. 3] Ці описи, за його пропозицією, повинні розташуватися як акти «у книзі, подібно до того, як ведуться описи справ у сучасних урядових установах» [там само].

Велике значення для розвитку архівної справи в Україні мало відкриття історичного архіву при Новоросійському імператорському університеті (1874 р.). У статуті, який був підписаний Ф. І. Леонтовичем, М. І. Малиніним, Ф. І. Успенським і В. Н. Юргевичем, зазначалося, що архів створюється для зосередження і зберігання архівних справ та документів, непотрібних для поточного діловодства, але більш або менш важливих з історичної точки зору [78, арк. 24]. До історичного архіву

надійшли справи колишньої Канцелярії новоросійського і бесарабського генерал-губернатора, місцевих архівів губернських, міських і повітових державних установ.

І. А. Линниченко вважав, що архіви мають досить різне, досить обмежене значення. У праці «Заметки об архивах» він наголошував: «Одні служать тільки цілям практичним (довідки за справами юридичними та адміністративними), інші цілям практичним та науковим» [83, арк. 1]. Історик відніс до основних проблем архівної справи Російської імперії відсутність загальної програми опису архівних документів. Учений зазначив: «В деяких архівах обмежуються дуже сумарним описом документів (Архів Міністерства юстиції), в інших книги і документи описуються досить детально і складаються алфавітні покажчики імен власних, географічних та предметних (Архів Варшавський, Київський)» [83, арк. 2].

Організацією архівної справи в Україні займалася інтелігенція, яка «прийшла в архівістику свідомо й ставила своїм завданням збереження, збільшення документальних джерел» [див.: 678, с. 14]. Серед організаторів архівної справи в Україні найбільш результативно працювали В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, В. І. Веретенников, О. С. Грушевський, М. В. Довнар-Запольський, М. Д. Іванішев, Є. М. Іванов, В. С. Іконников, І. М. Каманін, В. Л. Модзалевський, В. О. Романов-ський та ін. Створення першого вищого навчального закладу для підготовки архівістів і архівознавців пов'язано з М. В. Довнар-Запольським, розробка концепції архівної реформи – з іменами О. С. Грушевського і В. Л. Модзалевського [див.: 678].

У другій половині XIX ст. архівна справа мала велику кількість проблем.

Ряд науковців пропонували створити вчені архівні комісії. І. М. Каманін у статті «Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии» виділив основні завдання діяльності цієї установи: «1) друк колишніх чи нових описів старих справ архіву кожної урядової установи, що збереглися»; 2) розробка наукових критеріїв розподілу архівних справ

на тимчасове чи довічне зберігання чи знищення; 3) «програми архівування за фондами архівного матеріалу в тому архіві Вченої архівної комісії, який згодом стане слугувати для занять місцевих вчених і для практичних робіт молоді, що вчиться»; 4) «організація наукового архіву»; 5) «розбір старих архівів»; 6) «складання 2 описів: хронологічного та систематичного» [317, с. 135–136].

Губернські вчені архівні комісії, які почали створюватися з 1884 р. згідно з положенням «Об основании архивных комиссий и исторических архивов» від 13 квітня 1884 р., зробили свій внесок у розвиток архівної та археографічної справ [див.: 564]. Найбільш активними в підросійській Україні були: Таврійська (з 1887 р.), Чернігівська (з 1896 р.), Херсонська (з 1898 р.), Катеринославська та Полтавська (з 1903 р.), Київська (з 1914 р.), Харківська (1915 р.), Волинська (з 1917 р.) та інші. Архівні комісії займалися пошуком, збиранням, упорядкуванням і зберіганням архівних матеріалів [див.: 564].

І. М. Каманін у праці «Об организации архивного дела» наголосив: «Питання про збереження, розбір і опис з науковою метою писемних пам’яток старовини, давно вже хвилюють уми дослідників, які беруть для своїх робіт із багатого запасу всякого роду рукописів, що розкидані по горищах і підвалах» [152, арк. 1]. У доповіді на XI археологічному з’їзді (1899 р.) архівіст указував на «погано поставлену експертизу великої кількості підроблених документів, що однаково небезпечно і для осіб, що працюють в архіві з науковою метою, і для осіб, які отримали з архіву копії для підтвердження особистих чи майнових прав» [див.: 316].

Значною проблемою для дослідників-істориків у XIX – на початку XX ст. була розпорошеність джерел по архівах різних країн. Крім того, доступ до архівосховищ був обмежений. Тому видання виявлених дослідниками документів, а отже, введення їх до наукового обігу, було дуже важливою справою. До її вирішення значних зусиль доклав М. В. Довнар-Запольський. Працюючи в Московському архіві Міністерства юстиції (МАМЮ) над упорядкуванням Литовської метрики, учений видав дві збірки документів. Перша з них – «Документы Московского архива

Министерства юстиции», яка побачила світ у Москві в 1897 р. Друга збірка – «Акты Литовско-Русского государства», що була опублікована у четвертій книзі «Чтений в Обществе истории и древностей российских» за 1899 р. До складу обох збірок увійшли документи Литовської метрики. Учений брав активну участь разом із директором МАМЮ професором Д. Я. Самоквасовим у розробці нових організаційних засад роботи архівів і методики опрацювання архівних джерел (на прикладі опису документів і загального впорядкування фонду Литовської метрики). Він також готував різноманітні матеріали для директора МАМЮ [див.: 629, с. 65].

Крім виявлення та групування джерел, їх подальшої критики та використання в історичних дослідженнях, М. В. Довнар-Запольський розробляв правила опису архівних документів. Він наголошував, що опис актової книги повинен давати загальне стисле уявлення про неї, включаючи елементи критики джерела та фіксацію заголовка книги, підписи ревізорів, мови актів, кількість сторінок і дефекти книги, характеристики поактового реєстру (змісту) тощо. Важливою умовою опису вчений вважав збереження давньої термінології, яка допомагала визначити суть багатьох історико-юридичних понять [див.: 629].

М. В. Довнар-Запольський підготував до видання в 1907 р. восьму частину 5 тому «Архива Юго-Западной России». У ній зібрані актові матеріали з історії діяльності адміністрації на українських землях у XVI – XVII ст. Кожному документу збірки передувала передмова, указувалася дата написання документа, адресат, діловодний номер у легенді, місце знаходження документа тощо.

У 1880 р. зусиллями в першу чергу Д. І. Багалія та інших професорів Харківського університету був створений історичний архів при місцевому університеті [див.: 309]. Першими завідувачами Харківського історичного архіву були: 1884 – жовтень 1886 рр. – Д. І. Багалій, жовтень 1886 – травень 1887 рр. – О. Д. Твердохлєбов, жовтень 1887 – червень1888 рр. – М. М. Бакай, листопад 1888 – жовтень 1897 рр. – М. М. Плохинський, з жовтня 1897 р. – Є. М. Іванов [див.: 309].

Харківський історичний архів мав свою структуру: 1) Малоросійський відділ – переважно фонди центральних установ Малоросії, а також місцевих установ Чернігівщини і Полтавщини (XVIII – XIX ст.); 2) Слободсько-Український відділ – справи харківських установ (XVIII – XIX ст.); 3) Відділ рукописів місцевих діячів (XVIII – XIX ст.); 4) Колекція ХІФТ (XVIII – XIX ст.). Д. І. Багалій згадував, що вже в грудні 1891 року був закінчений реєстр справ колишньої Малоросійської колегії. До її каталогу було внесено 30817 номерів [194, с. 1]. Професор стверджував, що справи не мали ніякого опису і для складання каталогу знадобилося 9 років «впертої і добросовісної праці» [там само]. Кожен відділ мав окремий науково-довідниковий апарат. У першому відділі зберігалися канцелярські описи, які друкувалися в збірниках ХІФТ, у другому – іменний та географічний каталоги, третьому й четвертому – короткі реєстри [699, с. 238]. За ініціативою першого директора Харківського історичного архіву (ХІА) Д. І. Багалія в 1891 р. було відкрито відділ для зберігання листів та рукописів відомих осіб Харкова, переважно професорів місцевого університету [418, т. 3, с. VII]. У ньому знаходилися папери покійних професорів університету М. Н. Петрова, І. В. Платонова, Т. Ф. Степанова, В. Ф. Циха, І. М. Даниловича, П. В. Тихоновича, колишнього вчителя Харківської гімназії С. Л. Геєвського і колишнього помічника бібліотекаря Г. С. Чіркова [див.: 309]. До четвертого відділу відносилися спочатку старі справи Міністерства юстиції, які надіслані були до університету у великій кількості Сенатським архівом. Спочатку їх було направлено до юридичного кабінету, в якому б вони слугували для практичних занять студентів-юристів, але через брак місця для зберігання їх передали до історичного архіву [див.: 309].

При архіві було створено наукову бібліотеку. Її фонди поповнювалися за рахунок подарунків членів ХІФТу, Академії наук і Російського археологічного товариства. Казанський, Київський, Варшавський та Харківський університети надсилали свої часописи й видання.

Д. І. Багалій високо оцінював роль архівів: «Архівні матеріали мають у всякому разі не менше, коли не більше значення, ніж пам’ятки старовини і

мистецтва, бо ці останні мають лише наукове і просвітницьке значення, а історичні архівні матеріали є основою для розуміння історичного процесу і самим цінним додатком до друкованих джерел, одночасно мають для нас і велике практичне значення, бо на підставі них можливо буде прослідкувати діяльність наших центральних і місцевих установ, що роблять великої ваги державну роботу. Щодо архівних матеріалів старих установ, які уявляють із себе джерела для характеристики українського історичного процесу в дореволюційні часи, то й про них треба сказати, що й вони нам дуже потрібні» [див.: 214]. Про велике значення, яке надавав архівним матеріалам під час написання історичних праць, згадував сам Дмитро Іванович: «Займаючись у даний час збиранням матеріалу для нової праці з історії Сіверської землі – Лівобережної України у XVIII столітті, я цікавився особисто познайомитися з багатствами архіву малоруської колегії… Тут я розраховував знайти ревізійні книги та козацькі компути малоруських полків, що мають велике значення для питання про Румянцевський опис Малоросії, над яким я тепер працюю. Робота ця майже цілком заснована на архівному матеріалі, який мною частково вже зібраний» [194, с. 1].

О. П. Пронштейн підкреслював важливість архівних матеріалів у працях харківського історика. За його оцінкою Д. І. Багалій «звертав увагу на те, що у другій половині XIX ст. діяльність із виявлення документів і зосередження їх в архівах велася досить активно. Цілком природно, що учені не встигали їх публікувати. Видані документи, за словами Багалія, були лише краплею в порівнянні з морем архівних. Тому історик у своїй роботі повинен постійно користуватися архівними матеріалами. І щоб полегшити роботу над ними, Д. І. Багалій дає характеристику найважливіших архівів Москви, Петербурга, Києва, Харкова, а також приватних осіб – Воронцових, Куракіних, Мордвінова й ін.» [734, с. 129].

Окрім архіву, також важливим для розвитку джерелознавчих дисциплін стали відкриті в Харківському університеті спеціалізовані кабінети та музеї.

Колекція монет і медалей нумізматичного кабінету Харківського університету, заснованого завдяки щедрим пожертвуванням незабаром після відкриття самого університету, налічувала на 1806 р. 800 монет, на 1813 р. – 13 271 медаль і монет [497, с. 70]. Колекції мюнц-кабінету, кабінетів рідкостей, малювання та живопису і архітектурного «цілком або частково перейшли до музею витончених мистецтв та давнини» у 1837 р. [289, с. 52]. Пізніше музей давнини та мистецтва був переданий створеній у відповідності з Університетським статутом 1863 р. на історико-філологічному факультеті Харківського університету кафедрі теорії та історії мистецтв [289, с. 52, 55]. Завдяки проведеному в Харкові в 1902 р. XII археологічному з'їзду музей збагатився багатьма цінними надбаннями та пожертвуваннями [289, с. 52, 61].

Діяльність наукових товариств другої половини XIX – початку XX ст. була тісно пов'язана зі скликанням і проведенням з'їздів науковців і дослідників. Це було новим явищем організації науки, яке сприяло її розвитку, зростанню обсягу наукової інформації, та підвищувало результативність колективного обговорення наукових проблем [761, с. 154].

Таким важливим поштовхом для розвитку історичного джерелознавства стали археологічні з'їзди, яких у Російської імперії відбулося з 1869 р. до 1911 р. п'ятнадцять. Археологічні з'їзди на теренах підросійської України проводилися шість раз: у Києві (третій – 1874 р., одинадцятий – 1899 р.), Одесі (шостий – 1884 р.), Катеринославі (тринадцятий – 1905 р.), Харкові (дванадцятий – 1902 р.), Чернігові (чотирнадцятий –1908 р.) [див.: 89].

Кожен з'їзд публікував свої «Труды»: київські – по 2 томи, одеський – чотири, харківський – три, катеринославський – два, чернігівський – три. В. С. Іконников у «Опыте русской историографии» наголошував: «Праці з'їздів були зосереджені переважно на місцевих дослідженнях і пам'ятках давнини: у Москві – предметів, що стосувалися середньої Росії, у Києві – південно-російської, у Казані – татарської, болгарської, частково сибірської, у Тифлісі – грузинської, вірменської давнини, не виключаючи, звичайно, загальних питань» [310, т. 1, кн. 1, с. 311].

За декілька років до скликання археологічного з’їзду у Харкові підготовчий комітет опублікував ряд програм для збирання місцевими краєзнавцями археологічних, етнографічних, усних джерел; церковних старожитностей [див.: 440–445].

Вчені не обмежувалися збором власними зусиллями чи місцевими краєзнавцями археологічних, етнографічних, усних джерел, а й часто самі займалися археологічними розкопами. Про відкриття в археології та інших суміжних дисциплінах науковці доповідали на загальноросійських археологічних з’їздах. Часто вони брали участь в їх організації Так, наприклад, Д. І. Багалій очолював підготовчий комітет по скликанню XII археологічного з’їзду в Харкові (1902 р.).

Є. К. Рєдіним було підготовлено та надруковано: «Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел исторических древностей» [див.: 448], «Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел старопечатных книг» [див.: 449].

В. Ю. Данилевич у брошурі «Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Нумизматический отдел» [див.: 285] визначив правила опису представлених монет. Кожен скарб помічався особливим номером (римська нумерація), а окремі монети були помічені арабськими числами. Опис скарбів розпочинався з монет Харківської губернії. Скарби ж з інших губерній були розташовані в алфавітному порядку. Для кожної колекції вказано, ким він доставлений на виставку, а для скарбів Харківської губернії вказано тільки місце знахідки [285, с. I].

О. Г. Брікнер у виступі «Какие могут и должны быть устраиваемы, при университетском преподавании археологии, практические упражнения и занятия?» на III археологічному з’їзді пропонував викладання археології поділити на три види: «1) Археологія, як історія мистецтва, переважно класичної давнини», «2) Доісторична, антропологічна археологія», «3) Археологія, як побутова історія, переважно більш віддалених періодів, усіх народів» [228, с. 39].

М. Я. Арістов у доповіді «Русские народные предания об исторических лицах и событиях» на цьому ж III археологічному з’їзді говорив про велике

значення усних джерел. Він наголосив на тому, що «ці перекази по клаптиках розсіяні в чисельних виданнях і не досліджені критично; у доповнення, крім виданих переказів у пам'ятках і окремо, багато їх досі зберігається в устах народу і деякі з них заслуговують стільки ж, якщо не більше, уваги, скільки й записані. Я мав нагоду зібрати декілька народних переказів про російські історичні особистості та події» [185, с. 337].

На XI археологічному з'їзді, який відбувся в м. Києві, Д. І. Багалій підкреслив, що «археологія донині недостатньо експлуатувала один рід джерел, який одначе може значно слугувати успіхам її розробки – я маю на увазі ті самі археографічні документи» [187, с. 3]. Також він зазначав: «Ніхто до сих пір, як здається, не поставив питання про необхідність систематичного вилучення із наших історичних джерел усіх прямих даних про речові пам'ятки нашої старовини. Між тим, вивчення їх з археологічними цілями не тільки корисно, але прямо необхідно. Я підкреслюю вираз „систематичного", тому що при нагоді для своїх спеціальних цілей всі археологи вдаються до свідчень історії. Але цього недостатньо: необхідно поставити собі задачу – вилучити як із друкованих, так і архівних історичних джерел все те, що має пряме відношення до речових пам'яток, у тому числі і до історії їх знахідок» [там само].

В Одесі ще до заснування Новоросійського університету в 1865 р. сформувалися наукові товариства істориків, склалися певні наукові традиції у таких центрах, як Рішельєвський ліцей, Одеське товариство історії і давнини. Окрім того, постійно виходили історичні замітки та статті в періодичних виданнях, що базувалися на джерелознавчому матеріалі («Новороссийский календарь», «Записки Одесского общества истории и древностей»). Розвитку джерелознавства сприяло відкриття археологічного музею (у 1858 р. музеї – міський та давнини при Одеському товаристві історії та давнини були об'єднані в один – археологічний), міської публічної бібліотеки (1830 р.) [див.: 79; 233; 344; 506; 631].

Статутними документами Новоросійського історико-філологічного товариства (НІФТ) були визначені такі основні джерелознавчі напрямки його діяльності: 1) придбання рукописів, цінних видань, етнографічних і

археологічних матеріалів; 2) організація екскурсій та експедицій для збирання пам’яток старовини; 3) видання праць [485]. Фактично товариство припинило свою діяльність у 1917 році, проте юридично НІФТ діяло до 1923 р., коли було об’єднано з Одеським бібліографічним товариством [75].

У «Летописях Историко-филологического общества при Новороссийском университете» друкувалися різні джерелознавчі праці. В. М. Мочульський у статті «Описание рукописей В. И. Григоровича» розділив рукописи на групи. Перша група включила рукописи, які були в бібліотеці до 1868 р., під номерами 1–47 [401, с. 55–121]. Друга група мала назву «Рукописи, які поступили до бібліотеки з 1868 року» [401, с. 121–131], під номерами 48–54. Останню групу представляли 10 рукописів іноземними мовами [401, с. 131–133]. У примітці на початку видання рукопису упорядник зазначив: «Вважаю, слід попередити, що опис рукописів В. І. Григоровича полегшено декількома тими незначними бібліографічними замітками, які власноруч зробив покійний Григорович на кожному з пожертвуваних ним рукописів, визначивши при цьому століття, і вказавши на місце знаходження даних рукописів» [401, с. 55].

Велике значення для розвитку історичного джерелознавства мало створення Одеського товариства історії та давнини (1839–1922 рр.). Професор Новоросійського університету Ф. К. Брун у праці «Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания» обґрунтовував доцільність створення історичних товариств необхідністю дослідження «часто загадкових і таємничих пам’яток, які збереглися в нас у великій кількості» [233, с. 8]. Основною метою діяльності товариства було всебічне вивчення історії та археології переважно півдня Російської імперії: Новоросійського краю, Криму, Бессарабії і східних берегів Чорного моря [487, с. 3]. Статутом товариства серед завдань його роботи визначено: а) збирання, опис і зберігання залишків давнини, переважно місцевих; б) вивчення та пояснення писемних джерел, які мають відношення до історії цих земель; в) організація вчених експедицій та екскурсій для археологічних досліджень і розкопок; г) оголошення конкурсів на здобуття

премій за праці історичного та археологічного характеру; д) видання історико-археологічних досліджень і матеріалів [487, с. 3].

Одеське товариство історії та давнини видавало «Записки Одесского общества истории и древности», а також праці з нумізматики [271–272; 404, 406–408; 463], музеєзнавства [400], палеографії [402; 410; 508], ономастики [507], медальєрики [403] тощо. Учасники товариства займалися також і публікацією історичних документів. Окремий розділ «Записок Одесского общества истории и древности» мав назву «Сборник материалов» та поділявся на підрозділи: 1) «Памятники монументальные», 2) «Документы и акты», 3) «Повествования и сказания», 4) «Современная библиография», 5) «Путешествия и розыски по поручениям общества» [див.: 271–272; 400; 402; 403; 404, 406–408; 410; 463; 507; 508].

Значну роль для розвитку джерелознавчих дисциплін відіграло створення при Новоросійському університеті Бібліографічного товариства (1907 р.) [75]. Статутом серед основних завдань гуртка було названо збір матеріалів «для забезпечення огляду всіх літературних, наукових і учбових творів іноземної взагалі, і російської літератури особливо, а також вивчення книжкової справи і дотичних з нею галузей знання в його минулому і сьогоденні» [75, арк. 2]. З цією метою документом передбачалося збирання матеріалів «з бібліографії, історії літератури, книжкової і бібліотечної справ»; влаштовування публічних зборів гуртка з доповідями його учасників з виставками відповідних колекцій [там само].

Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті за час свого існування провело значний обсяг джерелознавчих досліджень. Учасники товариства організовували засідання, на яких заслуховувалися наукові доповіді, брали активну участь в охороні та вивченні пам’яток історії та мистецтва тощо [292, с. 12]. Найактивнішими з них були: В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, В. С. Іконников, О. О. Котляревський, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, І. А. Линниченко, І. В. Лучицький, О. В. Романович-Славатин-ський, Ф. Я. Фортинський [див.: 646, с. 56].

Важливу роль у науковій діяльності товариства відігравало його періодичне видання «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца». Зазвичай збірник складався з трьох відділів. Перший «Сведения о заседаниях и о личном составе Исторического общества Нестора летописца» включав відомості про засідання, далі йшли повідомлення в скороченому варіанті, наприклад: «О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях» В. Б. Антоновича [174], «О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевского воеводства (XV в.)» М. Ф. Владимирського-Буданова [261], «О хронографе южно-русского извода» В. П. Науменка [412], «О некоторых документах архивов Стаховичей и Велецкого» І. В. Лучицького [376]. Потім поміщалися повідомлення у повному чи скороченому викладі. У третьому публікувалися «матеріали» або додатки. Інколи був четвертий відділ під назвою «Бібліографія».

Винятком став перший випуск «Чтений», у якому пізніше були трансформовані та приєднані до другого відділу, що мав назву «Дослідження не було відділів, а тематика праць не була впорядкована. Наприклад, поряд знаходилися повідомлення різного тематичного спрямування «Новые материалы для истории Юго-западной России и в частности г. Киева» М. І. Петрова [420], «Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодальнаго архива» Ф. О. Терновського [481].

Одним із осередків наукового життя Харкова другої половини XIX – початку XX ст. стало Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ). За статутом одне із завдань полягало в збиранні, вивченні та впровадженні до наукового обігу фольклорних, етнографічних, архівних джерел з історії Слобожанщини і Лівобережної України другої половини XVII – XIX ст. Крім того, питання щодо пошуку і дослідження джерел неодноразово обговорювалося на засіданнях товариства. Товариство виділяло кошти на пошук і придбання археологічних матеріалів, рукописів або їх копій, інкунабул рідкісних спеціальних видань. Воно організовувало археологічні експедиції та польові відрядження для

збирання фольклору. ХІФТ займалося також публікацією як наукових джерелознавчих праць, так і історичних джерел [447, с. 222].

Головним періодичним виданням ХІФТу був «Сборник Харьковского историко-филологического общества». Найбільш важливими археографічними роботами джерелознавчого характеру були публікації документів Д. І. Багалія [193–194; 202], А. С. Лебедєва [354], М. М. Плохинського [196; 438], О. О. Русова [456], М. Ф. Сумцова [470; 473] та інші.

Д. І. Багалій у праці «О новых материалах для истории Слободской Украины» описав низку документів з архівних установ, як Харківський історичний архів, Архів харківської духовної консисторії, Архів Харківського університету, сімейні архіви дворян Харківської губернії [див.: 193]. Учений наголосив на великій цінності матеріалів та їх умовах зберігання.

Іншим періодичним виданням ХІФТу був «Вестник Харьковского историко-филологического общества». Всього було видано п’ять випусків. Більшість статей збірника мала біографічне спрямування. У першому виданні, наприклад, були розміщені статті М. Ф. Сумцова, присвячені П. І. Житецькому [257, вип. 1, с. 35–38], І. Є Мандельштаму [257, вип. 1, с. 39–42], Т. М. Пархоменку [257, вип. 1, с. 43–45], Т. Г. Шевченку «Харьков и Шевченко» [257, с. 1–11], «Последнее стихотворение Т. Г. Шевченко» [257, с. 12–16], «Дубы Т. Г. Шевченко» [257, с. 17–20], М. Ф. Сумцова та Д. І. Багалія «Костомаровские дни в Воронеже» [257, с. 21–30]. «Вестник Харьковского историко-филологического общества» мав таку структуру: на початку видання – передмова, далі короткі статті, наприкінці – «Известия и заметки» та «Протоколы заседаний Историко-Филологического Общества» [див. 257].

Для розвитку археографії та інших спеціальних історичних дисциплін велике значення мали університетські типографії. У них друкувалися, окрім праць викладачів, періодичні видання самих вишів і наукових товариств при них. Професор, головний редактор «Университетских известий» С. М. Ходецький (1821–1887) обґрунтував необхідність

існування при навчальному закладі власної типографії так: «Університет власне має необхідність у такій типографії, яка була б пристосована до його потреб, тобто в типографії не обширній, але здатній друкувати твори наукового змісту за всіма галузями наук, що розробляються в університеті» [496, с. 3].

Розробці багатьох питань історичного джерелознавства, поширенню новітніх на той час дослідницьких методик сприяли й періодичні видання вишів: «Университетские известия» (Київ, 1861–1919), «Записки имп. Харьковского университета» (Харків, 1874–1882, 1893–1917), «Записки имп. Новороссийского университета» (Одеса, 1867–1913), «Записки историко-филологического факультета имп. Новороссийского университета» (Одеса, 1909–1918), «Известия Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине» (Ніжин, 1877–1882). У 1920-х рр. друкувалися записки різних інститутів народної освіти та науково-дослідних кафедр при них.

Також важливу роль для розвитку історичного джерелознавства, поширення та сприйняття новітніх ідей відіграли періодичні видання наукових товариств: «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (Київ, 1879, 1888–1914), «Вестник Харьковского историко-филологического общества» (Харків, 1911–1914) та «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (Харків, 1886–1914), «Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете» (Одеса, 1911–1916) та «Летопись историко-филологического общества при имп. Новороссийском университете» (Одеса,1890–1916), «Записки имп. Одесского общества истории и древностей» (Одеса,1844–1915) «Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородько в Нежине» (Ніжин, 1896–1916).

У 1920-х – на початку 1930-х рр. Всеукраїнська Академія наук видавала такі часописи історичного профілю як «Етнографічний вісник», «Записки етнографічного товариства», «Записки історико-філологічного відділу», «За сто літ», «Збірник історико-філологічного відділу», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Україна». Друкованим

органом Всеукраїнської асоціації сходознавців наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. був часопис «Східний світ», а Центрального архівного управління – «Архівна справа» (інші назви – «Радянський архів», «Архів Радянської України»).

М. Д. Іванішев, один із засновників Центрального історичного архіву в Києві, розробив методику опису документів. В. Б. Антонович, що замінив М. Д. Іванішева на посаді головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, продовжив роботу з вивчення і впорядкування актових документів, які надходили до архіву [див.: 795, с. 17–25]. Від свого вчителя, ректора Київського університету М. Д. Іванішева, В. Б. Антонович перейняв методи та методику опрацювання актових документів.

Значного розвитку в зазначений період здобула музейна справа. Невеликі музеї створюються в усіх університетах, майже при кожному науковому товаристві історичного профілю. Професор Харківського університету Ф. І. Шміт у праці «Исторические, этнографические и художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела» обґрунтував доцільність створення музеїв при вищих навчальних закладах Російської імперії потребами «викладання історичних наук», оскільки в музеях «зосереджений той наочний матеріал, який необхідний студентам в оригіналах або точних відтвореннях» [499, с. 34].

Велике значення для розвитку історичних наук стало створення нумізматичного кабінету при Київському університеті Святого Володимира. У Мюнц-кабінеті в 1884 р. зберігалися 34 520 монет і медалей різних епох і держав: Стародавніх Греції та Риму, Візантії, російські, польські, німецькі [172, с. 58].

До В. Б. Антоновича Мюнц-кабінет в університеті св. Володимира очолювали: П. О. Ярковський (1838–1845 рр.), А. Я. Красовський (1845–1852 рр.), Я. Я. Воло-шинський (1852–1865 рр.), К. Ф. Страшкевич (1865–1868 рр.), В. С. Іконни-ков (1868–1872 рр.) [172, с. 54–58]. Новий завідувач нумізматичного кабінету В. Б. Антонович значно поповнив його колекцію як у результаті власних археоло-гічних розкопів, а передовсім шляхом покупки старовинних монет [див.: 173]. Пізніше В. Ю. Данилевич зробив

систематизацію монет, знайдених у Київській губернії протягом 1850-х – 1880-х рр, за місцем перебуванням кладів: Мощунський, Київський (1863 р.), Гвоздовський, Стойковський, Бєлогородський (1876 р.), Київський (1876 р.), Оболонський, Поповецький, Бєлогородський (1877 р.), Горбовський [288, с. 2–20].

Одеські товариства та колекціонери мали свої колекції монет. М. Н. Мурзакевич у статті «О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе» (1844 р.) виокремив такі найбільш відомі нумізматичні колекції (за його термінологією «мюнц-кабінети») м. Одеси: 1) Товариства історії і давнини, 2) у міському публічному музеї, 3) самого автора публікації, 4) М. М. Кір'якова [408, с. 315]. Основою ж колекції нумізматичного кабінету Новоросійського університету стали 712 монет, які були подаровані І. П. Бларамбергом.

Одеським товариством історії та давнини було створено музей, в якому зберігалися в основному речові джерела півдня України. В архівному огляді історії музею підкреслювалось, що Одеський музей є головним навчальним закладом для вивчення місцевих пам'яток Новоросійського краю та Бессарабії [79, арк. 1]. В. С. Іконников в «Опыте русской историографии» вказував, що «при товаристві існує музей, в якому зберігаються писемні акти та предмети давнини, відкриті в означеному районі: грецькі, візантійські, турецькі, татарські, молдавські, малоросійські та запорізькі, багато планів, карт і інших матеріалів» [310, т. 1, кн. 1, с. 302].

У 1840 р. товариству новоросійський і бесарабський генерал-губернатор граф М. С. Воронцов відвів місце для музею у приміщенні міського Біржового будинку [79, арк. 9]. Перші предмети надійшли від І. П. Бларамберга, О. С. Струзди, Д. М. Княжевича, М. Н. Мурзакевича, М. М. Кир'якова та інших засновників товариства [79, арк. 16].

Один з активних учасників цього товариства Ф. К. Брун зазначав, що в музеї зберігалося близько 80 надписів, 1200 інших предметів (статуї та статуетки, надгробні плити, архітектурний орнамент, вази, сосуди (скляні, глиняні, мідні), речі (золоті, срібні, мідні та свинцеві) [233, с. 22]. Головним хранителем цінностей музею товариства з 1896 по 1911 рр. був професор

Новоросійського університету Е. Р. Штерн. Голова товариства військовий інженер О. Л. Бертьє-Делагард склав один із перших каталогів античних монет Одеського товариства історії та давнини [770, с. 22]. У 1913 р. був виданий Короткий путівник по музею з переліком предметів експозиції за окремими темами [344].

У Харківському університеті в 1807 р. був створений кабінет старожитностей з метою вивчення різноманітних видів джерел і мюнц-кабінет, де зберігалися монети. Ще в 1804 р. перший попечитель Харківського навчального округу граф С. І. Потоцький подарував університету колекцію з 820 срібних і 20 золотих монет, а потім у 1806 р. надіслав із Криму разом з іншими старожитностями 3 давні монети часів Володимира Великого і 106 давньогрецьких [451, с. 8].

У грудні 1864 р. на базі цих двох кабінетів у Харківському університеті був заснований музей витончених мистецтв та старожитностей на базі кабінету старожитностей [451, с. 27]. Є. К. Рєдін визначив підрозділи музею та їх роль так: «а) класи малювання; б) мюнц-кабінет; в) кабінет старожитностей. Предмети класів малювання, як і деякі спеціальні предмети мюнц-кабінету, послужили основою відділення витончених мистецтв, а монети і медалі мюнц-кабінету, кабінет старожитностей – основою для відділення старожитностей» [451, с. 1]. У музеї були представлені предмети старовини, мистецтва, скульптури, ікони тощо. Бібліотека музею містила книги з історії мистецтв та археології [488, с. 63–64].

Велику роль у розповсюдженні джерелознавчих знань відіграв Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства. Виникнення цієї установи було пов’язане з етнографічним відділенням виставки, яку відкрили в Харкові під час проведення XII археологічного з’їзду у приміщенні університетської бібліотеки з 15 по 27 серпня 1902 р. Ще до відкриття виставки був виданий каталог представлених на ній предметів. Після її закінчення експонати були передані ХІФТу. Тільки восени 1904 р. після остаточної перебудови колишньої будівлі історичного архіву в одній із його кімнат була розташована частина етнографічної колекції [див.: 291]. Із самого початку виникнення музею його завідувачем

був М. Ф. Сумцов. На 1911 р. колекції музею складалися з окремих відділів: житло і взагалі будівлі; посуд, предмети освітлення й інші господарські приналежності; манекени; одяг; предмети землеробства і бджільництва; риболовні снасті; вироби з дерева; гончарні вироби; предмети ткацтва, коцарства, ковальства, чоботарства, золотарства; народне мистецтво; предмети, які пов'язані з поховальним обрядом; народна медицина; дитячі іграшки; різноманітні предмети (куріння, чабанські, пастки); картини художників; плани і карти; фотографії. Також при етнографічному музеї було створено бібліотеку [див.: 291].

О. М. Лазаревський протягом 1880–1890 років видав документи фамільних архівів української старшини – Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів [див.: 349–351].

Таким чином, для дореволюційних учених джерелознавство було допоміжною історичною дисципліною, яка виконувало прикладні завдання пошуку, дослідження та використання історичних джерел. Дослідники, прихильники різних моделей історіописання, інколи демонстрували відмінні підходи до розробки різних питань джерелознавчої теорії, в тому числі до вивчення окремих груп історичних джерел. На загальний стан впливало й недооцінка особливо позитивістами розробки будь-яких теоретичних положень. Суто теоретичні питання (предмет, завдання, структура джерелознавства тощо) мало розглядалися дореволюційними науковцями.

Великий вплив на оформлення джерелознавства як наукової і навчальної дисципліни мало відкриття університетів у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.). В університетах уперше стали викладати окремі курси історіографії та джерелознавства.

Також велику роль у становленні джерелознавчої науки відігравали історико-філологічні товариства, які були засновані при Харківському (1877 р.) і Новоросійському (1889 р.) університетах, Історичне товариство Нестора-літописця (1873 р.) у Києві та інші наукові установи.

Створені при університетах України в другій половині XIX – на початку XX ст. музеї та/чи архіви, архівні установи у губернських містах забезпечували матеріальну основу для розвитку історичного джерелознавства. Створення Київської археографічної комісії (1843 р.), Архіву давніх актів у Києві (1852 р.) та Історичного архіву в Харкові (1880 р.) не тільки дало значний поштовх для розвитку камеральній та едиційній археографії, а й усієї історичної науки в цілому.

Завдяки педагогічній, архівістській, музейній, археографічній роботі науковців України 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. відбулася остаточна інституалізація джерелознавства історії України як наукової та навчальної дисципліни. У цей час надзвичайно збагатилася джерелознавча база досліджень за рахунок результатів археологічних розкопів, етнографічних експедицій, виходу спеціалізованих історичних досліджень з нумізматики та інших історичних дисциплін тощо

РОЗДІЛ 2
ОПРАЦЮВАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

2.1. Визначення предмета, структури та завдань історичного джерелознавства, його міжпредметних зв’язків

Різноманітність поглядів на природу історичного джерела, завдань історичного джерелознавства 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. свідчило про нагальну потребу вдосконалення предмета, класифікацій, методик наукової роботи з історичними джерелами. Як зауважував В. О. Дмитрієнко «предмет і структура джерелознавства, а також сутність історичного джерела є фундаментальними проблемами джерелознавства» [588, с. 141]. Саме у другій половині XIX ст. ці та інші питання приводять до виділення теорії джерелознавства із загальної структури джерелознавства, що, у свою чергу, зумовлює більш глибокий розгляд різних методологічних і методичних проблем історичної науки.

Лідер романтичного напрямку української історіографії М. І. Костомаров вважав одним із завдань історичної науки «дослідження розвитку народного духовного життя», оскільки «тут перевірка й суд будь-якої установи та закону» [336, с. 11]. При цьому вчений неодноразово наголошував на строго критичному вивченні історичних джерел. Але, як правильно зауважував О. П. Пронштейн, М. І. Костомаров «в угоду своєї концепції і літературно-художнім цілям нерідко використовував без критики джерела, які явно не заслуговували довіри» [733, с. 69–70].

На 50-ті – 60-ті рр. XIX ст. припадає перехід від романтичної до позитивістської моделі історіописання в підросійській Україні [528, с. 128]. У цей час змінюються уявлення про самі історичні джерела, висуваються різні критерії їх групування.

Уже М. П. Драгоманов намагався поділяти історичні праці на ті, що збирають факти, та інші, які їх пояснюють [155, арк. 254]. Дослідник обстоював точку зору про «подвійну ціль історії історіографії: а) критика

достовірності; б) історіографія як один із видів народного життя, – сама історична пам'ятка» [104, арк. 140].

О. Г. Брікнер у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» обґрунтував залежність розвитку науки від розробки дослідницької методики: «Успіх викладання кожної науки значно зумовлюється ступенем розвитку методу, загальноприйнятих і доречних практичних прийомів; чим більш розвинуті методи і прийоми викладання будь-якої науки, тим легше можуть бути поповнені пробіли щодо посібників, підручників з даного предмету» [231, с. 1]. Стосовно роботи над археологічними джерелами вчений зазначив: «Ретельний опис археологічних джерел вимагає знайомства з різними прийомами критики. Досліди опису більш чи менш відомих пам'ятників, що складені студентами, повинні бути порівняні потім із класичним описом таких пам'яток, що створені досвідченими спеціалістами» [228, с. 46].

Історична наука взагалі та джерелознавство зокрема того часу були тісно пов'язані з такою юридичною дисципліною, як історія права. Підходи істориків-позитивістів та істориків права другої половини XIX – перших трьох десятиліть XX ст. до визначення предмету своїх дисциплін, трактування дослідницької методики частково співпадали.

У лекціях з історії загальноросійського права ректор Новоросійського університету Ф. І. Леонтович поділяв проблемне поле цієї дисципліни на дві частини: історію зовнішню або так звану історію джерел, і історію внутрішню або історію окремих юридичних правил та цілей [360, с. 6]. Учений стверджував: «Від застосування більш чи менш правового методу залежить успіх наукових досліджень, і як наслідок розвиток самої науки» [359, с. 24]. До завдань «історії джерел» одеський учений відносив науковий аналіз усіх пам'яток законодавства, вивчення їх структури, починаючи з найдавніших і закінчуючи новітніми [360, с. 7]. «Внутрішня історія», на його думку, має справу з правилами та цілями, які визначають юридичні відносини, вивчає процес розвитку окремих галузей законодавства. Тобто мова йде про зміст актових джерел, які показують «розвиток державного та юридичного побуту російського народу» [там само].

Ф. І. Леонтович інтуїтивно наблизився до ідеї зовнішньої та внутрішньої критики як двох етапів джерелознавчої критики. Таку трактовку Ф. І. Леонтовичем предмета російського права в історіографічному та джерелознавчому плані Н. В. Ілерицька вважає невипадковою: «Невизначеність термінів і висновків підтверджують думку про початкову стадію розробки даної проблеми» [609, с. 59]. А з іншого боку, «такий підхід у цілому цілком відповідав тим процесам, які набирали силу в історичній науці» [там само].

За науковою традицією того періоду, О. І. Маркевич вважав джерелознавство початковою частиною курсу з російської історіографії. Характеризуючи свій лекційний курс з російської історіографії початку 1880-х рр., учений наголошував: «Я читав власне про джерела російської історії» [397, с. 1].

Д. І. Багалій у літографованому курсі лекцій з історіографії (1907 р.) визначав предмет і основні завдання джерелознавства в контексті історіографії, вважаючи його однією з головних складових цієї історичної науки. Зокрема, історіографією вчений називав «допоміжну наукову дисципліну, яка займається, з одного боку, оглядом різного виду джерел, тобто літописів, хронографів, житій святих, актів, грамот, сказаній іноземців, листів, мемуарів, ін., а, з іншого – як науку, яка подає «нарис поступової розробки й росту російської історії як науки» [199, с. 1]. Науковець завжди наголошував на тому, що потрібно розробляти як джерелознавство, так й історіографію у вузькому значенні цього слова. Учений у лекціях із російської історіографії характеризував джерела за групами: оповідні, усні перекази, легенди, записки іноземців, актові документи, мемуари [199, с. 4]. У лекціях з російської історії він визначив призначення кожної з частин російської історіографії, зазначивши: «Головними особливостями університетського викладання російської історії є її науковий виклад, це останнє характеризується головним чином пануванням джерела над посібниками» [там само]. Історіографію вчений поділяв на дві частини: джерелознавчу (вивчення джерел) і суто історіографічну (вивчення історії науки). У першій частині лекцій

викладено поняття про історичну критику і вказано роль археології, палеографії, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, геральдики, хронології, історичної географії та етнографії [199, с. 4].

Узагальнююча робота Д. І. Багалія «Нарис української історіографії» 1920-х рр. (частини 1 і 2) мала підзаголовок «Джерелознавство», оскільки містила характеристику основних джерелознавчих проблем і різних видів історичних джерел [див.: 212].

Поділ історіографії на дві частини – джерелознавчу та історіографічну – був достатньо поширений в історичній науці того періоду, оскільки джерелознавство було мало відокремлено від історіографії та методології історії [див.: 528, с. 5].

О. Г. Брікнер указував на взаємозв'язок історіографії та джерелознавства: «Історіографія тільки тоді з повним успіхом буде користуватися всією тією масою сирого матеріалу, коли будуть складені історико-літературні та бібліографічні посібники, покажчики різного роду, описи архівів, реєстри виданих актів та ін., – словом, коли ми будемо мати під рукою і стосовно до різного роду історичних матеріалів і стосовно до різних епох і предметів – джерелознавство. Саме такого посібника ми потребуємо і при викладанні вітчизняної історії в університетах. Завданням професорів цього предмета не може бути повідомлення слухачам усіх можливих деталей російської історії; але і лекції, і практичні вправи, як нам здається, стають особливо корисними через вказівки на джерела» [231, с. 7].

Інші історики другої половини XIX – початку XX ст. терміном «історична критика» також позначали окрему наукову дисципліну – «історичне джерелознавство» (сучасна загальноприйнята назва).

Визнаємо, що сам термін «джерелознавство» як переклад німецького слова «quellenkunde» став більш поширеним серед науковців Російської імперії після публікації російського перекладу Ернста Бернгейма «Вступ до історичної науки» у 1899 р. Цим поняттям визначали й окрему історичну дисципліну й науковці підросійської України [див.: 786, с. 398–399]. Лише наприкінці XIX ст. відбувається визнання вченими джерелознавства як

допоміжної історичної дисципліни з власними предметом, завданнями, методами тощо. Тим більше дослідники 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. були далекі від загальноприйнятого в останній час визначення джерелознавства як окремої спеціальної галузі історичних знань [див.: 612, с. 4].

У попередніх розділах нашого дослідження вже підкреслювався великий вплив архівної та археографічної справи на розвиток джерелознавства досліджуваного періоду на українських землях.

Особливістю джерельної бази багатьох історичних праць з другої половини XIX ст. стає широке використання актових джерел. Один з учнів лідера Київської школи документалістів В. Б. Антоновича М. В. Довнар-Запольський наголошував на перевазі актових, насамперед архівних джерел, які були малодоступними широкому колу читачів. Учений у роботі «Западно-русская сельская община в XVI веке» так характеризував актові матеріали: «Наші джерела – переважно акти, що вийшли з державної канцелярії. Ці акти рідко стосуються деталей внутрішніх розпорядків обласного життя. Але й незалежно від джерел самий перебіг історичного життя в литовсько-руській державі складався несприятливо для повного розвитку громадських порядків. У джерелах не завжди можливо відділити село від волості, так і саме поняття про село не відрізнялося повною визначеністю, яка їм додається тепер» [299, с. 74–75].

Вже наголошувалося, що у досліджуваний період у Російській імперії виникає низка історичних товариств і установ, які були покликані значно розширити джерельну базу конкретно історичних досліджень, піднести археографічну справу на вищий науковий та організаційний рівень. З їх діяльністю тісно пов’язане поступове оформлення археографії в окрему допоміжну історичну дисципліну [600, с. 34]. Більшість дослідників України, розуміючи величезне значення історичних джерел у другій половині XIX ст., намагалися не лише віднайти, описати, але й опублікувати цікавий для наукового обігу матеріал. Бурхливий розвиток археографічної справи обумовив необхідність розробки теорії археографії.

І. М. Каманін, наприклад, підняв низку археографічних питань у виступі на XI археологічному з’їзді (1899 р.), який відбувся в Києві. Він

підкреслив, що археографія займається не тільки збиранням писемних джерел в урядових установах, не тільки класифікацією цих джерел в архівах і їх описом, а ставить своїм завданням їх видання [316, с. 167].

В. І. Веретенников вважав археографічну справу важливою умовою та складовою частиною джерелознавства. Учений надавав великого значення підготовці до друку документів. Він виокремлював чотири етапи археографічної роботи: 1) «з'ясування зовнішньої історії документів»; 2) «точне встановлення самого тексту документів»; 3) «встановлення форм науково вірної репродукції документів»; 4) «подати історичні коментарі до документів» [246, с. 59–60].

Між тим П. В. Голубовський більше тісними називав зв'язки джерелознавства з етнографією й археологією. У рецензії на працю С. К. Кузнєцова «Культ умерших и загробные верования Черемыс» він зазначав: «Відомо, який тісний зв'язок існує між історією і етнографією, і як історик знаходить іноді в етнографа пояснення для явищ давно минулого життя народу в культурних переживаннях, і як, навпаки, етнограф у історика одержує дані для того, щоб зрозуміти незрозумілі риси в сучасному побуті» [265, с. 72–73]. Більш достовірним джерелом П. В. Голубовський вважає речові джерела, які добуті шляхом археологічних розкопок. У роботі «История Смоленской земли до начала XV ст.» він підкреслив роль археологічних джерел для розвитку історичної науки: «Чим далі, тим більше археологія нагромаджує фактів для визначення народності старовини, яку відшукала» [264, с. 16].

І. А. Линниченко, у свою чергу, вважав важливою умовою успішного розвитку історичної науки, її термінології, розробку теорії та практики історичної бібліографії. В одній з промов науковець зазначав: «Бібліографія, бібліологія, учення про книги – терміни вельми невизначені. Для одних це тільки каталог більш-менш систематизований книжкового матеріалу і зовнішній опис книги. Для інших – бібліографія, не тільки зовнішня, але і внутрішня історія книги, а іноді до каталогу бібліографії увійдуть і біографії авторів, й історико-літографована критика, окрім палеографії «історії друкарської справи» [84, арк. 2].

Прихильники непозитивістських методів роботи з джерелами не вважали актові матеріали головними в історичних дослідженнях. Наприклад, неоромантик Д. І. Яворницький вважав, що етнографічні, фольклорні, а не лише писемні джерела мають бути зібрані та покладені в основу майбутніх праць з історії козацтва: «Будь-який спогад про запорожців дорогоцінний. Досліднику Запоріжжя насамперед треба заглядати в церкву, архіви, потім знайомитися з дідами, вдаватися до розкопок, записувати пісні, перекази, збирати давнину, вивчати місцевості, розбирати надмогильні надписи, оглядати печери і т. п.» [509, с. 7].

Не лише неоромантики, а й неокантіанці частково відмовилися від позитивістських принципів історіописання. У 1910-х рр. одеський історик П. М. Біциллі головним об’єктом історичної науки назвав історію культури [223–224]. За оцінкою Т. М. Попової, культурологічний підхід «дозволив поставити й певним чином вирішити низку актуальних і для сьогоднішньої науки питань про взаємозв’язок менталітету та історіографічної традиції, тенденції розвитку культурної та історичної думки, співвідношення загальнолюдського і національного у певних типах історичної свідомості» [724, с. 119].

Роботи французьких та німецьких істориків полюбляли згадувати та цитувати вчені підросійської України. Наприклад, М. І. Лілєєв в «Курсе лекций по истории России от древнего периода до середины XIX в.», який був прочитаний студентам II курсу Ніжинського історико-філологічного інституту у 1900/1901 навч. р. цитував роботу Е. Бернгейма [153, арк. 11], М. М. Бережков у вступній промові до курсу 1894/1895 навч. р. «В каком смысле история есть наука?» також покликається на Е. Бернгейма, а також Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса [111, арк. 15]. В. С. Іконников в «Опыте русской историографии» неодноразово згадував Е. Бернгейма [310, т. 1, кн. 1, с. 2, 37–42, 46, 60, 65, 71, 73, 90 та ін.], А. Тардіфа [310, т. 1, кн. 1, с. 37, 45]. Ф. Я. Фортинський присвятив статтю «Опыты систематической обработки исторической критики» популяризації джерелознавчої методики Ш. де Смедта і А. Тардіфа. Вирішуючи це завдання, він по суті виклав свій погляд на методику аналізу історичних джерел [492].

Розвиток історичного джерелознавства та його теорії найяскравіше простежується на прикладі літописознавства. У 40-х – 50-х рр. XIX ст. вивчення літописів М. І. Костомаровим, І. І. Срезневським та іншими науковцями відбувалося «з історико-літературної точки зору»; між тим як у 1860-х – 1890-х роках дослідники більше займалися «пошуком політичних причин походження літописів» та виявленням схем написання різних списків «складних літописів» [711, т. 2, с. 575–576]. Ще у працях 40-х – 50-х рр. XIX ст. переглядалося уявлення про Нестора-літописця і обґрунтовувалася думка про літописи як про зводи; виникнення перших літописних записів відносилось до X ст.; досліджувалися їх окремі редакції (Лаврентіївська, Іпатіївська тощо) [734, с. 15]. У праці І. І. Срезневського «Памятники X-го века до Владимира Святого» «Повість минулих літ» та інші літописи розглядалися у першу чергу як «пам’ятки літературні» [465, т. III, вып. II, с. 49–66].

У роботах В. С. Іконникова, П. В. Голубовського та інших учених не лише розроблялися методи вивчення літописів, а й формулювалися теоретичні положення про предмет «науки про літописи». Так, П. В. Голубовський у вступній лекції до спецкурсу «О русских летописях» наголошував на головних завданнях «науки про літописи». Київський учений зазначав, що перша мета передбачала викладання всього, що зроблено в науці з того чи іншого питання. Друга мета закладала основи для пошуку шляхів «критичного дослідження», як треба розробляти літописи, досліджувати те чи інше питання, що пов’язане з літописанням [див.: 268]. В. С. Іконников та інші дослідники починають застосовувати концепцію зовнішньої та внутрішньої критики при аналізі літописів, як історичних джерел [310, т. 1, кн. 1, с. 39].

Таким чином, історичне джерелознавство завдяки тісному зв’язку з такими історичними дисциплінами, як архівознавство, археографія, музеєзнавство, а також із суміжними гуманітарними дисциплінами (у першу чергу, історія держави та права) остаточно оформило предмет, завдання, головні напрями наукової діяльностіяк однієї з головних історичних дисциплін підросійської України 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

2.2. Наукове осмислення природи джерела. Класифікації історичних джерел

У 40-ві рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. у науковій літературі існували різні погляди на таке важливе теоретичне питання, як сутність історичного джерела.

Майбутній лідер романтично-народницької течії в українській історіографії М. І. Костомаров у другій магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» високо оцінив вірогідність джерельної інформації в козацько-старшинських літописах: «Літописи наші вирізняються точністю, ми маємо незаперечні докази їхньої достовірності» [337, с. 8]. У той же час «історичні пісні» молодий учений характеризує як «джерело для внутрішньої історії, за яким історик міг би судити про устрій суспільний, про родинний побут, удачу, звичаї й т. п.» [337, с. 10–11]. Ці визначення свідчать про типово романтичні уявлення М. І. Костомарова про джерело.

Позицію українських романтиків щодо актових джерел чітко висловив П. О. Куліш: «Щоб узнати, як то було в минулі часи, не читайте офіційних паперів…з них ви нічого не дізнаєтесь. Беріть джерела більш приватні й особисті, і там явиться істина» [348, с. 182].

Класифікації джерел у працях епохи романтизму інколи містили елементи просвітництва. Так, Д. М. Бантиш-Каменський у багатотомній праці «История Малой России» надавав перевагу архівним актовим документам, ніж оповідним, а тим більше фольклору. Пізніше такий підхід дослідники назвуть традицією документалізму.

Передпозитивіст М. Н. Петров у лекціях з всесвітньої історії під джерелом розумів «свідчення і пам'ятки минулого, як речові, так і писемні» [423, т. 1, с. 10].

М. П. Драгоманов у лекціях з історії стародавнього світу у 1864–1873 рр. відмічав, що «джерелами з історії давнього Сходу» є «національні пам'ятки». Останні вчений трактував так: «Це або епічні сказання народів або релігійні гімни, або пам'ятки законодавства» [155, арк. 1].

В. Б. Антонович на початку лекцій з історії передмонгольської Русі називав джерела різновидом «історичної літератури», «зібранням відомостей історичних» [99, арк. 1]. Серед писемних джерел він виділяв літописи і «юридичні документи» [99, арк. 1].

У курсі з російської історії (1878/1879 навч. рік) В. Б. Антонович підкреслював, що історик для вивчення минулого повинен обов'язково користуватися джерелами. Він давав таке визначення історичного джерела: «Джерелами є пам'ятки як писемні, так і речові, в яких відобразилось життя народу, до джерел відносяться також усні перекази та розповіді» [94, арк. 2]. Також лектор наголошував на тому, що «необхідно більш точно визначити слово «джерело», яке в науці має інше значення, ніж загальноприйняте» [там само]. Дослідник стверджував, що «звичайно ми джерелом називаємо все те, звідки запозичуємо яке-небудь знання, таким чином, вказуючи на факт, де він був вичитаний» [там само]. Він був переконаний, що така думка є хибною. В. Б. Антонович пояснював студентам: «Учений може вважати джерелом особу, яка записала або повідомила цей факт уперше, останні ж, що повторять цей факт, будуть мати значення посібників. Але буває і так, що другорядні джерела, тобто ті, що запозичують відомості від інших, отримують значення першопочаткових, наприклад, у випадку втрати давнього списку літопису, пізніше джерело буде вважатися першопочатковим» [там само].

Професор Київського університету П. М. Ардашев виділяв поняття першоджерела («первісне джерело»), під яким вчений розумів «твори істориків, літописи, записки сучасників, різноманітні офіційні акти», які містили «безпосередні історичні відомості» [183, с. 19–20].

Професор Ніжинського історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородка М. М. Бережков у вступній лекції «В чем существенное содержание русской истории?» (1892 р.) наголошував, що джерела – «все те, що дає вперше історичні відомості» [114, арк. 1]. Вчений підкреслив, що в залежності від цього виникли такі вислови, як «перші», «першопочаткове джерело» або «джерело першої руки» [там само]. Тобто М. М. Бережков, на відміну від П. М. Ардашева та В. Б. Антоновича, чітко виділяв головну

відмінність першоджерел від інших джерел – наявність первинної інформації.

В. Ю. Данилевич під історичними джерелами розумів «всі ті матеріали, із яких історик черпає відомості про минуле життя людства, все те, що зберегло на собі який-небудь слід старовини, що встановлює який-небудь факт минулого» [287, с. 1].

В. П. Бузескул для більш результативного дослідження історичних джерел вважав потрібним враховувати класифікаційний критерій. У праці «Краткое введение в историю Греции» він наголосив, що дослідник у першу чергу повинен звертатися до першоджерел. В. П. Бузескул відносив до історичних джерел «залишки і пам'ятки минулого, що збереглися внайширшому розумінні цього слова (речові, писемні й т.п.)» [242, с. 1].

На думку Л. М. Пушкарьова, у залежності від визначення С. Ф. Платонова знаходиться дефініція В. П. Бузескула, яка під джерелами розуміє «ті вцілілі залишки і пам'ятки минулого, у найширшому розумінні слова (речові, писемні та ін.), із яких історична наука черпає свій матеріал, який служить вихідним пунктом, першоосновою наших відомостей із даного питання, звідки свідчення ці виникають, беруть початок» [738, с. 38]. За оцінкою Л. М. Пушкарьова, визначення В. П. Бузескула ще більш неточне, ніж у С. Ф. Платонова, оскільки поняття «джерело» він передає двома термінами відразу («залишки і пам'ятки»)» [738, с. 38]. Висновки Л. М. Пушкарьова є занадто категоричними. Наведення В. П. Бузескулом понять «залишки» і «памятки» були цілком традиційними для історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Ф. Я. Фортинський співвідносив поняття «історичне джерело» з терміном «пам'ятка» [492, с. 13]. Після класифікації історичних джерел учений пропонував «початківцю-історику» «нарешті звернутися і до систематичного вивчення всіх потрібних йому пам'яток» [там само].

Ф. І. Леонтович у курсі лекцій з історії російського права наголошував, що, «крім чисто юридичних пам'ятників, важливим посібником при вивченні історії російського права слугують також пам'ятники історичні» [359, с. 45].

Історики України формулювали схожі із російською та західноєвропейською наукою визначення «історичного джерела». Так, німецький методолог Е. Бернгейм визначив історичне джерело як «матеріал, із якого поповнюються відомості нашої науки» [220, с. 34]. А французькі джерелознавці Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос наголошували, що «історія пишеться за документами. Документи – це сліди, що залишені думками і діями людей, які жили колись» [352, с. 49].

Професору Московського університета В. О. Ключевському належить видатна роль у розробці багатьох проблем історичного джерелознавства та його теорії. Результатом спроб створення «справді наукового методу» в історичній науці стали міркування московського історика у курсі лекцій з російської історії і, звичайно, у спеціальному курсі джерелознавства, який він за науковою традицією того часу називав «історичною критикою» [див.: 328, т. VI, с. 89, т. VII, с. 7]. У курсі з джерелознавства В. О. Ключевський сформулював поняття про джерела як «писемні або речові пам'ятки, в яких відбилось згасле життя окремих осіб чи цілих суспільств» [див.: 328, т. VII, с. 7].

Подальше уточнення поняття «історичне джерело» ми знаходимо в багатотомній праці В. С. Іконникова «Опыт русской историографии». У першій книзі І тому (1891 р.) автор наводить твердження Й. Дройзена. Учений з посиланням на Й. Дройзена та Е. Бернгейма, стверджував, що «під традицією прийнято розуміти і пам'ятки образотворчого мистецтва історичного характеру, і усні перекази, і писемні відомості різного роду» [310, т. 1, кн. 1, с. 2]. Він слідом за Е. Фріманом «національні епопеї» називає «важливим джерелом, яке зображає першопочатковий стан суспільства» [310, т. 1, кн. 1, с. 75]. У першій книзі другого тому «Опыт русской историографии» автор повторює визначення «історичний матеріал» [310, т 2, кн. 1, с. II].

Визначення неокантіанців дещо відрізнялися від класичних, позитивістських. Наприклад, Є. М. Щепкін поняття історичного джерела охарактеризував таким чином: «Джерела – це такі витвори людської діяльності, які або із самого початку були призначені для того, щоб

служити пізнанню та підтвердженню історичних явищ і подій, або ж придатні для цих цілей відповідно до свого походження й інших обставин» [82, арк. 1].

Професор Київського університету М. М. Бубнов (1858–1943) у «Пособии по методологии истории» наголошував, що джерело – «такого роду твори, які належать або безпосередньо очевидцям, або, якщо вони належать до пізніших століть, то такі, у яких зберігається невідомо яким чином традиція, що дійшла до нас» [235, с. 111].

Інший неокантіанець В. І. Веретенников дав окреме визначення архівних джерел. «Архівним матеріалом» він називав «писемний або інакший графічний матеріал ділового, наукового або оповідного характеру, який є безпосереднім виразом минулої діяльності установ, організацій та осіб і підлягає охороні в інтересах наукового або практичного використання» [254, с. 28–29].

Етнограф Я. П. Новицький у передмові до праці «Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверья и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873–1906 гг.» характеризував етнографічні джерела як «відголосок сивої давнини, прояв понять і вірувань малоросійського народу, його поезія та творча сила думки» [413, с. 2].

З розвитком історичного джерелознавства та його теорії у 40-ві рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. вкрай актуальною була проблема систематизації історичних джерел, кількість яких зростала значними темпами.

Ще в 1827 р. М. О. Максимович у передмові до першого видання «Малороссийских песен» наводив типи пісень: «думи», «жіночі пісні: святкові і обрядові» [388, с. VI, IX].

У передмові до праці «Украинская летопись…» (1835 р.) І. І. Срезневський указував шість груп історичних джерел. До першої групи він відніс літописи, поділяючи їх за назвою і місцем створення [466, с. I]. До другої групи – «рукописні записки» – автор включив «Опис Харківського намісництва», праці О. Ф. Шафон-ського, Ф. С. Євецького, Г. Ф. Міллера, Г. де Боплана тощо [466, с. I–II]. До третьої групи увійшли

думи і пісні, до четвертої – перекази, до п’ятої – свідчення «іноземних письменників» [466, с. III]. І останню шосту групу, склали «акти і дипломатичні записки» [466, с. IV]. У 1838 р. І. І. Срезневський у передмові праці «Украинские были. 1657–1710» продублював переднє слово до «Украинской летописи…», називаючи ті ж самі групи історичних джерел[див.: 467].

У праці «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768» (1845 р.) А. О. Скальковський виділив такі групи використаних історичних джерел: 1) «розповіді очевидців» [459, с. 16], 2) «документи із Запорозького архіву» [очевидно, йде мова про знайдений цим ученим архів Коша Нової Запорізької Січі – К. Т.] 3) «пісні і розповіді простого народу», 4) три єврейські повісті [459, с. 17].

М. І. Костомаров використовував під час написання наукових праць різноманітні історичні джерела, поділяючи їх на певні групи. Наприклад, у праці «Смутное время Московского государства в начале XVII ст. (1604–1613)» він виділяв історичні джерела та використані посібники за джерелознавчим значенням: двома зірочками – найважливіші, однією – менш важливі, без знаку, ті, які надають мало інформації. За таким принципом до першої групи увійшли: акти історичні, матеріали археографічної експедиції (1836 р.), «Акты Западной России» (1851 р.), два хронографи, які належали М. М. Карамзіну, двірцеві розряди (1851 р.), доповнення до історичних актів, житіє преподобного Діонісія, літописи, збірники, сказання. Одну позначку мали рукописи польських, німецьких, французьких авторів з історичної тематики. Остання група містила вірші, легенди, записки, грамоти російською чи мовою оригіналу [341, с. 1–6].

М. І. Костомаров у лекціях «История русского народа» виділяв такі групи писемних джерел: «літопис», «давні юридичні пам’ятки» та «житія» [159, с. 31, 33, 40].

У 1860/1861 навч. р. М. І. Костомаров прочитав лекцію в Санкт-Петербурзькому університеті на тему «Новгород–Псков–Вятка». Вона стала основою для написання монографії «История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада». Писемні джерела автор поділив

на окремі групи. До першої групи він відніс літописи, грамоти, договори, акти, книги перепису населення та родоводів. Друга частина містила духовні вісники, описи монастирів. Третю групу утворюють джерела особового походження (за термінологією М. І. Костомарова, «мемуарні джерела»): листи, спогади сучасників, щоденники. Окрему четверту групу представляють подорожні записки іноземців, історичні описи міст, дорожні замітки. Крім писемних джерел, М. І. Костомаров використав при написанні монографії такі усні джерела, як пісні та вірші [див.: 335].

В іншій роботі «Богдан Хмельницкий» М. І. Костомаров поділяв писемні джерела на листи сучасників, реляції, відомості, акти, щоденники [332, с. II].

У лекціях з історії Передмонгольської Русі В. Б. Антонович серед писемних джерел, які він вважав різновидом «історичної літератури», «зібранням відомостей історичних», виділяв літописи та «юридичні документи» [99, арк. 1].

В іншому лекційному курсі («История Руси до монголов») В. Б. Антонович називав літописи головними джерелами з історії Київської Русі [97, арк. 1]. Самі літописи він розділив на декілька груп. Першу групу, на його думку, «представляє Київський літопис у Лаврентіївському та Іпатіївському списках» і «Ростово-Суздальський у Лаврентіївському та Галицько-Волинський в Іпатіївському» [97, арк. 4]. До другої групи «відносяться літописи, що складені в Новгороді та Пскові» [97, арк. 4], до третьої – «північно-східні літописи, які розпадаються на Суздальсько-Володимирські і Московські» [97, арк. 5]. Професор, крім літописів, називав й інші джерела, такі «як руські, так і іноземні твори» [97, арк. 5]. Серед «руських» він виділяв житія святих, «Слово о полку Ігоревім», «Слово Даніїла Заточника» і «духовну літературу» [97, арк. 5]. «Іноземні твори» В. Б. Антонович поділив на три групи за місцем написання: 1) твори візантійських авторів, «які не увійшли до літопису»; 2) арабські хроніки; 3) «літописи західноєвропейські, переважно польські» [97, арк. 5–6].

У курсі лекцій з джерелознавства В. Б. Антонович розподілив джерела з історії Південно-Західної Русі за географічним принципом на три групи:

1) «туземні», тобто місцеві; 2) польські; 3) іноземні. Кожну з цих груп, у свою чергу, він ділив на: а) літописи, б) юридичні документи, в) записки мандрівників і сучасників [168, с. 42–43].

Вчений у лекціях з російської історії давав визначення літопису як «історичного твору», «в якому події записуються за роками сучасниками самих подій» [101, арк. 3]. Також В. Б. Антонович до «писемних туземних джерел літопису» відніс «сказання, відомості і повчання» [101, арк. 6]. Дослідник дав визначення кожній групі, розподіливши ще й на підгрупи. Зокрема, першу групу «сказання» він трактував як «літературну повість, у якій викладалася яка-небудь більш чи менш видатна подія із народного життя» [там само]. До сказань професор відносив: «a) Сказання Нестора про Києво-Печерський монастир; в) житіє Кирила і Мефодія; с) Сказання про прийняття хрещення Св. Володимиром, як окремий літературний твір монаха Якова; d) Сказання про убивство Св. Бориса і Гліба» [там само]. Другу групу В. Б. Антонович характеризував так: «Відомості, тобто короткі монастирські замітки або літописи сірі монастирські» [101, арк. 7]. До «відомостей», на його думку, належали ще й «пасхальні таблиці» [там само]. Третя група («повчання») трактувалася вченим як «проповіді або надгробні промови, в яких звеличували заслуги, чесноти покійника» [там само]. Як приклади повчань лектор навів «надгробне слово, сказане з нагоди смерті Ізяслава Ярославича (1078 р.), та проповіді 1068 р. і 1093 р. про перемоги половців над давньоруським військом. Останні пояснюються карою за гріхи, і «тому приписується їм покаяння» [там само]. У цій же роботі В. Б. Антонович описав ще й усні джерела. Їх він розподілив на легенди, казки та пісні [там само]. Окремою групою історик називав «топографічні предания» [101, арк. 8].

Крім писемних джерел, В. Б. Антонович вивчав ще й речові, що, у першу чергу, стосувалися історії м. Києва та його околиць. Він склав опис речових джерел, які зберігалися в музеї давнини і в мюнц-кабінеті університету св. Володимира [173]. Професор охарактеризував три групи речових джерел. До першої групи він відносив знахідки, час яких можна було визначити за їх змістом, наприклад, монети. Друга містила предмети,

які знаходили у фундаментах, руїнах будівель. Наприклад, В. Б. Антонович указував на будівлі та руїни околиць Десятинної, Ірининської, Михайлівської, Трьохсвятительської церков, Золотих воріт. До третьої дослідник включив «предмети, які в порівнянні з попередніми належали до одного часу, але були знайдені в різних частинах міста» (клади садиб) [173].

Різноманітні класифікації пропонували й інші київські історики. Ф. Я. Фортинський, наприклад, у статті «Опыты систематической обработки исторической критики» виділяв такі групи джерел, даючи їм коротку характеристику: писемні, усні та речові. Писемні джерела він поділяв на дві групи: «акти офіційні, видані з розпорядження або з відома представників влади» та «приватні твори, які видані без будь-якої участі влади, наприклад, літописи, мемуари, листи, і т. п.» [492, с. 13, 27]. Речовими джерелами професор Київського університету називав «усілякі витвори рук людських: будівлі, картини, статуї, медалі, монети, печатки, герби, зброю, домашнє збіжжя з глини, дерева і металу, всякого роду одяг, робочі інструменти та ін.» [там само].

На посаді приват-доцента по кафедрі російської історії Київського імператорського університету св. Володимира П. В. Голубовський читав спецкурс про руські літописи (1886 р.).

Головним джерелом для княжої доби учений вважав давньоруські літописи. У вступній лекції, яка була прочитана у Київському університеті 6 вересня 1886 р., викладач підкреслював роль літописних зводів в історичних дослідженнях. Він наголошував: «Наш курс присвячений літописам… Вони, особливо як найдавніші, поєднують у собі більшою чи меншою мірою все те, що історик може знайти у джерелах інших груп. Але ніяке джерело не дасть нам такого великого матеріалу для стародавньої географії країни, як літописи. Літописець – історик, а не географ» [268, с. 1–2]. І далі: «Значення літопису, як історичного джерела, збільшується ще і спеціальними обставинами. Від стародавнього періоду нашої історії не дійшло до нас офіційних документів» [268, с. 2–3].

Крім того, у вступній лекції до спецкурсу П. В. Голубовський виділяв, крім літописів, відомості іноземців, історичні та юридичні акти [див.: 268]. Учений для вивчення російської історії XVI – XVII ст. закликав студентів вивчати записки іноземців, актові матеріали [268].

Іншою групою за значенням серед писемних матеріалів дослідник називав: «Після літопису треба поставити літературні пам'ятки. Сюди треба зарахувати листи історичних діячів. Найдавнішим таким листом, що дійшов до нас, є лист Володимира Мономаха до Олега Гориславовича Черніговського. Цей вид писемних пам'яток проходить далі через весь стародавній і середній період російської історії, до листів Іоанна Грозного князю Курбському включно. До нас дійшли також окремі оповіді, повісті, житія» [266, с. 1008].

П. В. Голубовський визначав у праці «Материалы русской истории и отношение к ним в разное время», що першопочатковим джерелом історичного знання є переказ. Він указував: «Першопочатковим джерелом історичного знання є сказаніє. Воно ще не є історія, але без нього історія немислима. Чим довше сказаніє залишається предметом усної передачі, тим більш воно піддається стороннім доповненням і довільним змінам» [266, с. 1003].

Актові матеріали П. В. Голубовський називав (на відміну від пам'яток літературних) «пам'ятками документальними» [266, с. 1008]. До літературних джерел він відніс листи історичних діячів, окремі сказання, повісті та житія [там само].

Між тим, на відміну від П. В. Голубовського, більшість позитивістів не вважала історичними джерелами літературні твори [294, с. 729].

О. М. Лазаревський під час вивчення сімейного архіву козацького роду Сулим вивчив історію його формування та структуру. Він виокремив три основні групи документів: поземельні акти (гетьманські універсали та купчі); уривки із судових справ (суперечки за маєтності між Сулимами та сусідами); приватне листування. Окремо дослідник виділив матеріали трьох родин (Єсимонтовських, Скоруп і Войцеховичів), що були із Сулимами в родинних відносинах [351, с. 292].

Доцент Київського університету Ф. О. Терновський склав класифікацію історичних джерел для вивчення візантійської та давньоруської історії. У праці «Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси» дослідник виділяв дві основні групи писемних джерел: 1) хронографи; 2) прологи і житія святих [480]. На думку Ф. О. Терновського, хронографи представляли собою за змістом і складом дещо подібне до загального курсу всесвітньої історії від Адама до Олексія Комніна [480, с. 4]. Стосовно прологів і житій святих, науковець вважав їх більш близькими за змістом до давньоруських джерел [480, с. 153].

У посібнику «Литературные и вещественные источники русской истории» В. Ю. Данилевич розподілив усі історичні джерела на такі групи:

1. твори писемності: рукописні (літописи, акти, мемуари, листи і т. п.) і епіграфічні (надписи на надгробках і інші речові пам'ятки);

2. твори народної словесності (казки, билини, історичні пісні і т. п.);

3. пережитки старовини у мові повір'ях, праві;

4. речові залишки і пам'ятки [287, с. 2].

У лекційному курсі «Русские древности», який В. Ю. Данилевич читав у Київському університеті та на Вищих жіночих курсах у Києві, вчений указував на три джерела отримання відомостей: 1) «пам'ятки, що збереглися»; 2) аналогія з життя сучасних диких народів; 3) «дані мови» [124, арк. 3]. В. Ю. Данилевич наголосив, що перші відомості є «основою», а інші доповнюють «незрозуміле» [там само]. Він підкреслював, що головними завданнями курсу є «опис знахідок та умов, за яких вони виготовлені»; «врахування цих даних для кількісного використання» [124, арк. 5].

В опублікованому посібнику міститься покращена В. Ю. Данилевичем класифікація джерел. На думку В. Ю. Данилевича, «доісторична» археологія свої відомості черпає з таких джерел: 1) пам'ятки старовини, які збереглися; 2) дані порівняльної етнографії; 3) дані мови або лінгвістична палеонтологія [290, с. 6]. Учений розподілив окремо речові джерела на шість груп, називаючи цей розподіл «класифікацією

матеріалу» [124, арк. 29]. До них дослідник відносив: «систематичні дослідження (розкопки, огляди, фотографування)»; «випадкові знахідки»; «місця знаходження, окремі предмети, житла, стоянки»; «постійні: печери, землянки, селища, городища, гребельні та свійські споруди»; «поховання: підземні могили; наземні споруди: земельні кургани, кам'яні та інші споруди»; «предмети культу» [там само]. Останню, шосту групу класифікації дослідник розподілив за певними ознаками: за матеріалами, призначенням, видом, технікою [там само].

М. М. Бубнов у праці «Пособие по методологии истории» виділяв дві групи джерел: «залишки» та «перекази або традиції» [235, с. 112].

В. С. Іконников, підкреслюючи велике різноманіття історичних джерел, виділив такі групи: писемні, усні і речові [310, т. 1, кн. 1, с. 38]. Одним із важливих джерел з давньоруської історії науковець називав перекази. Їх він характеризував в «Опыте русской историографии» як «першопочаткове джерело історичного знання», «предмет усної передачі» [310, т. 1, кн. 1, с. 1]. Він наголошував, що саме писемні джерела містять велику кількість фактичного матеріалу. До них професор відносив офіційні акти, такі «приватні твори, як літописи, мемуари, листи і т. п.» [310, т. 1, кн. 1, с. 38–39]. В. С. Іконников розподілив писемні джерела за «зовнішнім характером» на три групи: 1) «книги», 2) «документи (записи або грамоти)» і 3) «надписи» [310, т. 1, кн. 1, с. 94]. Останню групу вчений поділяв за характером виконання на такі категорії: «мальовані (на церковних стінах, на іконах і на дереві); різні (на дереві, кості, шкіряні, камені, металі, – на хрестах, образах, чашах, блюдах, шоломах, надгробних та інших дошках); карбовані (на печатках, гривнях, монетах і різних металевих виробах); мозаїчні (на стінах храмів); литі (на дзвонах); шиті (шовкові, золотою та срібною ниткою); фініфтяні (на образах, і т. п.); низані (перлами і т. п.)» [там само].

В. С. Іконников відносив іноземні джерела до окремої групи історичних джерел, називаючи їх «іноземними переказами» [133, арк. 1]. Він пропонував даний вид історичних джерел, як й інші, класифікувати за

змістом, об’ємом, ступенем достовірності та значенням або важливістю [133, арк. 1].

Одеські дослідники активно вивчали речові, зокрема нумізматичні, джерела. Так, В. В. Григор’єв (1816–1881) у роботі «О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории» наголошував на тому, що монети «не тільки мало потребують для цього в допомозі пізніших писемних пам’ятників, літописів, саг, і тому подібного, але ще їм же самим можуть слугувати опорою, поясненням і доповненням» [272, с. 150]. В. В. Григор’єв згадував, крім монет, ще й писемні історичні джерела: «літописи, саги, записки мандрівників» [272, с. 162]. За його оцінкою, «за ступенем достовірності, відомості, які повідомляються монетами, мають беззаперечну перевагу перед оповідями, які запозичуються з інших відомих джерел» [там само]. В іншій праці «Монеты джучидов, генуэзцев и гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу» він описав за групами монети, що належали товариству [див.: 271].

М. Н. Мурзакевич (1806–1883) у статті «О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе» описав монети, розподіливши їх на дві групи за періодами: монети елінські та середніх віків [408, с. 315–318].

Ф. І. Леонтович у курсі лекцій з історії російського права поділяв «історичні пам’ятки» на «літописи, окремі оповіді, житія святих, записки, листи», «пам’ятки усної словесності», «пам’ятки речові», і «оповіді іноземців» [359, с. 45].

О. Г. Брікнер у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» поділив джерела на такі групи: 1) «літописи й окремі оповіді», 2) «архівний матеріал», 3) «записки іноземців», 4) «записки російських людей», 5) «словесність, як джерело для російської історії», 6) «історія історії Росії», 7) «загальне джерелознавство російської історії» [231, с. 9–12]. Другу групу посібників О. Г. Брікнер розподілив також на сім розділів: 1) «педагогічна колекція» [231, с. 16], 2) «палеографія», яку пояснив як «посібники для вивчення палеографії і для влаштування палеографічних

вправ» [231, с. 17]; третій розділ – «сфрагістика, нумізматика» [231, с. 18]; четвертий – «історико-географічний атлас Росії» [там само]; п'ятий – «факсіміле ілюстрацій із ранніх творів про Росію» [231, с. 19]; до шостого належали «історичні картини і портрети» [там само]; сьомий – «атласи археології» [231, с. 16–20].

І. А. Линниченко при викладанні спеціального курсу «Обзор источников и пособий при занятии русской историей» у Новоросійському університеті запропонував такі групи джерел: літописи; хронографи; житія російських святих; історичні записки; акти історичні та юридичні [85, арк. 1–3]. У лекціях із російської історії (1903–1904 рр.) він пропонував дещо відмінну від попередньої класифікацію джерел: літописи; договори; житія святих; повчання; різноманітні літературні твори; іноземні джерела [362, с. 2, 22, 25].

У рецензіях І. А. Линниченко наводив додаткові класифікації. Наприклад, у відгуку на праці В. В. Новодворського професор виділив такі групи джерел із цієї теми: доноси, щоденники учасників воєнних дій, статейні списки посольств, листи, документи різного приватного характеру тощо [365, с. 1], а на працю П. В. Голубовського «История Северской земли до половины XIV ст.» дослідник підкреслив: «Твір п. Голубовського справляє вельми приємне враження ретельністю, з якою він написаний, хорошим і осмисленим вивченням джерел. Але що стосується першого вказаного недоліку, то в автора є виправдання у стані джерел Сіверської землі до половини XIII ст. – стародавній літопис з її продовженнями містить у собі вельми багато даних з історії зовнішніх політичних подій Сіверщини, спадкоємства князів, відносин цієї області до інших..., але мало відомостей про різні сторони внутрішнього життя цієї області. Інші джерела, крім літопису, дають мало матеріалу, та й користуватися ними потрібно обережно» [366, с. 164].

Приват-доцент Новоросійського університету В. Е. Крусман, окрім традиційних видів, відносив до історичних джерел твори мистецтва, фото, карти та плани [347, с. 8–13].

Упорядковуючи фонди архіву колишнього управління новоросійського та бесарабського генерал-губернатора, А. О. Скальковський поділив усі переглянуті історичні джерела на три групи: документи – для історичного відділу; матеріали, що могли бути важливими для місцевої адміністрації; непотрібні справи [див.: 793, с. 108].

Харківські науковці також пропонували різні класифікації джерел. Д. І. Багалій у курсі лекцій з історіографії поділяє джерела на сім груп. Першою, найбільшою для давньоруської історії для ученого були літописи [199, с. 43–50]. Під літописами вчений розумів «порічний опис подій, який відрізняється то подробицями окремих оповідань, то короткими замітками, що складаються нерідко з 2–3 слів» [199, с. 30]. Він застосував територіальний критерій при характеристиці літописів, серед головних називав «Повість временних літ», «Літопис Якимівський», обласні (Київський, Галицько-Волинський, Новгородський, Псковський, Суздальський, Тверський) літописи. Д. І. Багалій наголошував, що наступна група оповідних джерел – хронографи – мали характер загальноісторичний, оскільки містили відомості не тільки про Росію, але й про інші країни. Він розподілив «хронографи» [199, с. 69] за їх редакціями: «хронограф 1-ї редакції, віднесений до 1512 р., створений не однією особою, а зібраний із різних джерел, які за своїм походженням належать літературам: візантійській, болгарській, арабській і російській» [199, с. 69]; друга, за словами автора, «відрізняється від першої доповненнями за новими джерелами між іншим і польським, і новим продовженням» [199, с. 72], «у XVII ст. (пізніше 1620 р.) виникла ще 3-тя редакція, яка характеризується переробкою за новим джерелом найважливішої історичної частини хронографа у російських статтях» [199, с. 73]. Також Д. І. Багалій виокремлював особливу групу хронографів, яку не можна було віднести до трьох вище згаданих, назвавши їх «хронографи особливого складу» [199, с. 72]. Третю групу складали «оповіді і житія у літописах і окремо» [199, с. 74], четверту – «житія» [199, с. 76]. Особливу, п’яту групу, на думку науковця, представляли «акти» [199, с. 85], які є більш достовірними, але й оповідні джерела мають велику цінність для

історика [199, с. 86]. Позитивіст за переконаннями, він надавав особливого значення актовим джерелам. Історик до актів домонгольського періоду відніс «чотири договори перших руських князів Олега, Ігоря і Святослава з візантійськими царями», «договори Смоленська, Полоцька і Новгорода з німцями і ганзейськими містами», «Руську Правду», «церковні пам'ятки; сюди належать статути» [199, с. 87]. Серед актів монгольського періоду» Д. І. Багалій виокремив «договорні грамоти князів», «жалувані грамоти», «статутні грамоти», «губні грамоти», «судні грамоти», «перекладені пам'ятки церковного законодавства» [199, с. 88]. Третя – «Акти Московського періоду (з 1497 р.)» – включали судебники 1497 р. та 1550 р., Стоглав 1551 р., накази,«Соборное уложение Олексія Михайловича» 1648 р, книги міщан тощо [199, с. 88–89]. Дослідник головними актами імператорського періоду назвав «Духовний регламент 1721 р.» та «Повне зібрання законів Російської імперії» [199, с. 89]. Д. І. Багалій виділив в окрему шосту групу історичних джерел «оповіді іноземців» [199, с. 90]. У сказаннях іноземців учений виділив низку позитивних і негативних сторін цього роду джерел. Серед позитивних рис джерелознавець називав «цінні відомості з щоденного життя руських, які б не помітили туземці»; «безпристрасність іноземців»; порівняно вищу освіченість [199, с. 90]. Недоліками записок іноземців він вважав широкі загальні висновки та невідповідність деяких відомостей істині. Науковець виділив «записки і мемуари російських людей». До них він відносив записки сучасників: «денні записки, які велися щодня», «спогади людини минулого», «мемуари подій», учасниками яких були самі автори. Листи, за Д. І. Багалієм, також потрапили до шостої групи мемуарів [199, с. 30–115]. Останню, сьому групу становили «записки і мемуари російських людей» [199, с. 97]. Д. І. Багалій розділив записки за часом на три групи: «1) записки російських людей допетровської епохи; 2) Петровської епохи і 3) після правління Петра І [199, с. 99].

У другому випуску «Нарису української історіографії» Д. І. Багалій окремо охарактеризував найбільш значущі літописи козацької доби: Самовидця, Г. І. Граб'янки, С. В. Величка, Юзефовичів, Київський.

До групи літописних оповідних джерел науковець також відніс «діяріуши і хронічки», монастирські і місцеві літописи, хронографи, хроніки і синодики [212, с. 106].

Д. І. Багалій в «Очерках из истории колонизации степной окраины Московского государства» підкреслив, що головними джерелами при написанні роботи були акти та грамоти. До інших груп джерел професор включив: літописи, мемуари, записки іноземців, літературні та археологічні пам'ятки [197, с. IV].

Дослідник розробив власну класифікацію архівних матеріалів у «Заметке о характере архивных материалов о Слободской Украины». У першому варіанті вступу до майбутньої узагальнюючої роботи з історії колонізації і побуту Харківської, Курської і Воронезької губерній Д. І. Багалій при характеристиці архівних матеріалів з історії Слобідської України повторив цю класифікацію: 1) «розрядні списки» і «оглядові списки», які свідчили про стан міста, його укріплення; 2) документи про «переселенців»; 3) матеріали стосовно народного господарства і державних повинностей [102, арк. 1–2].

За оцінкою В. В. Кравченка, учений велику увагу у працях відводить саме писемним джерелам: «Переконаний в пізнавальних можливостях історичної науки, Д. І. Багалій не сумнівався у тому, що основною гарантією об'єктивності і достовірності наукового дослідження є історичне джерело. Першочергове значення у науковій роботі він надавав писемним джерелам, у першу чергу архівним матеріалам. Археографічні публікації передували появі майже кожного великого його дослідження» [654, с. 38–39].

Писемні джерела займають важливе, але далеко не єдине місце в дослідженнях Д. І. Багалія. Він багато займався археологією, широко використовуючи отримані в результаті власних розкопок дані в наукових роботах. Вище вже відмічалося, що історик був також учасником етнографічних експедицій, автором «Программы для собирания историко-географических и археологических сведений», укладачем першої археологічної карти Харківської губернії, одним із засновників

Етнографічного музею ХІФТ. Він очолював підготовчий комітет по скликанню XII археологічного з'їзду в Харкові (1902 р). На важливість археологічних досліджень Д. І. Багалія вказує і В. В. Колода: «Плідні заняття археологією під час загальноросійських археологічних з'їздів та під час проведення власних розкопок давали йому можливість збагачувати лекційні курси та посилювати висновки наукових робіт» [650, с. 17]. Таким чином, у науково-організаційній діяльності вченого значне місце займали археологічні дослідження, збір етнографічних матеріалів.

В. П. Бузескул у курсі лекцій «Краткое введение в историю Греции» подав свою класифікацію історичних джерел. Новацією науковця було зарахування мови до основних джерел давньогрецької історії [242, с. 2]. До другої групи джерел дослідник відніс перекази, які розподілив, у свою чергу, на міфи та сказання. Учений наголосив, що міфи мали відношення більше до релігії та культу, були першими спробами людини пояснити природні явища [242, с. 3]. В. П. Бузескул відніс до сказань саги і легенди. Він підкреслював, що саме сказання мали більш чи менш історичну основу, оскільки пов'язані з конкретними історичними подіями та особами [там само]. До третьої групи джерел він відніс «пам'ятки речові», які були предметом вивчення археологів. Професор виділяв серед археологічних джерел залишки міст і поселень, руїни стін і різноманітних будівель палаців, храмів, простих жител, могил, хатнє начиння, вази, статуї й інші художні витвори, зброю, прикраси тощо [242, с. 5]. В. П. Бузескул виокремив у групі археологічних джерел монети, які, на його думку, є предметом дослідження нумізматів. Монети він вважав важливим видом речових джерел, оскільки вони допомагають вивчити економічну та політичну історію Стародавньої Греції. Учений підкреслив, що часто на монетах, крім історичних діячів, гравіювали інколи й дату. Тому такі монети цікаві для історичної хронології [242, с. 7]. До четвертої групи історичних джерел В. П. Бузескул відносив надписи, які, на його думку, виступали проміжною ланкою між речовими та писемними джерелами [242, с. 8]. Науковець підкреслював різноманітність змісту давньогрецьких надписів: державні та приватні договори, закони,

постанови народних зборів, рад, окремих общин, фратрій, гетерій, списки фороса або данини, списки жреців, архонтів й інших посадових осіб, триєрархів, хорегів, загиблих у бою воїнів, переможців на іграх, ефебів; декрети на честь тієї чи іншої особи, про дарування права громадянства, про проксенії, відпускні на волю грамоти; контракти, боргові зобов'язання, інвентарі, описи і рахунки; посвяти і надгробники, заклинання тощо [242, с. 8–9]. Крім надписів, до цієї ж групи професор відніс низку рукописів і папіруси [242, с. 19]. До п'ятої групи В. П. Бузескул відніс філософські та історичні твори, що належали перу давньогрецьких поетів, філософів, історичних діячів, істориків і т. п. [242, с. 20]. Професор виділив в окрему підгрупу логографи, які представляли місцеві хроніки, сказання про заснування міст, генеалогії героїв і героїчних родів та описи земель [242, с. 32–33].

Є. М. Іванов також займався класифікацією історичних джерел. Харківський архіваріус в одному з рукописів поділив джерела на три групи («розряди»). Історичні твори першого розряду він розділив на окремі групи: літописи; «книги, що представляють вибір матеріалу з літописів»; «розташований за ступенями государів з деякими збільшеннями»; хронографи, які містять перегляд «всесвітніх подій за візантійськими хроніками з включенням відомостей про Росію і сусідні країни» [19, арк. 10]. До першої групи він відніс також сучасні оповіді про окремих осіб і події; «палацові записи», нотатки іноземців про Росію різними мовами [19, арк. 10–11]. Окрему групу становили державні акти. Другу групу («державні акти») дослідник поділив на дві підгрупи: внутрішні і зовнішні. До перших учений відніс: а) пам'ятки законодавства (статути, грамоти, накази); б) тимчасові розпорядження уряду; в) судові акти; г) розрядні книги; д) писцові книги; е) родовідні книги. Історик у другу підгрупу об'єднав такі види актових матеріалів: а) міжкнязівські договори; б) дипломатичні угоди з іноземними державами; в) статейні списки. Третю групу Є. М. Іванов визначив як пам'ятки словесності [19, арк. 11].

Я. П. Новицький у передмові до праці «Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине 1874–1903 гг.» наводив

класифікацію історичних пісень за змістом. До першої групи він відносив «пісні часів боротьби з мусульманським світом та поляками», до другої – «пісні, які пов'язані з часом падіння Січі та подальшою долею Запоріжжя», до третьої – «запорозькі вірші, сатиру, алегорію» та до четвертої – «пісні часів кріпосного права» [414, c. I].

Викладачі Ніжинського історико-філологічного інституту також пропонували власні класифікації джерел.

М. І. Лілєєв, наприклад, у курсі лекцій з російської історіографії розділив історичні джерела на головні й допоміжні або другорядні. До перших, головних, він відніс: літописи, сказання, хронографи, житія святих, мемуари, юридичні пам'ятки і державні акти, усні джерела, записки або сказання іноземців, речові джерела. Допоміжними або другорядними він називав дані палеографії та сфрагістики [154, арк. 11].

Іншу класифікацію історичних джерел М. І. Лілєєв виклав у курсі лекцій з історії Росії від стародавнього періоду до середини XIX ст. Він розподілив історичні джерела на усні, писемні й речові або монументальні. До усних М. І. Лілєєв відніс перекази і билини, а до писемних – літописи, «записки, складені в старовину», житія («такий реєстр про життя однієї людини називається біографією, а в старину – житієм»), історичні повісті [153, арк. 24–25]. Обидві класифікації М. І. Лілєєва є допоміжними при характеристиці історичних джерел.

Різноманітні класифікації історичних джерел розробив інший викладач Ніжинського історико-філологічного інституту М. М. Бережков. Він у замітці «Планы, заметки, источники и проч. по предмету истории русской» запропонував дванадцять груп історичних джерел: літописи, «сказання і повісті», хронографи, житія святих, «світські біографії та автобіографії», «записки стародавніх паломників і мандрівників нового часу», «література», мемуари або «спогади сучасників», «сказання іноземних письменників», акти, «усна словесність» і «мова як живий орган переказу думки, свідомості», речові пам'ятки і «весь особистий побут або жива старовина» [117, арк. 2]. Професор також пропонував паралельно з цією класифікацією використовувати більш спрощений варіант розподілу

історичних джерел. Він наголошував, що запропоновані групи можна звести до трьох основних розділів: писемні, усні, речові [117, арк. 2]. Групу писемних джерел учений розділив на дві підгрупи: «літописи і всі історико-літературні пам'ятки» та акти [там само].

Іншу класифікацію історичних джерел М. М. Бережков пропонував у вступній лекції з російської історії (1892 р.). Він виділяв п'ять груп історичних джерел: «літописи, хронографи і окремі історичні повісті або сказання»; «житія святих» і «біографії: автобіографії, записки сучасників (мемуари), листи, записки мандрівників»; «акти»; «сказання іноземних письменників про Росію» або «іноземні джерела»; «літературні пам'ятки» [114, арк. 7].

М. М. Бережков приділяв велику увагу писемним джерелам, особливо літописам. У спеціальних джерелознавчих курсах «Начальная летопись» і «Начальная летопись. Памятники» він розділив літописи на такі складові: «книжкові джерела»; «перекази»; «записи сучасників і самого літописця»; «приватні книжкові джерела» [119, арк. 31]. Професор увів окрему класифікацію усних історичних джерел. Він виділяв такі групи: билини, обрядові та історичні пісні, історичні і побутові прислів'я, казки, історичний усний переказ, мову [115, арк. 15]. Таке різноманіття класифікацій зумовлено тим, що вчений займався пошуком найбільш раціональних класифікацій для історичних джерел.

Значна частина істориків України пропонували оригінальні класифікації історичних джерел. При цьому часто враховувалися класифікації, запропоновані наприкінці XIX – на початку XX ст. російськими та західноєвропейськими істориками В. О. Ключевським, Е. Бернгеймом, А. Тардіфом, Г. Моно, Ш. Сеньобосом, Ш. – В. Ланглуа.

Нагадаємо, що у спеціальному курсі з джерелознавства В. О. Ключевський обґрунтовував прийнятий ним поділ джерел на два види: залишки минулого і перекази про нього [328, т. VII, с. 7]. Російський учений вважав класифікацію історичних джерел прикладним завданням для науковця, оскільки вивчення кожної групи джерел потребує своїх прийомів [328, т. VII, с. 23].

А. Тардіф виділив у праці «Основи історичної критики» три головні групи історичних джерел: «1) свідчення власне писемні (текстів); 2) пам'ятки речові; 3) традиції» [474, с. 7]. Інший французький історик Г. Моно розділив джерела на три основні групи: твори, акти і пам'ятки [399].

Е. Бернгейм у праці «Вступ до історичної науки» запропонував власну класифікацію історичних джерел. До його класифікації входило три основні групи джерел, кожна з яких мала свій поділ. Він виділив такі групи: безпосередні спостереження і спогади; доповіді (перекази); залишки старовини. Пряме спостереження, на його думку, безпосередньо само дає відомості. Точність спогадів, за Е. Бернгеймом, залежить від проміжку часу, який проходить від спостереження до спогадів. Друга група джерел – доповіді або перекази. Цей вид джерела, на думку науковця, вимагав найбільшої уваги через індивідуальні особливості розповідача, як і через проміжок часу який проходив від події до її викладу. Залежно від цих ознак Е. Бернгейм поділяє перекази на: усні, писемні перекази; картини, малюнки і т. п. Німецький учений вважав усні перекази найдавнішим видом доповідей. Ця підгрупа джерел включала: пісні і розповіді, билини або саги, легенди, анекдоти, крилаті слова, прислів'я [220, с. 35–42]. До писемних переказів Е. Бернгейм відносив: історичні надписи (надписи оповідного змісту), генеалогічні таблиці, списки чиновників і правителів, аннали, біографії й автобіографії, мемуари, періодику [220, с. 43–45]. Картини та малюнки відносилися німецьким вченим до зображувальних джерел [220, с. 45]. Третя група джерел (залишки старовини) Е. Бернгейм розділив на дві підгрупи: пам'ятки –залишки в широкому розумінні і просто пам'ятки. До пам'яток – залишків у широкому розумінні він відносив: матеріальні залишки людей й їх діянь, мову, звичаї, витвори всіх наук, мистецтв, ремесел [220, с. 47], ділові акти [220, с. 46–47]. До пам'яток також належали монументи і надписи неоповідного характеру, грамоти [220, с. 48].

Сформульовані у свій час неоромантиками та неокантіанціями класифікації джерел багато в чому подібні до позитивістських.

Працюючи над монументальною роботою з історії запорозького козацтва, Д. І. Яворницький розподілив вивчені ним архівні справи на десять груп. Перша і друга групи містили справи, що стосуються відносин запорожців із московським урядом. До третьої належали ті, що стосувалися взаємин запорозьких козаків із «малоросійськими гетьманами». Четверту групу Д. І. Яворницький охарактеризував як «справи, що стосуються відносин запорозьких козаків із сусідніми державами (крім московської)». П'ята група містила ордери українських гетьманів. До шостої групи вчений відніс різні доноси та скарги на запорозьких козаків, представлення гетьманів і російських чиновників московському уряду, а з боку польських підданих – варшавському уряду. Сьому групу дослідник виділяв як «справи, що стосувалися відносин відряджених до Січі урядників». Восьма та дев'ята групи стосувалися відносин Москви з гетьманами з приводу різних заходів проти запорожців і відносин польських королів із запорожцями [502, с. 522–528]. В окрему десяту групу вчений виділив 60 справ, що стосувалися гайдамацького руху [502, с. 528].

Більшість визначених Д. І. Яворницьким груп архівних джерел ми можемо зустріти в його монументальній праці «Источники для истории запорожских козаков». У передмові до першого тому праці він зазначав: «Дійсні джерела, кількістю 900 окремих документів або 303 загальних справи, були зібрані видавцем протягом двадцяти п'яти років його занять історією запорізьких козаків» [503, т. 1, с. I]. Також дослідник наголосив: «Зокрема тут є також документи відносно організації військового товариства запорожців, їх церковного устрою, ведення сільського господарства; попутно розкидані вказівки цін на предмети першої та другої необхідності, а також ціни на худобу, коней, зброю, одяг і при цьому як у Січі, так і поза нею» [там само].

Д. І. Яворницький у першій своїй книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» поділив усі джерела на дві групи: «народні перекази» і «пісні і архівні акти» [509, ч. I, с. II], що відповідало загальноприйнятій у тогочасній історичній науці класифікації джерел.

Прихильник неокантіанства Є. М. Щепкін у праці «Источники по общей истории» запропонував типово позитивістську класифікацію історичних джерел, розподіливши їх на усні, писемні та речові. Він стверджував: «Весь матеріал, який безпосередньо зберігся від подій, це – залишки (пам'ятки у широкому значенні цього слова); весь матеріал, який дійшов про події через якесь посередництво – це традиція (переказ у широкому значенні цього слова)» [82, арк. 1]. Такий поділ джерел практично повторює класифікацію Е. Бернгейма [219, с. 70–90].

Інший неокантіанець В. І. Веретенников поділяв історичні факти на дві основні групи. До першої групи він відніс «історичні факти, які побудовані за допомогою більшості понять, які взяті з повсякденних узагальнень звичайної мови», а до другої – «історичні факти, які побудовані на основі більшості понять, які взяті уже із сфери спеціальних понять, які вироблені науковою історичною думкою культури даного часу, даної епохи» [250, с. 41].

В. І. Веретенников для вивчення актових джерел з історії Російської імперії ввів спеціальну класифікацію. У праці «К вопросу о методах изучения древнерусских частно-правовых актов» учений виділяв дві класифікації актів: 1) «юридичну», в основу якої він поклав зміст і форму юридичних документів; 2) «історичну», тобто враховування історичного контексту появи і дії документів. Критеріями першої («юридичної») класифікації В. І. Веретенников називав «теоретичні положення» сучасної йому «наукової суспільно-правової думки», а другої («історичної») класифікації – «моменти, що спостерігалися в історії самих актів» [247, с. 4]. При цьому історик не протиставляв обидві класифікації: «Клаузула повинна фактично перебувати в історичній дійсності, тобто у свідомості укладачів давньоруських актів, що вивчаються – хоч і неусвідомлено ще достатньо визначено цими укладачами в її бутті – а не є вже чимось із зовні нав'язаним нашою сучасною юридичною свідомістю тому історичному факту, яким є давньоруський акт» [247, с. 10].

В. І. Веретенников підтримав групування документів в архівних фондах за походженням. Він слідом за французькими архівістами

дотримувався принципу провенієнції (поваги до фонду). Самі ж актові джерела вчений поділяв на три групи документів: а) «форми меморіального характеру» (журнали, реєстри, протоколи); б) «папери, які стосуються конкретного виконання дій»; в) документи, «які визначають норми самої установи, її функції» [249, с. 16–17].

Отже, однією із заслуг учених перед вітчизняною наукою є не лише введення до наукового обігу нових різноманітних джерел з історичного минулого, а, насамперед, значний внесок у розвиток класифікації історичних джерел. Здебільшого ці класифікації (за змістом і походженням) виконували прикладну роль. Загальні ж класифікації з кінця XIX ст. повторювали ідеї Е. Бернгейма та інших західноєвропейських науковців. У досліджуваний час більшість істориків дотримувалася позитивістських принципів роботи з історичними джерелами, надаючи перевагу актовим документам.

РОЗДІЛ 3
РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

3.1. Загальнонаукові та міждисциплінарні підходи й методи

Розвиток історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема неможливий без методики наукового пізнання.

Вже А.-Л. Шльоцер у середині XVIII ст. показав приклади аналізу тексту «Повісті минулих літ». Так, наприклад, він шляхом порівняння різних списків установив місця інтерполяцій, виявив помилки у словах через недбалість переписувачів [498, с. 111, 127, 130 та ін.]. А.-Л. Шльоцер розумів відмінності між дослідженням зовнішніх ознак і аналізом тексту документа. Він, як відомо, історичну критику поділяв на нижчу (критику слів) і вищу (критику подій) [528, с. 101–102].

Джерелознавча методика (за термінологією того часу «історична критика») епохи романтизму містила елементи просвітництва. М. Т. Каченовський у 1820-х – 1830-х рр. розвинув правила аналізу літописів А.-Л. Шльоцера. Професор Московського університету показав суперечливість і непослідовність викладених Нестором фактів, суспільно-політичні умови появи «Повісті минулих літ». Намагаючись раціонально пояснити обставини виникнення Давньоруської держави, М. Т. Каченовський вважав дивним швидке виникнення сильної держави на чолі з князем Олегом, наведені в літописі великі обсяги торгівлі русичів з іншими державами. А досконалість поетичних форм «Слова о полку Ігоревім» привела вченого до думки про більш пізніший час створення відомої воїнської повісті [див.: 711].

Науковці підросійської України були ознайомлені з ідеями А.-Л. Шльоцера та М. Т. Каченовського, про що свідчать посилання на їх праці. Наприклад, у розвідці «Песнь о полку Игореве, критический разбор» М. О. Максимовича містяться посилання на запропоновані А.-Л. Шльоцером «вищу» і «нижчу» критику [див.: 391].

Знана дослідниця романтизму О. О. Ковальчук поділяє науковий доробок М. О. Максимовича на два етапи: 30–40-ві та 50–60-ті рр. XIX ст. На її думку, у 1830-х – 1840-х рр. М. О. Максимович «зосередився, в основному, на критиці деталей: окремих фактів, імен, дат. Окрім того, хоча в його доробку зазначеного етапу часто можна зустріти слово „критика”, у ньому немає очікуваних від критичного підходу результатів. В одному з найбільш ґрунтовних досліджень тих часів „Звідки пішла Руська земля…”, попри ретельний розгляд джерел і різноманітних підходів до вирішення окресленого питання, у підсумку він не дає очікуваного результату – зведення всього матеріалу до одного „знаменника”» [642].

Українські історики-романтики не лише були обізнані з прийомами джерелознавчої критики, а й розвинули їх. М. О. Максимович зміст і завдання джерелознавчої критики визначив у працях «Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией», «Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г.», «Песнь о полку Игореве, критический разбор» [391–392].

М. О. Максимович вважав, що працям з історії України не вистачає правильності й точності фактів [392, с. 220]. Поетичною безтурботністю та недбалістю про дріб’язковість точності факту, прозаїчністю, за його оцінкою, страждають «усі писання про Малоросію, навіть ті чисто-фактичні, яким не властиве натхнення… Вдивіться прискіпливіше і цей недолік ви помітите в тій чи іншій мірі всюди, від Синопсиса Київського… до творів достопам’ятного Євгенія, від літопису Грабянки до останніх писань останнього історика Малоросії М. А. Маркевича» [там само].

М. А. Маркевич інтуїтивно правильно використовував найбільш зрозумілі прийоми роботи з історичними джерелами. У п’ятитомній «Истории Малороссии» дослідник довів текстологічну близькість двох джерел: «Аннали Малої Росії, або історії запорозьких та українських козаків» Ж.-Б. Шерера і «Літопис гетьмана Розумовського» шляхом порівняння п’яти, як указує сам М. А. Маркевич, «взятих не на вибір» уривків [396, т. 2, с. 633–654].

У 50-ті – 60-ті рр. XIX ст. активізується розробка дослідницької методики. Нашу увагу привернули ті наукові праці істориків у підросійській Україні зазначеного періоду, в яких прямо піднімалися питання джерелознавчої методики. Позитивізм зумовив піднесення джерелознавства на високий професійний рівень, сприяв науковій розробці теорії і методики джерелознавства. Саме історики-позитивісти, на думку О. М. Богдашиної, внесли найбільший вклад у розробку концепції зовнішньої і внутрішньої критики й інших питань методики джерелознавства [528, с. 135].

Більшість дослідників історичного минулого використовували методологічні досягнення російських та західноєвропейських учених (переважно В. О. Ключевського, Е. Бернгейма, Г. Моно, Ш. – В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса), але не забували вносити власні корективи.

Г. Ф. Карпов в «Критическом обзоре разработки главных русских источников для истории Малороссии…» звинуватив багатьох тогочасних українських дослідників у недотриманні правил джерелознавчої критики: «Не зовсім правильно звернено увагу на джерела» [325, с. 5]. Основними недоліками в роботі з джерелами дослідник назвав надання пріоритетної ролі літописам, а не актовим документам; некритичне ставлення до свідчень джерел; неправильне оформлення посилань; відсутність посилань на окремі джерела, які були використані в тексті дослідження. Г. Ф. Карпов звинуватив М. А. Маркевича в тому, що автор посилається в «Истории Малороссии» на справи з архіву Міністерства іноземних справ, з якими не працював особисто [325, с. 31–33].

В іншій праці Г. Ф. Карпов розкритикував М. І. Костомарова за навмисно не використані важливі джерела з архіву приказу малоросійських справ [324, с. 6].

Для Г. Ф. Карпова українські козацько-старшинські літописи як історичні джерела для української історії XVII – XVIII ст. є менш цінними, ніж акти [325, с. 42]. Оповідні джерела, у т. ч. козацькі літописи, вважав Г. Ф. Карпов другорядними: «Літописи, записки політичних діячів і сучасників за умов існування цілком збережених державних архівів,

наприклад, за XVII ст., як джерела можуть відігравати лише другорядну роль» [325, с. 44].

М. І. Костомаров у статті-відповіді «Ответ г. Карпову» непереконливо намагався показати недостовірність короткого нарису історії України, який Г. Ф. Карпов розмістив як вступ до «Критического обзора». Рецензент вважає козацькі літописи головними джерелами з історії України часів Гетьманщини: «Факт, що знаходимо в джерелах, може бути не лише таким, що дійсно відбувся у свій час, а й таким, що є видуманим, але в існування якого щиро повірили сучасники, які потім перенесли його у свої перекази. Якби якийсь факт ніколи не відбувався, але існувала віра і переконання в тому, що він відбувся, – він для мене теж залишається важливим історичним фактом» [331, с. 233].

Ця полеміка яскраво свідчить про два протилежні підходи до цінності літописів. Загалом за наявності декількох джерельних свідчень про один і той же самий історичний факт позитивісти надавали перевагу актовим документам, які вважалися ними більш достовірними. Між тим романтики більш важливими вважали фольклор і оповідні писемні джерела, у першу чергу літописи. Тексти останніх вважалися романтиками народною версією минулого.

Важливими в цьому плані є підходи М. Н. Петрова, який намагався сприйняти наприкінці 1850-х – 1860-х рр. позитивістські принципи історіописання. Він вважав важливим маркером професіоналізму дослідників науковий аналіз історичних джерел [421, с. 18].

М. Н. Петров наголошував, що при використанні джерел «необхідна критика, тобто відомі прийоми та способи, які визначають достовірність свідоцтв і пам'яток минулого або так званих джерел, як речових, так і писемних» [423, т. 1, с. 10]. Учений поділяв історичну критику на зовнішню і внутрішню: «Перша визначає справжність пам'яток, а друга – достовірність самих відомостей, які в них містяться» [423, т. 1, с. 10].

Як і М. І. Костомаров, М. Н. Петров вірив у відсутність «постійних правил для історичної критики», «оскільки прийоми її досить різноманітні за родом, якістю і характером джерел, які належать її дослідженню» [423,

т. 1, с. 10]. Можна лише частково погодитися із запереченнями М. І. Костомарова та М. Н. Петрова, бо саме в 1860-х – 1880-х рр. формується методика вивчення історичних джерел із наступним уніфікуванням її правил.

Історики того часу виділяли два (іноді три) етапи джерелознавчої критики (під різними назвами, але зі схожими завданнями). Так, М. Н. Петров виділив три етапи джерелознавчої критики: 1) «збір і відновлення всіх пам'яток і документів, які можуть із різних сторін пояснити минуле життя націй»; 2) «критична оцінка і розробка цього матеріалу» для визначення достовірності джерел; 3) «відновлення зруйнованого аналізом зв'язку між окремими атомами очищеного критичного матеріалу»; 4) «художнє відтворення картини минулого» [426, с. 58–59]. Для М. Н. Петрова очевидно, що практична діяльність історика вимагає знання суміжних з історією дисциплін.

Цікаве трактування розробленого Л. фон Ранке «критичного методу» В. П. Бузескулом, який був учнем М. Н. Петрова: «Треба звертатися до найбільш достовірних, справжніх джерел, розібратися в них, установити їх генеалогію, їх залежність один від одного, дійти до першоджерела, визначити ступінь достовірності автора, місце і час його життя, складання ним своєї праці, з'ясувати його стосунки, можливість і бажання повідомити істину, з'ясувати його фізіономію, його індивідуальність» [240, с. 1125].

Історики підросійської України демонстрували різні підходи до розробки методики критики джерел, яку в XIX – на початку XX ст. називали історичною. Більшість істориків зазначеного періоду трактували історичну критику як сукупність методів та прийомів [534, с. 422–423]. Так, російський методолог М. І. Карєєв в енциклопедичній статті подав загальновизнане визначення джерелознавчої методики: «Під ім'ям історичної критики розуміють насамперед усю сукупність прийомів, якими користується історик для того, щоб розрізняти істину від брехні в історичних свідченнях» [321, с. 758].

Сучасні дослідники суть і завдання джерелознавчої критики тлумачать більш розширено. За визначенням П. Ф. Нікуліна,

«Джерелознавча критика (аналіз) – вирішальна стадія дослідницької роботи над документами. Її мета – визначити міру повноти й достовірності фактичного змісту джерела та створити передумови для вилучення з нього достовірної інформації» [702, с. 1].

У рецензіях на джерелознавчі праці П. В. Голубовський наголошував на тому, що не завжди писемні дані є достовірними, а особливо літописні зводи. Так, у рецензії на магістерську дисертацію Д. І. Багалія «История Северской земли до половины XIV ст.» дослідник указував на вдале використання «літописних даних, арабських і візантійських відомостей» для опису радимичів, в'ятичів, муромів та інших племен. На переконання рецензента переказу літопису про покірливу вдачу полян довіряти не можна ще й тому, що він написаний у XII ст., а у VIII, IX чи X ст. поляни мали точно такий же „норов поганський"» [269, с. 519–521]. П. В. Голубовський підкреслив: «У нашому розпорядженні є лише декілька статей Руської правди, причому найважливіші для вирішення питання про закупництво поза сумнівом спотворені переписувачами» [265, с. 44].

Концепція зовнішньої і внутрішньої критики джерел з історичної науки поширилася на інші дисципліни. Ф. І. Леонтович у лекціях з історії російського права поділяв джерела на дві головні частини: «Історію зовнішню, або так звану історію джерел, і історію внутрішню або історію окремих юридичних правил і настанов» [359, с. 6]. Одеський учений запропонував таку схему вивчення юридичних пам'яток. Спочатку, на його думку, слід вивчати «історію кожної пам'ятки окремо» [там само]. При цьому «необхідно вказати: причини видання пам'ятки – мотиви та цілі, які керували законодавцем при виданні пам'ятки; елементи, що лягли в основу пам'ятки або його джерела; редакцію пам'ятки тобто як він складений, у який час, за участі яких осіб, установ і взагалі органів законодавчої влади; подальшу долю пам'ятки – силу і дію його у подальшу епоху розвитку законодавства; і нарешті наукову обробку та літературу пам'ятки» [там само]. Ф. І. Леонтович указував на необхідність «вивчення зовнішніх особливостей – за мовою, системою, порядку освіти [так у тексті – К. Т.] і розподіл окремих постанов пам'яток» [357, с. 6]. Потім слід «показати

загальне значення кожної пам'ятки в цілій системі сучасного законодавства, щоб таким чином ясніше визначити загальний напрямок законодавства даної епохи» [359, с. 6].

Є. М. Щепкін був переконаний, що розроблена позитивістами в XIX столітті методика критики джерел («критичний метод») «піддається чіткому формулюванню і веде до положень загальнообов'язкового характеру» [501, с. 1].

Майже всі історики-позитивісти надавали «культового значення» принципу об'єктивності [див.: 534, с. 289, 293–300]. Звичайно вони визнавали певну суб'єктивність, притаманну будь-якому виду творчості, але вважали, що кожен учений повинен прагнути досягти максимальної виваженості в оцінках кожного джерела й викладених у ньому історичних фактів незалежно від своїх релігійних, політичних або особистих переконань. Про це, зокрема, йдеться в рецензіях В. Б. Антоновича на роман ідеолога «польського позитивізму» Г. Сенкевича «Ogniem i mieczem» і на твори Маріанна Дубецького [166; 175].

Віддаючи належне художній складовій роману Г. Сенкевича, відсутності в ньому «великих фактичних помилок і неточностей», В. Б. Антонович вважає, що історичні джерела не підтверджують «основне положення автора, що Польща в XVII ст. була символом цивілізації, а Русь – представником дикості» [175, с. 44, 51]. У статті «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)» В. Б. Антонович знову пояснює помилки польських письменників й істориків (М. Грабовського, К. Шайнохи та інших) недостатньою кількістю історичних джерел і «відсутністю історичних свідчень» у них про досліджувані історичні події [167, с. 2].

У лекціях з українського джерелознавства В. Б. Антонович трактував необ'єктивність польських дослідників щодо української історії як «вузькість погляду та тенденційність при вирішенні політичних питань» [98, арк. 2].

У відповіді на закиди Т. Корзона у викривленні минулого В. Б. Антонович наголошує, що рецензія польського професора «носить

публіцистично-викривальний характер» і «не зовсім справдила наші очікування» [171, с. 161]. В той же час київський професор називав статтю Т. Корзона «науковою (хоча й несповна неупередженою) полемікою відносно перевірки джерел, правильності оцінки фактів і т. п., але ця сторона роботи відсунута на другий план і є тільки ніби аксесуаром» [там само].

Інший київський історик В. О. Романовський пізніше виділив правила, за якими можна було працювати з історичними матеріалами, виявляючи «білі та чорні плями». Він стверджував: «Щоб установити підробку, не досить бути професором, не досить уміти читати рукописи, не досить навіть точно розуміти їх – треба мати ще цілу низку інших відомостей, треба ретельно вивчити форми старовинного діловодства, історію установ тогочасних, знати палеографічні особливості рукописів різних місцевостей і різного часу, і, головне, треба призвичаїти око до архівної роботи, щоб установити підробку акта» [741, с. 105].

Для праць істориків-позитивістів характерне показове підкреслення типовості дослідницьких практик, що проявлялося, зокрема, у посиленому цитуванні західноєвропейських учених. Як відомо Ш. – В. Ланглуа і Ш. Сеньобос у праці «Вступ до вивчення історії» виділяли два головні методи роботи з історичними джерелами: аналіз і синтез. Під аналізом вони розуміли так звані «аналітичні процеси», до яких відносили зовнішню та внутрішню критику історичних джерел. До завдань синтезу Ш. – В. Ланглуа і Ш. Сеньобос відносили «угруповування фактів», «міркування про історичні побудови», «побудова загальних формул», «виклад». Французькі джерелознавці визначали два способи пізнання фактів: спостереження і «шляхом вивчення залишених після них слідів» [352, с. 49]. Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос вважали, що історичний метод є «набагато нижчим методом, який базується на безпосередньому спостереженні» [352, с. 49–50].

Ще один французький дослідник Г. Моно, вважаючи історичну науку індуктивною, поділяв усі методи на дві групи: аналізу і синтезу. Аналіз учений зводив до критики джерел і критики фактів [399, с. 273]. Г. Моно охарактеризував першу складову аналізу так: «Критика джерел ставить собі

із приводу всіх документів, що розбираються нею, два питання: питання про дійсність документів і питання про їх авторитет» [399, с. 276]. Другу ж складову він трактував таким чином: «Коли встановлені, наскільки можливо точно, дійсність і авторитет джерел, якими доводилось користуватися, то залишається ще найбільш делікатна частина критики – треба встановити ступінь вірогідності кожного окремого факту, визначити його дату і місце в ланцюгу історичних фактів» [399, с. 278]. Інша кардинальна операція – синтез, на думку Г. Моно, складалася з двох основних складових: історичної побудови й узагальнення. Він підкреслював важливість використання на етапі синтезу історико-порівняльного методу: «Тільки за допомогою порівняльного методу ми можемо відділити краще всього один від одного загальні умови і окремі випадковості» [399, с. 287]. Учений наголосив на тому, що одна ланка синтезу не може існувати без іншої: «Синтетична побудова історії складається одночасно з роботи з узагальнення і партикуляризації (її можна використовувати лише бачачи ясно сукупність фактів і відбираючи критично існуючі риси і факти, що складають окрему особливість цієї сукупності)» [там само].

Інший французький дослідник А. Ф. Тардіф виділив у праці «Основи історичної критики» такі головні методи: 1) аналізу, який «інколи називають методом дослідження»; 2) синтезу, який «інколи називають методом викладання»; 3) метод експериментальний (індуктивний метод чи метод a posteriori) [474, с. 8]. Історик охарактеризував експериментальний метод, як «метод, що приймає в розрахунок головним чином відмінності місця та часу» [там само]. Ці та інші ідеї А. Ф. Тардіфа цитували учені підросійської України. Так, доцент Київського університету ім. св. Володимира П. І. Аландський у праці «История Греции» стверджував, що «науковий історик» повинен «порівнювати одинокі факти і шляхом аналізу будувати із них загальні факти» [162, с. 10–11].

Позитивісти по-різному трактували загальнонаукові методи. П. М. Ардашев наголошував, що в основі наукової творчості лежать наукова допитливість і науковий метод [183, с. 3]. Дослідник

підкреслював: «Допитливість є така необхідна психологічна передумова, як естетичне почуття є необхідною передумовою мистецтва: без наукової допитливості також неможлива наука, як неможливе мистецтво без естетичного почуття. Але, з іншого боку, і без логічної основи, без методу, також неможлива наука, як мистецтво неможливе без техніки» [183, с. 3–4]. П. М. Ардашев визначав «безпосереднє спостереження», як спосіб пізнання інших наук про світ і людину [183, с. 29]. Професор два головних методи формальної логіки синтезу й аналізу вважав взаємопов'язаними: удосконалення синтезу приведе до покращення й нового аналізу, тобто історичної критики [183, с. 25].

М. М. Бережков у лекційному курсі «Понятие истории. Вступительные чтения в курс 1899/1900 года учебного. Критические замечания о "прогрессе историческом". Понятие "прогресса"» визнавав: «Метод історичний – складний критичний метод синтезу і аналізу, порівняння, перевірки і т. д. Є правила критики, але майстрам вони не писані, тобто майстри самі створюють правила для своїх робіт» [118, арк. 4].

Позитивісти (на відміну від романтиків) активно використовували статистичний метод досліджень. Зокрема, М. М. Бережков наголошував на застосуванні в історичних дослідженнях статистичного та порівняльного методів [111, арк. 10]. Він стверджував, що «статистичних точних даних від минулого дійшло дуже мало. Порівняннями й аналогіями слід користуватися з крайньою обережністю» [111, арк. 11]. Також М. М. Бережков вважав, що «статистичний метод можна і треба докладати частково в дослідженні питань моралі» [113, арк. 19]. Він підкреслив: «Більшість піддається обліку й точним висновкам, треба попрацювати над цифрами – перевірити їх, співставити взаємно, зважити, пошукати інших числових даних і даних іншого порядку (нечислових, без числа), – і тоді працьовитий і допитливий історик може прийти до важливого висновку» [там само]. М. М. Бережков визнавав, що особисто «сам не пробував працювати з цифрами: арифметику люблю, але для статистики не користувався нею; для статистики, мені здається, потрібен спеціальний

талант, кмітливість, швидкість і різноманітність мислення, та побільше ніж проста арифметика. Потрібна вища математика» [113, арк. 19].

Д. І. Багалій переконливо довів, що в разі недостатньої природної вибірки статистичних даних окремих повітів Харківської губернії, можна впевнено стверджувати, що подібні соціально-економічні та демографічні явища були характерні для всієї території губернії: як для повітів, що мають велику й репрезентативну базу джерел, так і для повітів, з історії яких збереглося мало джерел. Цю новелу харківського професора високо оцінюють інші вчені [785, с. 58].

Інший харківський учений В. І. Веретенников головним законом «статистичного методу обробки цифрового матеріалу» називав закон великих чисел [248, с. 124–125]. Він підкреслював, що статистичний метод дозволяє встановити закономірний характер окремих історичних явищ: «Якщо ми маємо на увазі встановлення взаємовідносин (звичайно числових) між двома явищами, то метод статистичний дозволяє вирішувати, на скільки дані відносини є постійним наслідком постійних причин, а не випадковістю» [248, с. 125].

В. І. Веретенников наголошував на доцільності використання статистичних методів при розробці цифрового історичного матеріалу. Тільки у випадку використання цього методу «дослідник буде в змозі надати істинно наукове значення своїм положенням» [248, с. 130]. Він у праці «К вопросу о методологических приемах при разработке цифрового исторического материала» підкреслив: «Якщо дослідник-історик стане на другий можливий при обробці даних цифрового історичного матеріалу методологічний шлях (історико-статистичний, як ми його називаємо), то він повинен бути озброєний знаннями статистичного методу; тільки тоді дослідник буде в змозі надати істинно наукове значення своїм положенням» [там само]. Його науковий метод подібний до експериментального методу А. Ф. Тардіфа.

Саме поширення використання в наукових студіях статистичного методу І. В. Лучицький називає одним із найбільших досягнень західноєвропейської історіографії останньої четверті XIX ст., у першу

чергу, у галузі дослідження економічної історії Західної Європи [367, с. 205]. При цьому він посилається на праці таких науковців, як К. В. Бюхера [367, с. 209], К. Лампрехта [там само], Куно Фішера [367, с. 206] та інших. У той же час київський професор стверджував, що «характер обробки цих даних і способи використання їх, з одного боку, уривчастість і незв'язаність їх, з другого, не давали можливості дослідникам включити їх у загальну роботу з вивчення історичного розвитку» [там само]. Він називав «статистичний матеріал» «чисто описовим матеріалом, одна група якого не була координована з іншими, ще менше із загальним рухом розвитку суспільства, його установ і т. п.» [там само].

О. В. Вєтухов виділяв регіональні особливості дослідницької методики у 1920-х рр. На його думку, в Києві переважав «суто академічний напрямок роботи», який «майже концентрувався навколо УАН» і «увага більша» приділялася «статистичним методам» [91, арк. 1]. А «етнографічна робота» науковців Харкова перших післяреволюційних років відбувалася «за еклектичним методом, під проводом акад. Сумцова» [91, арк. 2]. На нашу думку, такі твердження є занадто спрощеними. В Українській СРР 1920-х рр. прихильники дореволюційних наукових традицій використовували різні дослідницькі методи та принципи, які доповнювали один одного. Термін ж «еклектика» має у даному випадку деякий негативний підтекст.

Отже, вчені підросійської України в історичних дослідженнях широко використовували історико-порівняльний, ретроспективний, статистичний дослідницькі методи, які у досліджуваний час вважалися новими. Окрім розробки та використання міждисциплінарних методів використовувалися загальнонаукові принципи (системності та об'єктивності) та методи (аналізу й синтезу). Принципу об'єктивності історики-позитивісти надавали «культового» характеру.

3.2. Розробка спеціальних історичних методів і джерелознавчих методик

Розвиток історичного джерелознавства та його теорії на середину XIX ст. закономірно привів до появи спеціальних історичних методів і джерелознавчих методик.

Романтики, на відміну від пізніших поколінь науковців, недооцінювали важливість розробки спеціальних джерелознавчих методик і їх універсальність. М. О. Максимович у «Песнь о полку Игореве, критический разбор» заперечував загальний характер правил роботи з джерелами: «Потрібно судити за нею самою, а не за якимись приватними правилами, складеними за іноземними зразками» [391, с. 20].

Позитивісти, на відміну від романтиків, активно використовували порівняльно-історичний метод у своїх дослідженнях.

В. С. Іконников у праці «Опыт русской историографии» порівняльний метод називав «порівняльним спостереженням» [310, т. 1, кн. 1, с. 169].

В. Ю. Данилевич у курсі лекцій «Русские древности» підкреслював, що для розгляду історичних джерел головними методами є історичний, типологічний, порівняльний [124, арк. 3–5]. Учений був переконаний, що «порівняльно-історичний метод кращий і має важливе значення при вивченні їх питань», а метод аналогії повинен «застосовуватися по можливості рідше та обережно» [287, с. 23].

М. М. Бережков також наголошував на важливості застосування порівняльного методу в історичному джерелознавстві, особливо під час вивчення літературних джерел. Він підкреслював, що необхідно «порівнювати типи історичної дійсності з ідеалами і типами літературними» [115, арк. 4]. Дослідник зазначав, що лише цей метод надає джерелознавцю можливість «складання ясного уявлення» про досліджені умови життя [там само]. М. М. Бережков пропонував у джерелознавчих дослідженнях використовувати логічні методи та аналогії [117].

О. Я. Єфименко вважала застосування історико-порівняльного методу необхідним: «Якщо існують дві суспільні форми, з різним змістом, але досліджені риси органічного засобу, то загальне спостереження над ходом

розвитку як біологічних, так і соціальних організацій завжди змушують передбачити, у якому випадку доцільне існування третьої материнської форми, яка в зародку включала б зміст тієї чи іншої спостерігаючої форми» [303, т. I, с. 272].

Інші позитивісти також активно пропагували історико-порівняльний метод. Вважалося, що найкраще його застосовувати при порівняльному вивченні культури та побуту різних народів, а також історії створення та функціонування окремих державних інститутів [329; 359, с. 26].

Ф. І. Леонтович у своїх лекціях згадував цілу низку методів роботи з історичним матеріалом. Зокрема, він зазначав: «Старі історики трималися чисто механічних прийомів при розробці наукових питань. Таке значення має схематичний метод старої Карамзінської школи. Він складався в довільній побудові загального погляду, вчення чи цілої теорії, з механічним підведенням під дану схему історичних явищ, без усякої уваги до дійсного, внутрішнього (а не тільки зовнішнього) їх відповідно до схеми» [359, с. 25]. Також дослідник наголошував, що таку ж крайність має і «метод математичний (компілятивний), створений Погодіним» [там само], а ось «більш важливе значення має метод догматичного аналізу правових норм за джерелами – метод, що використовувався у працях Бєляєва та ін.» [там само].

Ф. І. Леонтович у лекціях з історії права пояснював студентам Новоросійського університету: «У даний час визнається найбільш доцільним і істотно необхідним порівняльно-історичний метод, у видах правового розуміння явищ історичного права даного народу шляхом порівняння цих явищ із вихідними явищами в історії права інших народів» [359, с. 26].

Подібні думки висловлювали М. М. Ковалевський [329] і М. О. Максимей-ко [387, с. 1]. М. О. Максимейко у вступній лекції «Сравнительное изучение истории права» наголосив на тому, що в Харківському університеті у XIX ст. широко застосовувалося у працях І. І. Дітятіна й І. М. Собестіанського «порівняльне вивчення історичних питань права» [там само]. Він обґрунтовував важливість застосування

порівняльного методу наступним чином: «По-перше, за допомогою аналогії пояснюються нові темні й недостатні визначення пам'яток національного права. По-друге, ясніше позначаються властивості тих чи інших історичних явищ права, – а саме, через указівку на подібність підкреслюються їх загальнолюдські риси, а через указівку на відмінності відтісняються їх індивідуальні особливості. По-третє, порівняльний метод дає можливість відкрити справжні причини правових явищ місцевої історії… По-четверте, порівняльний метод дає нам вище розуміння історії національного права» [387, с. 13–14].

Отже, правознавці-позитивісти активно використовували історико-порівняльний метод, який дозволяв більш ґрунтовніше досліджувати шляхом аналогії історію створення та напрями діяльності державних установ у різних країнах, різноманітні питання звичаєвого права первісних етносів.

Між тим історики-позитивісти надзвичайно цінували історико-порівняльний метод, оскільки були переконані в еволюційній подібності розвитку різних цивілізацій, у генетичній взаємопов'язаності багатьох історичних фактів. Саме так Д. І. Багалій обґрунтовував необхідність застосування цього методу: використовуючи «так званий порівняльний метод, за яким зіставляються різні форми людського співжиття, за найрізноманітніших умов їх існування, таким чином, іноді на підставі аналогії можна відтворити те, про що мовчать прямі свідчення, зокрема, якщо до цього порівняльного методу ми додамо ще й чисто історичний, себто визначимо різні суспільні форми в їх послідовному розвитку в одного й того ж народу» [201, с. 10].

М. П. Драгоманов вважав, що історико-порівняльний метод (за термінологією того часу «порівняльно-історичний») дозволить віднайти закони історичні, бо «в історії … відомі історичні явища повторюються при відомих умовах» [302, с. 174]. В іншому місці вчений зазначав: «Історична критика отримує в такому соціологічному методі допомогу в тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки відомих свідчень про певне явище. Ця допомога полягає в порівняльному методі, котрий є неминучим

вислідом логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу» [302, с. 177]. Порівняння різних пам'яток первісної культури, на його переконання, дозволяє «визначити і хронологічну епоху для відомого роду фактів, якщо джерела, звідки ми черпаємо ці відомості, уривкові, спотворені або відрізняються плутаниною чи фантастичною хронологією [302, с. 178]. Для «узагальнення із історичних явищ» він пропонував «перш за все розкласифікувати історичні явища за родами та видами» [302, с. 175]. Дослідник відмітив, що «нам треба абсолютно змінити ту систему групування історичних даних, яку ми успадкували від давніх, а саме: географічно-хронологічну і замінити її логічною» [там само]. Учений також вважав, що «соціологічна класифікація фактів надає послугу самій історичній критиці та хронологічно-фактичній історії, без якої, звичайно, неможлива і суспільна наука…» [302, с. 179]. Симптоматично, що сам М. П. Драгоманов називає історико-порівняльний метод новим у суспільствознавстві, хоча аналогія застосовувалася ще в античних авторів [302, с. 180]. Він закликав істориків використовувати дані порівняльного мовознавства [302, с. 159]. А О. Г. Брікнер у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» обґрунтував доцільність застосування літературознавчих методів («словесного методу») в історичних дослідженнях [231, с. 1].

І. А. Линниченко підкреслював необхідність застосування порівняльного методу у відгуку на роботи І. П. Козловського: «Необхідно було ретельним порівнянням з іншими джерелами довести їх незаперечну вірогідність» [364, с. 7]. Одеський науковець неодноразово підтримував ідею використання цього методу в історичних дослідженнях. Учений повторив про нього вже у вступній лекції в Московському університеті 21 вересня 1888 р. Він стверджував, що використання порівняльного методу дозволить всебічніше дослідити більшість тем. До того ж порівняльне вивчення є «єдиним відшкодуванням» за недостатньої кількості джерел зрозуміти «темні та заплутані питання» внутрішньої історії північно-східної Русі [363, с. 201]. Учений підкреслював, що

паралельне вивчення допоможе зрозуміти заплутані питання вітчизняної історії [363, с. 201].

М. П. Дашкевич був переконаний, що застосування історико-порівняльного методу посилює правильність оціночних суджень: «Вказати і пояснити за допомогою порівняльно-критичного вивчення руських та іноземних джерел, по можливості у великій їх кількості, кращі явища княжіння Данила Галицького, за якими визначається історичне значення цього княжіння» [293, с. 9].

Між тим П. В. Голубовський пропонував застосовувати замість історико-порівняльного більш широкий метод – аналогії. Зокрема, у вступній лекції до спецкурсу про руські літописи (1886 р.) він указував на можливість застосування методу аналогії: «Нестача даних у російських літописах змушує історика часто звертатися до історії інших «споріднених» народів, вступати на шлях аналогії» [268].

І. В. Лучицький вважав важливим історико-порівняльний метод ще й тому, що «можливість помилки буде в цьому випадку тим меншою, чим далі в минуле йдемо ми при порівняльному аналізі» [377, с. 13]. До того ж історико-порівняльний метод в історіографії подає: 1) класифікацію цих теорій; 2) показує їх зв’язок з відповідними розумовими рухами і взаємне відношення кожної групи з усіма останніми в історичному розвитку; 3) «то висхідний або низхідний рух, якому слідували ці теорії у зв’язку з паралельними рухами відповідних розумових станів» [там само]. Потім робота історика «повинна бути доповнена порівнянням кожної з груп одна з одною в кожен період їх розвитку й виділенням того, що було і є у них спільного, у якій би формі воно не висловлювалось» [там само].

Використання історико-порівняльного методу дозволило І. В. Лучицькому у праці «Поземельная община в Пиренеях» показати подібність общинного устрою. Він наголошував, що «дослідження форм общини, про які буде йти мова в цій статті, дає новий матеріал для порівняння при вивченні форм російського общинного володіння, матеріал, корисність і необхідність якого усвідомлюється все більше і більше» [381, с. 58].

І. В. Лучицький активно використовував і ретроспективний метод. За цим методом історичні явища досліджуються хронологічно у зворотному порядку – від більш пізніх часів до більш ранніх.

Учень І. В. Лучицького, колишній професор всесвітньої історії Ніжинського історико-філологічного інституту В. К. Піскорський перелічував у вступній лекції, яка була прочитана ним у Казанському університеті (3 жовтня 1906 р.), такі загальнонаукові методи: «Найдосконаліший метод наукового дослідження – це метод безпосереднього спостереження і досвіду, але до історичних явищ він не застосовується, оскільки ми не можемо безпосередньо їх спостерігати та проводити над ними експерименти» [436, с. 47]. Крім цього, вчений згадував метод зворотного зв'язку і метод порівняння. Він визначив суть методу порівняння так: «Складається з того, що, виходячи з фактів пізніших часів, як більш відомих, вони поступово виходять до давніших, як менш відомих» [436, с. 48]. На думку В. К. Піскорського, щоб не допустити великого нагромадження конкретних фактів і механічного з'єднання окремих історичних процесів, слід застосовувати в історичному дослідженні метод порівняння.

Послідовний позитивіст І. В. Лучицький у статті «Адам Фергюсон и его историческая теория» вважав необхідним при вивченні історичних фактів ураховувати біологічні фактори: «Усяке вивчення соціальних явищ залежить від попереднього вивчення людської природи. Дані, які вироблені наукою про людину, повинні складати необхідну вихідну точку у вивченні соціальних явищ, і першопочаткові явища соціального життя повинні бути виведені шляхом прямої дедукції з біологічної теорії людини» [386, с. 35]. Для цього він пропонував застосовувати три способи дослідження явищ: а) спостереження, б) досвід, в) порівняння [386, с. 34].

Будь-яку теорію І. В. Лучицький пропонував звіряти «з тими даними, які представляє нам історія, з одного боку, і психологічні та етнологічні прояви людської природи (наскільки воно науково встановлено), з іншого боку, і на основі цього визначати, які з існуючих висновків, які з формул

розвитку, що представлені теоріями історії, найбільш підходять до фактів, при яких із них пояснення фактів стає більш ймовірним» [386, с. 15].

І. В. Лучицький під час аналізу зібраних джерел пропонував спочатку зробити їх класифікацію, визначити новизну наведених фактів, довести їх достовірність шляхом порівняння та з урахуванням історичних умов епохи. Останні мали розглядатися в розвитку. Невипадково, що в передмові до докторської дисертації «Католическая лига и кальвинисты во Франции. Опыт исторического демократического движения во Франции во второй половине XVI в.» І. В. Лучицький проголошував: «Досліджувати структуру суспільства у даний момент, описати зміни, що відбулися в ньому протягом цього етапу, вказати на співвідношення, яке існує між структурою і подіями, іншими словами, описати лад суспільства і його функції у статистичному й динамічному відношенні» [371, с. 1].

Приват-доцент Київського університету І. В. Лучицький у вступній лекції до курсу нової історії пропонував певний алгоритм дій досліднику. Зокрема, він зазначав: «Коли ми піддаємо дослідженню яку-небудь епоху, де ми маємо справу з великою різноманітністю актів, ідей, напрямків і дій, наша робота полягає в тому, щоб: 1) згрупувати та класифікувати за відомими елементами всю суму належного матеріалу; 2) дізнатися про той зв’язок, який з’єднує досліджувані факти з усіма їх інцидентами в минулому; 3) визначити шляхом порівняння епоху, що вивчається, з попередньою в тому, що було внесено нею нового, яким новим змінам піддалися досліджувані явища чи елементи життя і потім, 4) показати, що могло бути результатом діяльності епохи, що вивчається в найближчому майбутньому, чим ми й перевіряємо правильність висновків, які ми зробили при дослідженні подібного роду, ми стараємося визначити ту суму елементів, ту суму сил, які діяли в дану епоху, і, порівнюємо стан даної сили або даного елемента з усім його минулим, показати, який із них знаходиться в момент розвитку, а який піддається розпаду й поступовому занепаду» [377, с. 12–13].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. великого значення в історичній науці набуває, за термінологією того часу, «історична критика» або

«критичний метод». Більшість істориків означеного періоду трактували «історичну критику» як сукупність методів [786, с. 422–423].

М. М. Бережков у вступній промові до курсу 1894–1895 рр. «В каком смысле история есть наука?» дав таке визначення: «Критика в буквальному сенсі слова є судження, інакше – розбір, оцінка та виправлення чого б то не було в сфері пізнавального. В історичній галузі критикою є оцінка джерел, а потім оцінка, розбір і виправлення історичних поглядів, які висловлені або в джерелах або в наукових працях з історії [111, арк. 12–13]. Також учений визначав завдання критики наступним чином: «Відокремити в джерелах і в наукових працях ці суб'єктивні додатки, установити точні факти і правильні, за можливістю, об'єктивні історичні погляди» [111, арк. 13]. Він зазначав: «Критика та її успіх знаменують зростання й успіх історичної науки. Вона, тобто критика, є істинний метод історичної науки, її підготовлена надійна сходинка і навіть сама наука, оскільки вона дає точні факти і правильний нарис минулого життя [111, арк. 15]. У конспекті лекцій «В чём интерес истории?» М. М. Бережков підкреслив: «Після того, як вона (історична критика) визначить коло історичних джерел та їх перевагу, встановить точні факти, поправляє самі джерела, несе світло туди, де раніше нічого не було видно, де було темно, неясно, суперечливо. Ось істинна, історична наука – історична критика» [112, арк. 7]. У вступній бесіді «Место истории в кругу наук» М. М. Бережков зазначив, що історична наука стає «точною наукою», «коли стає критикою історичних джерел, фактів і висновків: історія, як наука, саме і є критикою, тобто розбір, оцінка всяких традицій, усних і писемних, давніх і нових, простих і більш складних історичних побудов. Критика – перевірка всього історичного знання в його давніх джерелах, у його нових побудовах і розуміннях. Критика є розумінням самих розумінь, філософією всього історичного ведення, вищий і вдосконалений метод історії» [116, арк. 4]. У 1899/1900 навчальному році у вступному слові до «Понятие истории. Вступительные чтения в курс 1899/1900 года учебного. Критические замечания о «прогрессе историческом». Понятие "прогресса"» дослідник

давав визначення: «Критика джерел – оцінка їх достовірності й узагалі їх доброякісності, і критика історична, тобто фактів і висновків» [118, арк. 4].

У той же час в історіографії терміном «історична критика» почали позначати окрему наукову дисципліну, найпоширеніша назва якої у XX ст. – «історичне джерелознавство».

Розвиток історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема неможливий без методики наукового пізнання.

Нові ідеї та правила дослідження історичних джерел запропонували неокантіанці. Є. М. Щепкін висував для дослідження будь-якого окремого джерела вимоги справжності, фактичності, усвідомленості, об’єктивності [501, с. 28]. Він радив при порівнянні відомостей з різних джерелураховувати таке правило: «Якщо два індивідууми, як очевидці або учасники, розповідають правдиво і незалежно один від одного про ту ж саму подію, то вони зобразять її в загальних рисах, але в підборі слів і стилістичних зворотів для розповіді виявлять свою індивідуальність, будуть розходитись або відрізнятися один від одного» [там само]. Є. М. Щепкін пропонував три «методологічних прийоми встановлення правдоподібного психологічного зв’язку» [501, с. 287–291]. Він наголошував, що «історик повинен обмежитися встановленням якісної (квалітативної) подібності й не може враховувати кількісні (квантитативні) відносини між факторами та їх результатами» [501, с. 287]. Першим методологічним прийомом була «аналогія», «творчий синтез» [501, с. 288–289]. Дослідник другим прийомом називав «метод зв’язку за контрастом, метод діалектичний, принцип психічної реакції» [501, с. 288–290]. До третього він відніс «спостереження» [501, с. 291].

У порівнянні з позитивістами неокантіанці більшого значення надавали методам формальної логіки та психології [256, с. 151]. В. І. Веретенников поділяв їх на три групи: 1) «прийоми-методи логічні; в основі їх лежать дані внутрішнього досвіду з сфери чистого мислення»; 2) «прийоми-методи загальнопсихологічні; в основі їх лежать дані внутрішнього досвіду широкої сфери загальної психології»; 3) «прийоми-методи образотворчі, в основі їх лежать виключно дані внутрішнього

досвіду в сфері художньої образотворчої творчості» [256, с. 148]. В. І. Веретенников пропонував метод термінологізування – «підведення під який-небудь terminus technicus (у найширшому його значенні) низки конкретних історичних явищ у тій чи іншій сукупності» [256, с. 155].

Харківський учений вважав необхідним прийом раціоналізування «у поясненні того чи іншого вчинку історичної особи (чи колективу) дослідник докладає зусиль до відтворення того міркування (в основному логічного типу), яке психологічно повинно було бути в даної історичної особи у вигляді тієї чи іншої конкретної обстановки і яке саме повело до тих чи інших дій або подій історії, тобто є їх поясненням, осмислюючи їх стосовно дослідника-вченого» [256, с. 161]. Науковець метод реконструйованої психіки називав «відновленням психічних актів» [там само].

Таким чином, більшість дослідників під час роботи над історичними джерелами застосовували вітчизняні та зарубіжні дослідницькі методики. Вони використовували праці російського джерелознавця В. О. Ключевського, англійського ученого Е. Фрімана, німецького методолога Е. Бернгейма, французьких професорів А. Тардіфа, Ш. Сеньобоса та істориків-медієвістів Г. Моно, Ш. – В. Ланглуа, такі загальнонаукові методи як аналіз, синтез, історико-порівняльний, статистичний, ретроспективний та інші.

3.3. Концепція зовнішньої та внутрішньої критики як двох етапів дослідження історичних джерел

Великий вплив наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на розвиток російського й українського джерелознавства мали наукові доробки передових західно-європейських науковців даної історичної галузі. Частину нововведень того часу історики підросійської України запозичують у працях західноєвропейських дослідників. Зокрема, широкого цитування, перевидань та перекладів зазнали праці німецького методолога Е. Бернгейма «Вступ до історичної науки», французьких дослідників

Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос «Вступ до вивчення історії», А. Ф. Тардіфа «Основи історичної критики» та інші.

Популярний російський методолог В. О. Ключевський розвинув загальні принципи та методи дослідження історичних джерел. На переконання вченого аналіз джерел проходить два етапа. Спочатку слід провести реставрацію та інтерпретацію тексту (за його словами, «філологічну критику»), а також встановити автора, час і місце виникнення джерела [328, т. VII, с. 7]. Другий етап історичної критики джерел він трактував як «критику фактів, які відтворюються тексти» [там само].

Ідеї В. О. Ключевського, як і англійських, німецьких та французьких методологів, справили значний вплив на розвиток теорії джерелознавства у підросійській Україні. Більшість дослідників історичного минулого України використовували здобутки російських та західноєвропейських науковців, вносячи власні корективи до джерелознавчої методики. Нашу увагу привернули ті джерелознавчі праці істориків підросійської України кінця XIX – початку XX ст., у яких рецепція ідей західноєвропейських науковців найбільш помітна.

Поширення концепції зовнішньої і внутрішньої критики як двох етапів вивчення історичних джерел припадає на кінець XIX ст. Остаточного її сприйняття серед учених сприяла популярність робіт Ш. – В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса «Вступ до вивчення історії», а особливо Е. Бернгейма «Вступ до історичної науки». Про прийняття вітчизняними вченими ідеї зовнішньої і внутрішньої критики як двох етапів вивчення історичних джерел свідчить активне цитування досліджень Е. Бернгейма, Ш. – В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса. Концепція зовнішньої і внутрішньої критики джерел залишалася загальноприйнятою в радянському джерелознавстві до 60-х років XX ст. [534, с. 321].

Німецький методолог Е. Бернгейм у праці «Вступ до історичної науки» окреслив основні завдання наукової критики. Перед істориком-науковцем учений ставив вісім головних завдань, що відносяться до даного методу історичного дослідження. Він вважав, що першим завданням має бути відбір джерела й дослідження «чи можна взагалі визнати їх за доказ і в якій

мірі, а потім піддати їх подальшій оцінці (зовнішня критика). Потім критика повинна визначити внутрішню цінність, доказову силу свідчень і перевірити, порівняти їх між собою (внутрішня критика)» [220, с. 50]. Е. Бернгейм бачив велику проблему в можливості визначення достовірності та підробці джерел, тому вчений пропонував вирішити такі чотири питання для полегшення визначення достовірності джерел: «1. Чи відповідає зовнішня форма досліджуваного джерела, тобто мова, почерк, стиль, побудова, формі, яка притаманна достовірним джерелам цього ж виду, що відносяться до часу й місця передбачуваного виникнення нашого джерела? 2. Чи відповідає зміст джерела тому, що нам узагалі відомо із безсумнівно достовірних джерел того часу й тієї місцевості? При цьому також необхідно звернути увагу, чи не обходять мовчанням або можливо невідомі факти, які повинні згадуватися в достовірних джерел того часу й місця; з іншого боку, потрібно слідкувати за тим, чи не виявляться в даному джерелі факти, які не могли бути відомі до часу передбачуваного походження джерела? 3. Чи відповідає форма і зміст характеру, всьому середовищу та процесу розвитку, частиною якого є джерело, тобто чи підходить воно цілком правдоподібно і без протиріч до всієї сукупності вже відомого? 4. Чи є у самому джерелі або при ньому сліди штучної підробленої підробки?... Сюди ж відноситься очевидне наслідування взагалі відомих джерел, які не могли бути відомими або взагалі не існували в указаний час і в даному місці» [220, с. 51–52].

За Е. Бернгеймом, точне визначення часу й місця виникнення джерела – це друге завдання, що стоїть перед ученим-істориком, третє – визначення автора, четверте – у якій мірі «незалежні або першопочаткові (оригінальні) джерела» [220, с. 52–53]. Учений надав залежно від виду джерела такі методичні рекомендації: «У „пам’ятках” необхідно відрізняти наслідування від зразків і оригіналів, у грамотах – незалежний твір від твору, що обумовлений попередніми… задача ця вирішується знову ж методом порівняння, який у вигляді „аналізу джерел” дає найзрозуміліший і досконаліший засіб, щоб відрізнити оригінальну доповідь від переказу» [220, с. 53–54]. П’яте завдання стосувалося лише писемних

джерел і трактувалося як «можливо точне відтворення первісного тексту й доцільне видання» [220, с. 55]. Шосте завдання виступало продовженням попередніх і полягало в дослідженні достовірності джерел, у розподілі наведених у документах даних відповідно до теми, часу, місця, сьоме – «визначаючи дійсно колишнє» [220, с. 56–57]. Останнє завдання передбачало розподіл даних відповідно до теми, часу, місця [220, с. 58]. Е. Бернгейм дав визначення методів, як «засобів і шляхів, що виокремлюють із матеріалу бажане пізнання» [220, с. 31]. Він пропонував застосовувати, окрім суто історичних, «філологічні методи дослідження» для більш ґрунтовного вивчення історичних джерел [220, с. 32].

«Вступ до історичної науки» Е. Бернгейма був найбільш цитованою книгою з методики історичного дослідження в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Його ідеї прямо чи здебільшого опосередковано використали, часто розвинули вітчизняні науковці. Так, наприклад, В. С. Іконников прямо посилається на цю працю Е. Бернгейма у своєму багатотомному «Опыте русской историографии», називаючи її цінною [310, т. 1, кн. 1, с. 39–40 та ін.]. М. М. Бережков також зазначав важливість використання дослідниками та студентами «спеціальних посібників з історичної критики і методики», називаючи серед авторів Е. Бернгейма, Ш. – В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса [111, арк. 15].

Внутрішня критика джерел, за А. Ф. Тардіфом, включала питання: «а) чи жив автор у той час і в тій місцевості, де відбувалися ці події? б) чи міг він принаймні дізнатися про події від сучасників, які не були зацікавлені у спотворенні фактів? в) чи не знаходився він під впливом партійних, церковних, сектаторських упереджень? вузьконаціональних ідей? г) чи не відрізнявся він надзвичайно чуттєвим темпераментом, оптимістичним або песимістичним характером?» [474, с. 12]. Залежно від виду історичного джерела А. Ф. Тардіф пропонував звертати увагу на ті чи інші особливості внутрішньої критики. Він пропонував писемні джерела читати повністю, по можливості в оригіналі і ніколи не довіряти перекладам [474, с. 13]. Дослідник радив не забувати про археологічну критику, якщо історичне джерело відносилося до речових [474, с. 14].

Професор пропонував для такого історичного джерела, як традиція, враховувати відповідні вимоги: «а) Коли вона відноситься до важливої суспільної події, яка мала безумовно велику кількість свідків; б) коли вона була прийнята всіма протягом значного періоду часу; в) коли вона не викликала протиріч із боку людей, які були зацікавлені в її спростуванні, що мали засоби дослідження, необхідні для підтвердження дійсного ходу подій» [474, с. 15].

На думку вченого, правила історичної критики стосувалися: вибору документів, які підлягали дослідженню, та способів їх використання. Дослідник запропонував залежно від цього застосовувати до історичної та юридичної критики такі принципи: «1. Наявність здорового глузду; 2. повної незалежності в оцінках; 3. точного знайомства з усіма роботами з питання, що складає предмет заняття; 4. золотої середини між скептицизмом і легковірністю» [474, с. 4]. Як і Е. Бернгейм, А. Тардіф виділяв внутрішню і зовнішню критику. Зокрема, він зазначав, що зовнішня критики повинна досліджувати: «дійсність джерела», «його цілісність, до якої входять дослідження пропусків і пізніші вставки», «час появи, джерело чи походження тексту» [474, с. 11]. Учений підкреслив: «При дослідженні цих трьох сторін бажано звертати увагу: а) на палеографічні особливості манускриптів, грамот чи хартій; б) на їх дипломатичні особливості, як: початкові і кінцеві формули у грамотах; титули, які давалися впливовим особам; установи, звичаї, що згадувалися в цих текстах; в) на особливості філологічні» [474, с. 11]. Французький професор підкреслював, що справжня наукова критика джерел давала змогу відрізнити справжні документи від підроблених, «розмежувати ідеї ясні, точні, відмінні від ідей неясних, поверхових, недосконалих» [474, с. 3, 7].

Між тим Г. Моно назвав основною метою історичного методу визначення «прийомів дослідження і тлумачення» «сфері недостовірного» і досягнення «найбільш досконалого наближення до істини» [399, с. 269]. Вважаючи історичну науку індуктивною, французький історик розклав усі методи на дві групи: аналізу і синтезу. Аналіз учений зводив до критики джерел і критики фактів [399, с. 273].

Французькі вчені Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос у праці «Вступ до вивчення історії» зазначали: «Історична критика! Найкращий спосіб її вивчення, це застосування на практиці; її достатньо вивчають під час роботи» [352, с. 41]. Автори виділяли зовнішню або «підготовчу» та внутрішню критику історичних джерел. Зовнішню критику вони трактували як «підготовчу», «першу групу попереднього дослідження, до якого відносяться зовнішні ознаки письма, мова, форми, джерела і т.п.» [352, с. 51]. Далі дослідники зазначали, що внутрішня критика «ведеться шляхом висновків за аналогією, що запозичується здебільшого у психології та має на меті відтворити душевний стан автора документа» [там само]. Зовнішню критику ці вчені називали ще «відновлюючою критикою», «критикою походження», «критичною класифікацією джерел», «підготовчою критикою» [352, с. 55, 69, 80, 89]. Професор внутрішню критику називав «критика тлумачень» або герменевтика, «негативна внутрішня критика достовірності і точності», «визначення приватних фактів» [352, с. 113, 124, 153].

В. Б. Антонович активно займався розробкою джерелознавчої методики. Професор наголошував, що для того, щоб визначити достовірність джерела, «необхідно вдатися до історичної критики, відсутність її завжди веде до найбільш помилкових висновків» [94, арк. 2]. Дослідник зазначав, що критика буває двох видів, «зважаючи на те, що з якого боку ми будемо розглядати відоме джерело, з одного зовнішнього чи внутрішнього, тобто за його змістом» [там само]. До завдань зовнішньої критики В. Б. Антонович відносив з'ясування, чи є джерело оригіналом чи копією, якою мовою написана пам'ятка і в якому вигляді вона дійшла до дослідника – у первинному чи переробленому варіанті [там само]. Характеризуючи в лекціях завдання внутрішньої критики джерел, професор підкреслює важливість урахування особи автора, його ролі в історичних подіях, ступеня об'єктивності при ставленні до цих подій [там само].

У вітчизняному джерелознавстві 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. відбувалася успішна розробка різних питань джерельної методики, у першу чергу, правил пошуку, класифікації та використання джерел, визначення

завдань дослідження зовнішніх ознак, подальший розвиток методики текстологічного аналізу, появи таких критеріїв джерел інформації, як достовірність, повнота, новизна і цінність, перші уявлення про необхідність комплексного вивчення джерел у всьому їх різноманітті, у їх зв’язку та взаємозалежності.

Розуміння, що до аналізу тексту джерела потрібно досліджувати зовнішні ознаки документа, присутній у багатьох роботах вітчизняних учених. Так, наприклад, Ф. Я. Фортинський ще в 1884 р писав про «вивчення зовнішніх і внутрішніх ознак пам’яток» за допомогою палеографії, дипломатики, історичної хронології, генеалогії [492, с. 16].

М. М. Бережков у матеріалах до лекцій «Разбор памятников русской истории» визначав критичний метод як науковий метод вивчення історичних джерел, а саму науку, яка досліджує джерела, назвав «історичною критикою» [119, арк. 185]. Він зазначав, що головне завдання історичної критики полягає у визначенні достовірності та якості історичного джерела для історії. Учений відносив до основних завдань історичної критики такі питання: «хто автор джерела»; «чи був він очевидцем, чи писав за переказами»; «особисті поняття, почуття, думки автора»; «які джерела використовував, якщо не був очевидцем»; «чи витримується послідовність в історичному джерелі»; «чи підтверджується достовірність джерела іншими сучасними або пізнішими джерелами»; «чи джерело дійшло в оригінальному вигляді чи в списку і якого часу список»; «які списки: скорочені чи доповнені»; «чи мають оригінали та списки ознаки свого часу» [119, арк. 185–186].

Професор визначав історичну критику як «дослідницький напрямок», головною метою якого є отримання точного висновку і встановлення точного факту [121, арк. 8]. Учений наголошував, що головне завдання історичної критики полягає в «розборі, оцінці, дослідженні як першоджерел, так і наступних переказів, відомостей та історичних творів, різних поглядів, побудов та історичних висновків» [там само]. Він виділяв такі види критики: критика джерел; критика фактів; критика висновків, поглядів, історичних теорій [121, арк. 9].

М. М. Бережков у матеріалах до лекції «Творческие силы и критика в исторической науке» виділив основні правила джерелознавчої критики: «нічого не приймати на віру без перевірки»; «доходити до першоджерел»; «перевіряти одне джерело іншим»; «шукати докази для висновків, обґрунтовувати їх»; «вводити логічний зв'язок в історичний виклад», «установлювати точні висновки»; «не поспішати з побудовою систем і теорій» [121, арк. 9].

М. М. Бережков також ділив джерелознавчу критику на три види: критику джерел, критику тексту, критику фактів або філософську критику [111, арк. 13–14]. Критику історичних джерел дослідник пояснював як «визначення того, які джерела і чим придатні для історичної науки, наскільки вони достовірні (за їх автором, за оригіналом чи списком і т. п.) [там само]. Основним завданням критики тексту він називав «установлення правильності тексту автора, або точність передачі його різними переписувачами протягом інколи багатьох століть» [111, арк. 14]. Критику фактів або філософську критику М. М. Бережков виділяв як «критику вищого роду» [там само]. Зокрема, учений наголошував: «Вона встановлює вірні історичні погляди або правильне розуміння історії; вона перевіряє різні історичні системи, теорії, усякі взагалі історичні побудови на основі джерел. Тут для критики подвійна робота: слідкувати, чи правильно користуються джерелами, чи витягають із них, що вони дійсно дають, а потім знову подивитися історичні джерела, що вони таке суть самі в собі» [там само].

В. С. Іконников слідом за А.-Л. Шльоцерем запропонував такі етапи джерельної критики: нижню (дипломатичну, зовнішню, філологічну) (критика слів) і вищу (внутрішню, історичну) (критика подій) [310, т. 1, кн. 1, с. 39]. Професор дав характеристику кожній групі. Учений визначав вищу критику як таку, що «досліджує матеріали щодо повідомлених ними показань про події, тобто їх достовірність, вірогідність, можливість або невірність даних. Тут знову мають значення особистість автора, час і місце виникнення джерела, характер і форма твору – літопис, мемуари, офіційні акти і т.п.» [там само].

Професор Київського університету св. Володимира П. М. Ардашев наголошував на розробці основних принципів історичної критики. Він охарактеризував принципи історичної критики як «теорію розумових операцій» дослідника з метою «із наявних елементів традиції виявити історичні знання». При цьому він підкреслював «поступове розширення поняття історичного джерела» та «внесення психологічної точки зору в теорію історичного пізнання» [183, с. 19].

П. М. Ардашев у розвитку історичної науки виділяв кількісний і якісний прогрес. Дослідник наголошував, що кількісний підхід полягає в постійному збільшенні знань про «різні частини історичної дійсності»: збільшення кількості доступних для дослідження історичних джерел; залучення до дослідження архівних джерел; залучення до вивчення історичної дійсності тих матеріалів, що раніше не використовувалися чи ігнорувалися [183, с. 19]. До якісного прогресу історичної критики вчений відносив: «поступове очищення історичного знання від різного роду домішок (легенд, помилок)»; «поступове вдосконалення історичного синтезу» [там само].

Ф. Я. Фортинський підкреслював потребу використання дослідницьких прийомів та методів як при збиранні історичних джерел, так і в подальшій роботі з ними: «Така вимога знайомства з історичною критикою однаково пред'являється і до збирача, який готує для видання той чи інший історичний пам'ятник, і до укладача монографії, у чому б не полягав її історичний зміст, і нарешті до автора цілого курсу з історії національної і навіть загальної» [492, с. 1]. Учений основну роль відводив не так зовнішній, як внутрішній історичній критиці. Він зазначав, що для визначення достовірності джерела «недостатньо обмежитися вивченням однієї його зовнішності; від зовнішніх ознак потім треба звернутися до вивчення самого змісту документа, його внутрішніх ознак» [492, с. 16].

В. Ю. Данилевич також поділяв історичну критику на зовнішню та внутрішню. Історичною критикою вчений називав «шлях, яким визначається достовірність джерела. Зовнішня або нижча критика повинна

завжди передувати внутрішній або вищій критиці; перша досліджує текст джерела, друга – його фактичні дані» [287, с. 19].

В. С. Іконников стверджував, що без історичної критики «немислима і сама історія» [311, с. 15]. Професор у праці «Русская летопись, как предмет научной обработки» наголошував, що перед тим, як використовувати історичні джерела, треба «ближче познайомитися з ними, перевірити достовірність, порівняти розбіжності у відомостях, одним словом, критично підійти до купи історичних документів, яку представляли спочатку наші літописи» [140, арк. 3]. Він виділяв у праці «Опыт русской историографии» такі види критики залежно від предмета дослідження: філософську, літературну, художню, історичну. Завдання останнього виду критики він охарактеризував таким чином: «Відрізняти факти вірні від невірних у документах, які служать матеріалом до відтворення минулих подій; вона розпадається на дві частини: критику текстів і критику фактів, причому перша завжди передує останній і доставляє дані, уже піддані попередній оцінці. Тому і правила історичної критики торкаються самих документів і текстів, що подаються в них або способу поводження з фактами, витягнутими із джерел» [310, т. 1, кн. 1, с. 38]. Історичну критику науковець поділяв на критику текстів і критику фактів [там само]. В. С. Іконников підтримав поділ джерелознавчої критики на два види: зовнішню або нижчу і внутрішню або вищу [310, т. 1, кн. 1, с. 39]. Професор охарактеризував завдання зовнішньої критики як визначення часу походження, місця, особистості автора, а другу – як оцінку достовірності джерельних фактів: «Перша має на увазі визначити дійсність матеріалу і значення його, як джерела, на основі його справжності. Далі, при оцінці достовірності джерела, необхідно звернути увагу на час його походження, місце, особистість автора взагалі на аналіз джерел за їх родамий видання матеріалів» [там само]. При характеристиці внутрішньої або вищої критики науковець оцінював її як «більш важливу і продуктивну критику» та радив ураховувати «дві зовнішні умови: особистість і час, яким належить свідчення» [310, т. 1, кн. 1, с. 22]. Київський історик, розвиваючи ідеї Е. Бернгейма, визначав вищу критику як таку, що «досліджує матеріали

відносно повідомлених ними свідчень про події, тобто їх достовірність, вірогідність, можливість або невірність даних. Тут знову мають значення особистість автора, час і місце виникнення джерела, характер і форма твору – літопис, мемуари, офіційні акти і т. п.» [310, т. 1, кн. 1, с. 41].

М. М. Бубнов також виділяв два види критики: «вищу або внутрішню» та «нижчу або зовнішню» [235, с. 124].

В. Ю. Данилевич у статті «Описание рукописи XVII столетия» застосував правила зовнішньої критики. Він указував на головні зовнішні атрибути рукопису: якість, кількість аркушів паперу, чорнила тощо. Історик звертав увагу на мову написання окремих частин рукопису: «перша написана дрібним напівуставом кінця XVII або початку XVIII ст.»; друга – «контактним скорописом XVII ст.»; третя –«розмашистим скорописом XVI або XVII ст.» [123, арк. 2]. Дослідник дійшов висновку, що дане історичне джерело було написане різними авторами.

В. К. Піскорський зазначав, що для визначення достовірності або підробки документів слід вивчати їх як внутрішні, так і зовнішні ознаки [436, с. 48].

У курсі лекцій з російської історії Д. І. Багалій докладно характеризував історичну критику в курсі лекцій з російської історії. Історична критика, на думку вченого, повинна бути направлена на дослідження джерел, на визначення їх достовірності. Він виділяв «нижчу критику» і «вищу» [190, с. 4]. Історик описав кожну з них так: «Перша визначає дійсність джерела, час, місце його написання і особистість автора, друга стосується достовірності розповіді – чи міг автор знати про те, що описував, чи щирий він у своїх свідченнях. Але крім цієї формальної критики, є ще й реальна, яка направлена на розбір достовірності самих подій і яка опирається вже, головним чином, на умови історичної можливості того чи іншого факту» [там само]. Д. І. Багалій ці завдання доповнив такими правилами: «1) уникати апріорних висновків; 2) базувати свій висновок на джерелах першої руки; 3) вивчати праці попередників, але не приймати на віру їх висновки; 4) співставляти різні свідчення про одну і ту ж подію, але віддавати перевагу не кількості, а якості джерел» [там само].

В. І. Веретенников у праці «Несколько слов об исторической критике» виділив її основні завдання: «Критика повинна встановити дійсність даних, що даються у джерелах, виділити у джерелі, що може бути прийнято, як те, що дійсно відбулося, як істинне» [251, с. 3–4]. Учений запропонував розділити критику на дві основні частини: «1) характеристика джерела і 2) власне ставлення його до фактичної істини або оцінку» [251, с. 8]. В. І. Веретенников підтримував думку більшості дослідників своєї епохи, які поділяли історичну критику на зовнішню і внутрішню [там само].

І. А. Линниченко виділяв основні правила історичної критики. Основою для досягнення наукової достовірності він називав правильне користування дослідницькими методами при вивченні різних видів історичних джерел [85, арк. 1]. І. А. Линниченко надавав велику вагу безпосереднім науковим здібностям окремих істориків. Зокрема, у спогадах про свого вчителя В. Б. Антоновича дослідник зазначав: «І тільки деякі, з тих чи інших причин зберігаючи охоту і можливість працювати, залишаються незмінними слухачами лекторів, у яких вони можуть навчитися того, чого не дадуть ніякі лекції, ніякі конспекти і навіть читання найсолідніших наукових праць, – наукового критичного методу і технічних прийомів наукової роботи» [361, с. 4].

О. Г. Брікнер підкреслив велику вагу наукової критики у промові, яку він виголосив на урочистих зборах Новоросійського університету 30 серпня 1868 р. [229]. Зокрема, учений зазначав, що критичний розбір надписів і рукописів у першу чергу направлений на визначення достовірності історичного матеріалу, з яким працює дослідник [229, с. 8].

О. І. Маркевич, ще будучи магістром російської історії Київського університету Святого Володимира, у пробній лекції спробував дати визначення історичної критики як «способу визначення достовірності джерела» [395, с. 1]. І далі пояснював: «Визначення достовірності джерела обумовлює собою і визначення ступеня достовірності фактів, які відкриваються цим джерелом, що у свою чергу, дозволяє історику так чи інакше користуватися цими фактами» [там само].

У той же час ще до повного сприйняття концепції зовнішньої та внутрішньої критики джерел розуміння, що до аналізу тексту джерела потрібно дослідити зовнішні ознаки документа, присутнє в багатьох працях вітчизняних учених. Так, наприклад, Ф. Я. Фортинський у 1884 р. в Києві описав «вивчення зовнішніх і внутрішніх ознак пам'яток» за допомогою палеографії, дипломатики, історичної хронології, генеалогії [492, с. 16].

Ще до поширення ідеї зовнішньої та внутрішньої критики як двох етапів вивчення історичних джерел науковці виділяли два (три) етапи з іншими назвами та змістом. Так, В. С. Іконников слідом за А.-Л. Шльоцерем запропонував такі етапи джерелознавчої критики: нижчу (критика слів) і вищу (критика подій) [310, т. 1, кн. 1, с. 10].

Блискучим взірцем застосування нових дослідницьких принципів стала вступна стаття О. І. Левицького до другого видання літопису Самовидця. На початку статті дослідник охарактеризував обставини та характер першої публікації в 1846 р. О. М. Бодянським. О. І. Левицький звернув увагу, що О. М. Бодянський використав чотири списки пам'ятки, які належали збирачам старовини П. О. Кулішу, М. І. Костомарову, С. Д. Нечаєву, М. В. Юзефовичу [355, с. 7–8]. О. І. Левицький використав також списки полтавського полкового осавула Я. Козельського, наданий професором О. Ф. Кістяківським, та бунчукового товариша П. Іскрицького [355, с. 9–10].

О. І. Левицький, порівнюючи тексти всіх шести списків цього літопису, висловив думку про незначну різницю між ними. Тому він дійшов висновку, що «літопис Самовидця мав тільки одну редакцію. Правда, деякі списки її не позбавлені від багатьох вставок, доповнень, пропусків і скорочень; але пізніший і притому випадковий характер цих змін занадто очевидний, тим більше, що відносно доповнень можна вказувати джерело, звідки всі вони взяті» [355, с. 11]. Спираючись на це припущення, О. І. Левицький вирішив «установити приблизно правильно першопочатковий справжній текст літопису Самовидця, відкинувши все, привнесене в нього пізніше, і вставити те, що в інших списках пропущено» [там само]. Під час реконструкції тексту він знайшов і довів

пізніший час появи деяких фрагментів, зазначаючи: «Відрізнити ці вставки дуже легко, оскільки сама мова викриває пізніше їх походження, а порівняння з відповідними місцями «Краткого описания» ясно показує їх джерело» [355, с. 15].

Далі у вступі О. І. Левицький піднімає проблему скорочень, «яким піддавався під рукою деяких переписувачів літопис Самовидця» [355, с. 16]. З точки зору повноти тексту київський археограф поділяє списки цього літопису на дві групи. До першої групи («повні списки») він відніс списки П. Іскрицького, М. В. Юзефовича і М. І. Костомарова. У другу групу («скорочені списки») дослідник об’єднав списки Я. Козельського і Третьякова [355, с. 17].

Невирішеною попередніми дослідниками була проблема авторства літопису Самовидця. О. І. Левицький наводить спочатку свої «філологічні спостереження», зокрема звертає увагу на використання слів для позначення східної частини Малоросії: «Заднепря», «Задніпряни» [355, с. 27].

Окрім того, О. І. Левицький вирішив «уважно обрати з цілого літопису всі окремі місця, подробиці розповідей, виразів, навіть слова – одним словом, усе, що так чи інакше характеризує автора, потім зібраний матеріал згрупувати за відомими категоріями, і тільки після цього, шляхом аналізу і різних комбінацій, він може прийти до тих чи інших висновків» [355, с. 35].

О. І. Левицький спочатку підтримав точку зору деяких дослідників про належність аноніма до козацтва [356, с. 85]. Працюючи над текстом, учений через три роки прийшов до протилежних висновків. У передмові до другого видання літопису він зазначає, що відсутність у літописі детальних повідомлень про військові бої та походи, часом неприхильні оцінки козаків не дає підстав вважати Самовидця козаком [355, с. 34]. Київський археограф звернув увагу на неприхильність літописця до простого народу та виправдання автором дій козацької старшини. Тому О. І. Левицький вважав автора вихідцем із православної української шляхти, яка стала на бік Хмельницького відразу ще на початку національно-визвольної війни [355, с. 36, 66]. О. І. Левицький вважав, що автор не міг бути

міщанином. Про це, на думку дослідника, свідчили участь анонімного автора літопису в деяких описаних політичних подіях, його згадки про особисте знайомство з політичними діячами [355, с. 34].

Таким чином, головна увага західноєвропейських, російських, українських авторів була приділена практичним завданням джерелознавчої методики, а саме розробці принципів та методів вивчення історичних джерел. Навіть численні класифікації джерел, які надавалися різними авторами, були запропоновані заради цієї мети. У вітчизняному джерелознавстві другої половини XIX – початку XX ст. відбувалася успішна розробка різних питань джерелознавчої методики, у першу чергу, правил пошуку, класифікації та використання джерел, визначення завдань дослідження зовнішніх ознак, подальший розвиток методики текстологічного аналізу, появи таких критеріїв джерельної інформації, як достовірність, повнота, новизна та цінність, перші уявлення про необхідність комплексного вивчення джерел у всьому їх різноманітті, у їх зв’язку та взаємозалежності. Поширення та остаточне прийняття вченими концепції зовнішньої та внутрішньої критики як двох етапів вивчення історичних джерел припадає на кінець XIX ст. Про це свідчить активне цитування розвідок іноземних авторів: Ш. – В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса та Е. Бернгейма.

ВИСНОВКИ

Розвиток новітньої історичної науки України потребує звернення дослідників до питань інституціоналізації історичного джерелознавства, зокрема проблем становлення її теорії та методики, які, на превеликий жаль, малодосліджені.

Аналіз наукової діяльності та творчої спадщини В. Б. Антоновича, П. М. Ардашева, Д. І. Багалія, М. М. Бережкова, О. Г. Брікнера, В. П. Бузескула, В. І. Веретенникова, П. В. Голубовського, В. Ю. Данилевича, М. В. Довнар-Запольського, В. С. Іконникова, І. М. Каманіна, І. А. Линниченка, Ф. І. Леонтовича, І. В. Лучицького, М. І. Мандеса, М. Н. Петрова, Є. М. Щепкіна, інших істориків минулого сприяє усвідомленню рівня й потреб розвитку сучасної світової та, зокрема, національної історіографії.

В розвитку історіографії означеної теми нами виділено три періоди:

1860-ті – 1920-ті рр. – початок дослідження розвитку історичного джерело-знавства та його теорії безпосередніми учасниками історіографічного процесу; вивчення й оцінка теорії та методики джерелознавства згідно з пануючими позитивістськими принципами історіописання в історичній науці; поява марксистських, неоромантичних, неокантіанських підходів у теорії джерелознавства. У перший період історіографією обраної теми прямо або здебільшого опосередковано займалися безпосередньо творці нової методології та джерелознавчої методики В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, О. Г. Брікнер, В. І. Веретенников, В. С. Іконников, Ф. І. Леонтович, І. А. Линниченко, М. І. Мандес, М. Н. Петров, Є. М. Щепкін та ін.

Дослідники, як прихильники різних моделей історіописання, інколи демонстрували відмінні підходи до розробки різних питань джерелознавчої теорії, в тому числі до вивчення окремих груп історичних джерел. Проте більшість істориків дотримувалася позитивістських принципів роботи з історичними джерелами, надаючи перевагу актовим документам.

Для дореволюційних учених джерелознавство було допоміжною історичною дисципліною, яка виконує прикладні завдання пошуку,

дослідження та використання історичних джерел. Тому головна увага західноєвропейських, російських, українських авторів була приділена практичним завданням джерелознавчої методики, а саме розробці принципів та методів вивчення історичних джерел. Навіть численні моделі класифікацій джерел, які пропонувалися різними авторами, були запропоновані заради цієї мети. А суто теоретичні питання (предмет, завдання, структура джерелознавства тощо) мало розглядалися дореволюційними науковцями. На загальний стан впливала й недооцінка позитивістами розробки будь-яких теоретичних положень.

За нашою оцінкою активне послугування дослідниками другої половини XIX ст. – перших трьох десятиліть XX ст. таких формулювань, як «історична критика», «історичний метод», «вчення про методи», «методологія історичного джерелознавства», «методологія історичної побудови» переконливо свідчить про фактичне виділення теорії джерелознавства як окремої частини історичного джерелознавства взагалі.

У другий (радянський) період змінився концептуальний підхід до характеристики дослідниками наукових здобутків попередників. Методологія та методика історичної науки у радянський час пройшла суттєву еволюцію. Дореволюційні наукові традиції збереглися у перше десятиліття після остаточного встановлення влади більшовиків в Україні. У 1920-х рр. частиною науковців (переважно старшого покоління) підтримувалися немарксистські історичні концепції та застосовувалася позитивістська методика роботи з джерелами. У 1920-х рр. об’єктивні та позитивні відгуки на ідеї та праці дореволюційних вчених містяться в розвідках Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, В. І. Пічети та інших дослідників.

Зі встановленням тоталітарного політичного режиму наприкінці 1920-х років у СРСР немарксистські історичні концепції та джерелознавчі методики піддаються критиці. З кінця 1920-х років історичні джерела використовувалися вибірково у відповідності з марксистсько-ленінською історичною концепцією, політичною доцільністю, що зменшувало джерельну базу та збіднювало зміст історичних праць радянського часу.

Робота науково-дослідних установ відбувається під жорстким партійно-ідеологічним контролем. Більшість наукових досліджень 30-х рр. – першої половини 50-х рр. XX ст. містили звинувачення на адресу істориків минулого у буржуазному націоналізмі, фактографізмі, фальсифікаціях та несприйнятті марксистської ідеології. Новим маркером історіописання стало обов’язкове цитування класиків марксизму-ленінізму та вищого партійного керівництва СРСР. У 1920-х – 1940-х рр. джерелознавство розглядалося радянськими авторами як сукупність допоміжних історичних дисциплін, що виконують прикладні завдання пошуку, дослідження та використання історичних джерел.

Лише з 1950-х – 1960-х рр. теорії джерелознавства, її історіографічній складовій присвячуються спеціальні розвідки. Останнє було пов’язане з активним розвитком самого джерелознавства, необхідністю визначення статусу окремих її частин, усвідомленням важливості самих теоретичних проблем. З другої половини 1950-х рр. радянські історики дещо пом’якшують негативні оцінки наукової спадщини представників т. зв. «дворянсько-поміщицької» та «буржуазно-націоналістичної» історіографії. У працях Є. В. Гутнової, О. М. Медушевської, В. І. Стрельського, Л. М. Хмильова, П. С. Шкурінова та інших радянських авторів 1960-х – 1980-х рр. подані більш детальні та об’єктивні характеристики джерелознавчого доробку істориків минулого.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап вивчення праць дореволюційних істориків. Від 1990-х рр. і до цього часу відбулася реабілітація та часткова актуалізація позитивістських, неоромантичних, неокантіанських дослідницьких принципів і методів. Сучасний етап розвитку світової та української історіографії позначений різними принципами роботи з історичними джерелами та високою оцінкою зробленого дореволюційними вченими у теорії джерелознавства. В історичній науці відбувається подальша розробка загальних теоретичних положень про предмет та структуру окремих джерелознавчих дисциплін, про історичні джерела, принципи їх класифікації та правила їх вивчення. У сучасних працях детально охарактеризовані основні елементи

романтичної та позитивістської моделі історіописання, показано вплив ідей «позитивної доктрини» на розвиток гуманітарних дисциплін. Після жорсткої, часто несправедливої критики романтичної та позитивістської історіографії марксистами у радянський час сучасні науковці фактично реабілітували позитивістські принципи історіописання. Особливо це стосується методики роботи з історичними джерелами, яка до цього часу в основному базується на розроблених позитивістами засадах. Важливість цієї теми обумовлена і відсутністю узагальнюючого (дисертаційного чи монографічного) дослідження. Останнє підсилює важливість вивчення історіографії теорії джерелознавства.

Праці з методології та методики роботи з історичними джерелами учених 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. стали предметом сучасних досліджень О. М. Богдашиної, І. Н. Войцехівської, Л. О. Зашкільняка, Я. С. Калакури, О. І. Кіяна, І. І. Колесник, І. П. Куцого, Т. М. Попової, В. А. Потульницького, С. П. Стельмаха, Л. В. Таран та інших українських учених.

Таким чином, аналіз наявної наукової літератури засвідчує велику суспільно-політичну та наукову актуальність теми розвитку теоретичного джерелознавства у підросійській Україні (1840-ві – 1920-ті роки).

У цій праці визначено та охарактеризовано наступні групи використаних нами історичних джерел: 1) наукові роботи: колективні праці, монографії, дисертації, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств тощо; 2) навчальні посібники і курси лекцій; 3) археографічні легенди до збірок документів; 4) публічні лекції, науково-популярні видання; 5) джерела особового походження (щоденники, спогади, автобіографії, листування); 6) актові матеріали. З усієї сукупності використаних джерел найбільше значення при написанні даного дослідження мали наукові роботи: колективні праці, монографії, дисертації, статті, рецензії та відгуки, доповіді на засіданнях наукових товариств тощо. Використані тексти навчальних посібників, лекційних курсів, публічних промов, науково-популярних публікацій засвідчують поширеність певних ідей стосовно історичного процесу не лише у вузькому

колі науковців, а й серед освічених кіл суспільства. Вони, як й археографічні легенди до збірок документів, демонструють прийняття новітніх на той час прийомів та методів джерелознавчої методики. Джерела особового походження й актові матеріали стосуються навчальної та наукової роботи різних установ, деталізують наведені історіографічні факти.

До наукового обігу залучено значну кількість архівних документів з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву Одеської області, Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відділу книжних пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

З поміж сучасного методологічного інструментарію пріоритетну роль відведено принципам системності, об'єктивності, історизму, соціокультурному підходу, комплексу загальнонаукових (аналізу та синтезу) та спеціальних історичних методів: проблемно-історіографічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, біографічний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний та інші. Досягнення отриманих результатів стало можливим за умови застосування методів соціокультурної лінгвістики та психолінгвістики тощо.

З 1860-х рр. в університетах Російської імперії вперше стали викладатися окремі курси історіографії та джерелознавства Крім того, у вступних лекціях зі всесвітньої та російської історії, на семінарах піднімалися питання теоретичного джерелознавства. Лекції професорів В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. М. Береж-кова, О. Г. Брікнера, П. В. Голубовського, М. П. Драгоманова, Ф. І. Леонтовича, Є. М. Щепкіна та інших викладачів сприяли остаточному виокремленню даної навчальної дисципліни в окрему. Вони не лише в наукових працях, а й у своїх лекційних курсах, навчальних посібниках розвивали теорію та методику історичного джерелознавства. Крім лекційного компонента, важливою стала практична складова історичного джерелознавства як навчальної

дисципліни: практичні заняття в аудиторії та поза нею (археологічні знахідки та їх опис, нумізматичні кабінети тощо). Одним із наслідків лекційно-семінарської практики викладачів Харківського, Київського, Новоросійського університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту стало поширення нових принципів історіописання поза межами університетського середовища.

Розвитку теорії та практики джерелознавства сприяла впроваджена в російських університетах семінарська система занять.

Крім введення семінарської системи в університетах імперії, підвищенню фаховості історичної освіти сприяла у досліджуваний час закордонні стажування та відрядження. Випускники університетів (серед них: В. О. Більбасов, О. Г. Брікнер, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський та ін.) направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до західноєвропейських університетів, в основному до Німеччини та Франції.

Великий вплив на оформлення джерелознавства як наукової і безпосередньо навчальної дисципліни у підросійській Україні стало створення Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів у Києві, Історичного товариства Нестора-літописця, Харківського та Одеського історико-філологічних товариств, Харківського історичного архіву, Харківського художнього музею і Музею Слобідської України та інших наукових установ. Вплив діяльності наукових товариств, архівів, музеїв, як і роль окремих вчених, на розвиток історичної науки та освіти були позитивними особливо у справі накопичення значних обсягів нових (насамперед – архівних) джерел.

Створені при університетах України в другій половині XIX – на початку XX ст. музеї та/чи архіви, архівні установи у губернських містах забезпечували матеріальну основу для розвитку історичного джерелознавства.

Педагогічна, архівна, музейна, археографічна робота науковців України 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. сприяла остаточній

інституціоналізації джерелознавства історії України як наукової та навчальної дисципліни.

Наведені історіографічні факти поглиблюють існуюче досі уявлення про дисциплінарне оформлення історичного джерелознавства в підросійській Україні 40-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. У XIX ст. історичне джерелознавство, інтегруючи здобутки вітчизняної та західноєвропейської науки, поступово стає самостійною науковою та навчальною дисципліною. Але лише наприкінці XIX ст. відбувається визначення ученими її власного предмета, завдань, методів тощо. Історичне джерелознавство у цей час завдяки тісному зв’язку із суміжними гуманітарними дисциплінами на початку XX ст. остаточно оформило свої предмет, завдання, виділивши теоретичну частину як одну з головних.

У 40-ві рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. у науковій літературі існували різні погляди на трактування поняття «історичне джерело». В. Б. Антонович, П. М. Ардашев, М. М. Бережков, М. М. Бубнов, В. П. Бузескул, В. Ю. Данилевич, М. П. Драгоманов, В. С. Іконников, Ф. І. Леонтович, М. Н. Петров, Ф. Я. Фортинський, Є. М. Щепкін подали власні трактовки цього джерелознавчого терміна у наукових працях і лекціях.

Водночас більшість науковців підросійської України формулювали схожі визначення «історичного джерела» як «пам’яток минулого» з такими провідними російськими та західноєвропейськими науковцями, як В. О. Ключевський, Е. Бернгейм, Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос.

Порівняння здобутків в царині теорії джерелознавства істориків Російської імперії (і насамперед – тих, які працювали на терені підросійської України) та представників західноєвропейської історіографії свідчить про вплив на формування відповідних наукових традицій в Україні англійських, німецьких, російських і французьких методологів. Водночас визнаємо вагомий внесок істориків з підросійських українських теренів у розробку найголовніших питань теоретичного джерелознавства історичної науки в обраний час.

Розвиток історичного джерелознавства та його теорії на середину XIX ст. закономірно привів до появи спеціальних історичних методів і джерелознавчих методик. Наприкінці XIX – на початку XX ст. великого значення в історичній науці набуває, за термінологією того часу, «історична критика» або «критичний метод». Більшість істориків означеного періоду трактували «історичну критику» як сукупність методів. У той же час в історіографії терміном «історична критика» почали позначати окрему наукову дисципліну, найпоширеніша назва якої у XX – XXI ст. – «історичне джерелознавство».

Частину нововведень того часу історики підросійської України запозичують у працях західноєвропейських дослідників. Зокрема, широкого цитування, перевидань та перекладів зазнали праці: «Вступ до історичної науки» Е. Бернгейма, «Вступ до вивчення історії» Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса, «Основи історичної критики» А. Ф. Тардіфа, а також роботи Е. Фрімана, Г. Моно тощо. Активно цитувався й російський історик В. О. Ключевський, який розвинув загальні принципи та методи дослідження історичних джерел. Більшість дослідників історичного минулого України використовували здобутки західноєвропейських та російських науковців, вносячи власні корективи до джерелознавчої методики.

Трактуючи поняття «історичне джерело», визначаючи предмет та завдання історичного джерелознавства, учені вводили до наукового обігу свої специфічні класифікації історичних джерел. Значна частина істориків України пропонували оригінальні класифікації історичних джерел, що були актуальними не лише для 40-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст., а й залишаються корисними і нині. При цьому часто при групуванні історичних джерелураховувалися класифікації, запропоновані наприкінці XIX – на початку XX ст. російськими та західноєвропейськими істориками – В. О. Ключевським, Е. Бернгеймом, А. Тардіфом, Г. Моно, Ш. Сеньобосом, Ш. – В. Ланглуа. Переважна більшість науковців підросійської України при розподілі історичних джерел у першу чергу звертали увагу на писемні, речові, усні пам’ятки та вказували на їх види. Окремо зазначимо,

що В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. М. Бережков, П. В. Голубовський звертали особливу увагу на літописи та їх види як специфічне історичне джерело. Стосовно речових джерел більш детальні класифікації зустрічаємо у працях В. Ю. Данилевича. Усні джерела були пріоритетом у дослідницьких практиках М. О. Максимовича та інших представників романтизму. В. П. Бузескула можна вважати новатором у зарахуванні мови до основних джерел давньогрецької історії. На актуальності архівних джерел та їх використанні в наукових працях наголошував М. В. Довнар-Запольський. Класифікаціями архівних справ також займалися Є. М. Іванов, Д. І. Яворницький.

Головна увага західноєвропейських, російських, українських авторів була приділена практичним завданням джерелознавчої методики, а саме розробці принципів та методів вивчення історичних джерел. Численні класифікації джерел, які пропонувалися різними авторами, були запропоновані здебільшого заради цієї мети.

Найбільш широко застосовувалися загальнонаукові принципи об’єктивності, системності та такі методи як аналіз, синтез, історико-порівняльний, статистичний, ретроспективний та інші.

Історики підросійської України демонстрували різні підходи до розробки методики критики джерел, яку в XIX – на початку XX ст. називали історичною. Науковці підросійської України були ознайомлені з ідеями попередників, як А.-Л. Шльоцер та М. Т. Каченовський. З посиланням на їх праці, наприклад, у розвідках «Песнь о полку Игореве, критический разбор» М. О. Максимовича та «Опыт русской историографии» В. С. Іконникова наводяться поняття «вища» і «нижча» критика. Джерелознавча методика романтичної доби містила елементи просвітництва, що найяскравіше простежується в багатотомній праці «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського. Останній надавав перевагу архівним актовим документам, а не оповідним джерелам, а тим більше фольклору. У той же час українські історики-романтики не лише були обізнані з прийомами джерелознавчої критики, а й розвинули їх.

Порівняльний аналіз наукового доробку прихильників ідей пізнього романтизму, позитивізму, неокантіанства та інших історіософських напрямів засвідчує, що саме позитивізм справив найбільш суттєвий вплив на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства в 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. Позитивістська дослідницька методика забезпечила науковий і всебічний аналіз історичних джерел. Історики-позитивісти розробили важливі методи наукового пізнання: історико-порівняльний, статистичний, ретроспективний. Також вони культового значення надавали принципу об’єктивності.

Джерелознавці досліджуваного часу розвинули методику зовнішньої та внутрішної критики. Безпосередньо розробкою цієї методики займалися В. Б. Антонович, М. М. Бережков, В. Ю. Данилевич, В. С. Іконников, Ф. Я. Фортинський і т. д. Поширення та остаточне прийняття вченими концепції зовнішньої та внутрішньої критики як двох етапів вивчення історичних джерел припадає на кінець XIX ст. Про це свідчить активне цитування розвідок іноземних авторів: Ш. – В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса та Е. Бернгейма.

Отже, у вітчизняному джерелознавстві другої половини XIX – перших трьох десятиліть XX ст. відбувалася успішна розробка різних питань дослідницької методики, у першу чергу методик пошуку, класифікації та використання джерел, визначення завдань дослідження зовнішніх ознак, подальший розвиток методики текстологічного аналізу, появи таких критеріїв джерельної інформації, як достовірність, повнота, новизна та цінність, перші уявлення про необхідність комплексного вивчення джерел у всьому їх різноманітті, у їх зв’язку та взаємозалежності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 237. Каманін Іван Михайлович — історик, архівіст (1850—1921)

оп. 1

1. Каманин И. М. Выписки из актовых книг Киевского Центрального архива древних актов, сделанные Каманиным. XIX ст. // ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 2. 92 арк.
2. Каманин И. М. Дело о комплектовании Киевского Центрального архива древних актов. 1852—1857 рр. // ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 64. 119 арк.
3. Каманин И. М. Дело о комплектовании Киевского Центрального архива древних актов. 1852—1860 рр. // ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 65. 141 арк.

Ф. 262. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867—1934) — історик, етнограф та фольклорист, джерелознавець, архівознавець, археограф, професор Київського університету, 1881–1918 рр.

оп. 1

4. Письма к Довнар-Запольскому М. В. от редакции журналов «Русская мысль», «Журнала Министерства народного просвещения» и других о присылке его статей для публикации в указанных журналах. 1901—1909 р. // ЦДІАК України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 15. 10 арк.
5. Письма Довнар-Запольскому М. В. от Антоновича В. Б., Арбатина К. И. 1895—1900 р. // ЦДІАК України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 159. 5 арк.
6. Письма Довнар-Запольському М. В. от Грушевского М. С., Гилтебрандта П. А., Голубовского П. В. и Голфского А. 1895—1909 р. // ЦДІАК України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 162. 41 арк.
7. Рукопись автобиографии Довнар-Запольского М. В. с перечнем его научных работ // ЦДІАК України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
8. Список трудов Довнар-Запольского, изданных в период с 1906 по 1913 гг. // ЦДІАК України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 3. 1 арк.

Ф. 264. Кулаковський Юліан Андрійович (13 (25) липня 1855 — 21 лютого 1919) — історик, археолог, професор Київського університету, 1871—1919 рр.

оп. 1

9. Письма Кулаковского Ю. А. // ЦДІАК України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 40—41.
10. Письма Кулаковскому Ю. А. // ЦДІАК України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 42—218 а.

Ф. 725. Київське товариство охорони пам'ятників старовини та мистецтва (1910—1919)

оп. 1

11. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства, утвержденный 11 марта 1910 г. Киевским губернским по делам об обществах присутствием и переписка о принятии устава 28 января 1910 г. // ЦДІАК України. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 1. 33 арк.

Ф. 832. Антонович Володимир Боніфатійович — доктор російської історії, професор Київського університету, 1860—1942 рр.

оп. 1

12. Антонович В Б. Курс лекций по источниковедению. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 16—159. Рукопис.
13. Антонович В. Б. Лекции «Русские древности». [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 81. 15 арк. Рукопис.
14. Антонович В. Б. Тетрадь с записями по русской истории. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 73. 58 арк. Рукопис.

Ф. 837. Бубнов Микола Михайлович — професор Київського університету, 1850—1919 рр.
оп. 1
15. Переписка с учеными и другими лицами // ЦДІАК України. Ф. 837. Оп. 1. Спр. 72—81.
16. Письма Бубнова // ЦДІАК України. Ф. 837. Оп. 1. Спр. 40, 43, 49, 52, 60.
17. Семейная переписка // ЦДІАК України. Ф. 837. Оп. 1. Спр. 62—71-а.
Ф. 1672. Іванов Євген Михайлович — директор Харківського історичного архіву
оп. 1
18. Иванов Е. М. Автобиография Иванова Е. М. 1927 р. // ЦДІАК України. Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 127. 2 арк.
19. Иванов Е. М. Лекции по вопросу о происхождении наших древних летописей с указанием литературы. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 248. 36 арк.
20. Иванов Е. М. Обзор документов, представленных разными лицами в Предварительный Комитет XII археологического съезда в Харькове. 1901 р. // ЦДІАК України. Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 148. 4 арк.
21. Иванов Е. М. Перечень печатных трудов Е. М. Иванова по архивоведению, местной истории, археологии. 1909 р. // ЦДІАК України. Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 126. 1 арк.
22. Иванов Е. М. Предварительный отчет Е. М. Иванова о работах его по изучению архивов Харьковской губернии. 1901 р. // ЦДІАК України. Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 128. 27 арк.
Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876—1920
оп. 1
23. Протоколы и каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. 1902 р. // ЦДІАК України. Ф. 2017. Оп. 1. Спр. 89. 287 арк.
Ф. 2020. Багалій Дмитро Іванович — професор російської історії Харківського університету, 1751—1915 рр.
оп. 1
24. Лекции по русской истории. 1910 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 104. 95 арк.
25. Письмо А. А. [неразборчиво] о присылке Багалею своей автобиографии. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 42. 2 арк.
26. Письмо Н. Васильева с поздравлением по поводу 30-летнего юбилея. 1910 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 70. 1 арк.
27. Письмо Б. Волобуева о возврате материалов, предоставленных ему Багалеем для написания кандидатской диссертации. 1915 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 71. 1 арк.
28. Письмо Б. Гринченко с просьбой выслать некоторые издания ХИФО. 1894 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 29. 1 арк.
29. Письмо В. Гулевича с сообщением о присылке Багалею своей автобиографии и фотокарточки. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 35. 1 арк.
30. Письмо В. Данилевского в том, что он согласен написать биографию И. П. Щелкова. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 46. 1 арк.
31. Письмо В. Данилевского с просьбой прислать ему для редактирования написаную Михайловским историю кафедры физиологии. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 48. 1 арк.
32. Письмо директора ветеринарного института Гумилевского Багалею с просьбой прислати фотографа для перефотографирования портрета Кокошкина. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 14. 1 арк.

33. Письмо В. Доможирского с просьбой сообщить, имеются ли в университете метрика или другой документ А. Дейна. 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 66. 1 арк.

34. Письмо И. Зеленова с просьбой ответить на вопрос, как писать автобиографию. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 39. 1 арк.

35. Письмо Е. М. Иванова о недостаче материалов по истории кафедры классической филологии. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 31. 2 арк.

36. Письмо Е. Иванова относительно печатания в юбилейном сборнике биографий профессоров. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 44. 2 арк.

37. Письмо Е. Иванова с просьбой прислать II-й том «Опыта истории Харьковского университета» и сообщить, куда поместить биографию Рейта. 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 58. 2 арк.

38. Письмо Кауфмана с поздравлением по поводу юбилея Багалея и др. 1910 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 106. 2 арк.

39. Письмо Н. Кащенко о присылке Багалею своей автобиографии и курса лекций. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 56. 2 арк.

40. Письмо Ф. Кащенко относительно посылки Багалею биографии В. И. Стрельцова и автобиографий. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 47. 1 арк.

41. Письмо К. П. Ключарева с сообщением о присылке Багалею фотографий профессоров Я. Н. Ганот и О. В. Тихоневича. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 13. 1 арк.

42. Письмо Б. Ляпунова о присылке Багалею автобиографии и фотокарточки. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 49. 1 арк.

43. Письмо Г. С. Мазюкевича с просьбой разыскать в историческом архиве документы, свидетельствующие о его дворянском происхождении. 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 60. 3 арк.

44. Письмо А. В. Мандикину о присылке Багалею фотографии С. Д. Костюрина и с указанием возможного места нахождения некоторых других фотографий. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 79. 1 арк.

45. Письмо М. Мухина с просьбой сообщить, что следует указать в автобиографии. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 43. 1 арк.

46. Письмо неизвестного [без подписи] о присылке Багалею выписки о преобразованиях, произведенных в учебных заведениях Об. В. Донского. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 87. 1 арк.

47. Письмо неизвестного лица [без подписи] о присылке Багалею для просмотра корректуры «указателя» к заседанию Совета. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 81. 1 арк.

48. Письмо [подпись неразборчива] о работе в лаборатории. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 33. 2 арк.

49. Письмо М. Попова о присылке Багалею истории кафедры нормальной анатомии и фотографии. 1904 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 45. 1 арк.

50. Письмо М. Попова (Старобельск) с сообщением о предложеном ему кладе старинних монет. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 32. 2 арк.

51. Письмо проф. Попова с сообщением о написанных им биографиях профессоров кафедры анатомии при Харьковском университете. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 38. 2 арк.

52. Письмо Е. Редина с поздравлением и добрыми пожеланиями по поводу 25-летнего юбилея Багалея. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 64. 1 арк.

53. Письмо М. Светухина о невозможости взять на себя составление биографии проф. Линикевича. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 41. 1 арк.

54. Письмо К. Скрипсеева с просьбой вернуть документы, предоставленные им Багалею во временное пользование. 1902 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 27. 1 арк.

55. Письмо В. Устинова о невозможности взять на себя составление биографий умерших профессоров. 1903 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 36. 1 арк.

56. Письмо И. К. Шевейко с просьбой сообщить имеются ли в историческом архиве документы рода Шевейко. 1907 р. // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 67. 2 арк.

57. Письмо Шепелевича Владиславу Петровичу с оценкой роли юбиляров [Д. И. Багалея и Н. Ф. Сумцова] в исторической науке. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 74. 4 арк. Фамилия адресата не указана.

Ф. 2048. Петров Михайло Назарович — історик, професор Харківського університету, 1843—1890 рр.

оп. 1

58. Петров М. Н. Историческая подготовка профессора Петрова. 1867 р. // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 99. 2 арк.

59. Петров М. Н. Конспект по новой истории. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 69—70. 95 арк.

60. Петров М. Н. Начало руководства по всеобщей истории. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 71. 16 арк.

61. Петров М. Н. О значении истории. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 57. 19 арк.

62. Петров М. Н. О разработке новой истории. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 65. 13 арк.

63. Петров М. Н. Отрывок лекции. [Б. д.] // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 44—46. 36 арк.

64. Петров М. Н. Програма з давньої історії // ЦДІАК України. Ф. 2048. Оп. 1. Спр. 37. 5 арк.

Ф. 2052. Сумцов Микола Федорович — історик, професор Харківського університету, 1876—1921 рр.

оп. 1

65. Листи до М. Ф. Сумцова // ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 72—1483.

66. Листи родичів М. Ф. Сумцова // ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 1484—1521.

67. Листи М. Ф. Сумцова// ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 60—71.

оп. 2

68. Письма к Е. Д. Сумцовой // ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 2. Спр. 99—102.

69. Письма к Н. Ф. Сумцову // ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 2. Спр. 3—98.

70. Письма Н. Ф. Сумцова // ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 2. Спр. 1—2.

Ф. 2058. Савва Володимир Іванович — професор російської історії Харьківського університету, 1884—1918 рр.

оп. 1

71. Письма // ЦДІАК України. Ф. 2058. Оп. 1. Спр. 185—719.

Державний архів Одеської області

Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу, 1834—1920 рр.

оп. 35

72. Об устройстве историко-филологического кабинета в Новороссийском университете. 1886 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 304. 202 арк.

Ф. 45. Одеський (Новоросійський) університет, 1865—1920 рр.

оп. 4

73. Дела заседаний Историко-филологического общества. 1901 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2608. 487 арк.

74. О работе студентов университета под руководством проф. Е. Трифильева над архивом Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторств. 1912 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2682. 4 арк.

75. Об открытии и уставе библиографического кружка при Новороссийском университете. 1907 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2839. 80 арк.

76. Переписка декана (проект преподавания на 1905—1906 гг.). [1905 р.] // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2618. 32 арк.

оп. 7

77. О приобретении для университета коллекций древних и новейших медалей и монет. 1866 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 78. 9 арк.

оп. 11

78. Об учреждении, по ходатайству историко-филологического факультета, Южно-русского архива (исторического). 1874 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 3. 51 арк.

Ф. 93. Одеське товариство історії та старожитностей, 1839—1920 рр.

оп. 1

79. Материалы по истории музея. 1839 —26 березня 1897 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 174. 69 арк.

Ф. 150. О. І. Маркевич — професор історії Новоросійського університету, 1890—1906 рр.

оп. 1

80. Маркевич О. И. О летописях. [Б. д.] // Держ. архів Одес. обл. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 19. 34 арк.

81. Маркевич О. И. Этнографические материалы. [Б. д.] // Держ. архів Одес. обл. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 72. 57 арк.

Ф. 151. Є. М. Щепкін — професор всесвітньої історії Новоросійського університету, 1879—1920 рр.

оп. 1

82. Щепкин Е. Н. Источники по общей истории. [Б. д.] // Держ. архів Одес. обл. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 95. 8 арк.

Ф. 153. І. А. Линниченко — професор Новоросійського університету, 1579—1919 рр.

оп. 1

83. Линниченко И. А. Заметки об архивах. [Б. д.] // Держ. архів Одес. обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 110. 4 арк.

84. Линниченко И. А. Речь при открытии Одесского библиографического общества при Новороссийском университете в 1911 г. «Задачи библиографии». 13 лютого 1911 р. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 144. 16 арк.

85. Программа и конспекты лекций И. А. Линниченко по спецкурсу «Обзор источников и пособий при занятиях русской историей». 1886—1890 рр. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 164. 127 арк.

Ф. 157. О. П. Доброклонський — професор богослов'я Новоросійського університету, декан історико-філологічного факультету, 1852—1919 рр.

оп. 1

86. Доброклонский А. П. Источники по истории Новороссийского университета. 1905—1915 рр. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 85. 24 арк.

87. Доброклонский А. П. Материалы по истории университета. Об ученых обществах. 1892—1914 рр. // Держ. архів Одес. обл. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 76. 27 арк.

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ф. 1

оп. 3

88. Документы XII археологического съезда // Музей історії Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 3. П. 2.

оп. 4

89. Материалы по археологическим съездам // Музей історії Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. П. 9.

Ф. 8

оп. 2

90. Багалей Дмитрий Иванович // Музей історії Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 2. П. 22, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36.

Ф. 8

оп. 3

П. 12—30. Ветухов Алексей Васильевич

91. Головніші методологічні в українській етнографії часів революції. [Б. д.] // Музей історії Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 3. П. 24. Спр. 11838. 2 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського
Національної академії наук України

Ф. 1. Літературні матеріали

92. Антонович В. Б. [Вступна лекція]. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8089. 6 арк.

93. Антонович В. Б. [Вступна лекція]. [60-ті рр. XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 7895. 7 арк.

94. Антонович В. Б. Записки по Русской истории : курс 1878/79 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8105. 8 арк.

95. Антонович В. Б. Историко-топографический очерк Южной Руси : приват-курс, чит. курсисткам в 1880 г. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8083. 131 арк.

96. Антонович В. Б. История Галицкой Руси. История Литовской Руси. История Юго-Западной Руси : [лекції, чит. в Київ. ун-ті, 1880/88 рр.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8093. 298 арк.

97. Антонович В. Б. История Руси до монголов : лекции проф. В. Б. Антоновича. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8104. 269 арк.

98. Антонович В. Б. Источники для истории юго-западной России. 1880—1888 рр. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8107. 52 арк.

99. Антонович В. Б. Конспект лекцій з історії Передмонгольської Русі. 1878 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 7903. 140 арк.

100. Антонович В. Б. Лекции о казачестве. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 1160. 82 арк.

101. Антонович В. Б. Лекции по русской истории. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 8101. 294 арк.

102. Багалей Д. И. Заметка о характере архивных материалов о Слободской Украине. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 45015. 2 арк.

103. Драгоманов М. П. Древний Восток : лекции по древней истории. 1869 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 44068. 105 арк.

104. Драгоманов М. П. Историография Эллады : [конспект лекцій]. 14 вересня 1867 р. Київ // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 44067. 172 арк.

105. Драгоманов М. П. Лекции по новой истории. Время возрождения и реформации. 1868 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 44069. 73 арк.

106. Драгоманов М. П. Первобытная культура. 1. Ископаемые. 2. Современные расы и дикари. 1874 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 44073. 57 арк.

107. Куліш П. [Записки за алфавітом]. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 28500. 324 арк.

108. Кулиш П. Записная книжка : выписки из Спенсера, Конта, Тиндаля, америк[анских] позитивистов, Бисмарка, Петра I и Екатерины II, а также народное творчество и др. 80 рр. XIX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 28442. 73 арк.

Ф. VIII. Київський університет св. Володимира

109. Біографія Біляшівського Миколи Федоровича. 1905 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. VIII. Од. зб. 2848. 1 арк. Чернетка. Без кінця.

110. Професор Лучицький Іван Васильович (1845—1918) : біографія. Початок XX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. VIII. Од. зб. 2852. 2 арк.

Ф. XXIII. Бережков Михайло Миколайович (1850—1935) — історик

111. Бережков М. Н. В каком смысле история есть наука? : вступ. чтения в курс 1894/5 г. Ніжин // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 296. 24 арк.

112. Бережков М. Н. В чём интерес истории? : конспект лекцій. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 297. 18 арк.

113. Бережков М. Н. Есть ли прогресс в истории? : (Опыт анализа понятий на основании исторических данных). 1900/01 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 298. 31 арк.

114. Бережков М. Н. Источники для русской истории, письменные, устные, вещественные. 1892 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 301. 48 арк.

115. Бережков М. Н. К обзору источников. Литература, народная словесность, язык в отношении к истории : (этюды). 1893—1894 рр. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 302. 24 арк.

116. Бережков М. Н. Место истории в кругу наук : вступ. беседа. 10 вересня 1896 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 303. 6 арк.

117. Бережков М. Н. Планы, заметки, источники и проч. по предмету истории русской. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 308. 113 арк.

118. Бережков М. Н. Понятие истории. Вступительные чтения в курс 1899/1900 года учебного. Критические замечания о «прогрессе историческом». Понятие «прогресса». Ніжин // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 309. 10 арк.

119. Бережков М. Н. Разбор памятников русской истории (летописей, хронографов и др.) (специальный курс 1884/5 года) [кінець XIX — поч. XX ст.]. Ніжин // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 224. 228 арк.

120. Бережков М. Н. Русские мемуары XVIII — XIX вв. : курс 1894/5 года (с обзором отдельных мемуарных источников). [Поч. XX ст.]. Ніжин // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 225. 190 арк.

121. Бережков М. Н. Творческие силы и критика в исторической науке : Матеріали до лекції. 28 серп. 1903 р. Ніжин // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 311. 12 арк.

Ф. XXIX. Данилевич Василь Юхимович (1872—1936) — історик, археолог

122. Данилевич В. Е. Источники и пособия для диссертации по истории Слободской Украины. 17 сентября 1904 г. Харків // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIX. Од. зб. 5. 227 арк.

123. Данилевич В. Е. Описание рукописи XVII столетия : стаття. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIX. Од. зб. 126. 2 арк.

124. Данилевич В. Е. Русские древности: [конспект лекцій]. 1908 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. XXIX. Од. зб. 39. 213 арк.

Ф. 46. Іконников Володимир Степанович (1841—1923) — історик

125. Биография Владимира Степановича Иконникова. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 79. 5 арк.

126. Иконников В. С. Биографические статьи на буквы Б, Д, Е. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 3. 9 арк. Автограф.

127. Иконников Владимир Степанович. Биографические статьи на буквы Ф и П. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 4. 2 арк.

128. Иконников В. С. Взгляд на летопись Нестора. 1862 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 5. 16 арк.

129. Иконников В. С. Граф Николай Семенович Мордвинов. Предисловие к исторической монографии. 1873 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 48. 6 арк.

130. Иконников В. С. Заметки о копиях с документов XVII — XIX, полученных из иностранных архивов. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 11. 10 арк. Автограф, чорнилами та олівцем.

131. Иконников В. С. Записи по историографии. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 22. 52 арк.

132. Иконников В. С. «Извлечения из летописей» (Лаврентьевской, Троицкой и Ипатьевской). [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 17. 48 арк.

133. Иконников В. С. Иностранные источники о России : лекції. Зошити 1, 3, 6, 7. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 19. 71 арк.

134. Иконников В. С. Историография. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 20. 312 арк. Автограф.

135. Иконников В. С. Историография (записки) от Петра Великого : лекції. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 21. 116 арк. Автограф.

136. Иконников В. С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг. в связи с событиями того времени (по архивным материалам). 1905 р. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 667. 12 арк.

137. Иконников В. С. Курс историографии. Ч. 2. Источники русской истории. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 29. 120 арк. Автограф.

138. Иконников В. С. I. Летописи. II. Жития и сказания. Акты. Иностранные известия : (Записи об упоминаниях о князе Владимире и его времени). [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 681. 14 арк. Автограф.

139. Иконников В. С. Обзор некоторых источников по истории России. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 40. 16 арк.

140. Иконников В. С. Русская летопись, как предмет научной обработки. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 46. Од. зб. 671. 12 арк.

Ф. 61. Кістяковський Олександр Федорович (1833—1885) — правознавець, історик права

141. Кистяковский А. Ф. Об описании книг Киевского Центрального архива. 70-ті рр. XIX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 61. Од. зб. 136. 4 арк.

Ф. 65. Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — історик, літературознавець

142. Дашкевич М. П. [Автобіографія]. (90-ті рр. XIX ст.) // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 65. Од. зб. 120. 2 арк. Автограф. Є нотатки з історії літератури.

143. Дашкевич Н. П. Галицкое боярство по Ипатиевской летописи и по Татищеву : стаття. 80-ті рр. XIX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 65. Од. зб. 110. 10 арк.

144. Дашкевич Н. П. О подлинности Иоакимовой летописи и об описании рукописей библиотеки Института Осолинских. 90-ті рр. XIX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 65. Од. зб. 104. 2 арк. Автограф.

145. Дашкевич Н. П. Романтизм. Понятие, идеалы и стремления : (90-ті рр. XIX ст.) : вступ. лекція // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 65. Од. зб. 93. 44 арк. Автограф.

Ф. 66. Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — історик, громадський діяч

146. Лучицкий И. В. Заметки, выписки по истории др. Греции 80—90-ті рр. [XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 66. Од. зб. 74. 45 арк.

147. Лучицкий И. В. Историография и методология (всеобщей истории). 70—80-ті рр. [XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 66. Од. зб. 40. 6 арк. Чорнові замітки, виписки.

148. Лучицкий И. В. Огюст Конт и его историческая система. 70—80-ті рр. [XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 66. Од. зб. 32. 14 арк.

149. Лучицкий И. В. Реформация : заметки, выписки из различных источников. 80-ті рр. [XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 66. Од. зб. 76. 15 арк.

Ф. 71. Ківлицький Євген Олександрович (1861—1921) — історик, літератор, педагог, бібліограф, бібліотекознавець, видавець

150. Кивлицкий Е. А. Биография Дашкевича Евстафия, старосты Черкасского и Чигиринского : [статья]. [Кінець XIX ст.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 71. Од. зб. 129. 1 арк.

151. Кивлицкий Е. А. Выписки из русских летописей. Кінець XIX — поч. XX ст. // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 71. Од. зб. 132. 13 арк.

Ф. 83. Каманін Іван Михайлович (1850—1921) — історик, архівіст, палеограф, археограф, літературознавець

152. Каманин И. М. Об организации архивного дела. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 83. Од. зб. 13. 5 арк.

Ф. 127. Лілєєв Михайло Іванович (1849—1911) — історик, педагог, громадський діяч

153. Лилеев М. И. Курс лекций по истории России от древнего периода до середины XIX в., прочитанный студентам II-го курсу Нежинского историко-филологического института в 1900—1901 году // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 127. Од. зб. 13. 306 арк.

154. Лилеев М. И. Курс лекций по русской историографии, прочитанный в 1900—1901 гг. в Нежинском историко-филологическом институте им. А. А. Безбородко // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 127. Од. зб. 1. 393 арк.

Ф. 172. Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — історик, філософ, соціолог, фольклорист, літературознавець, економіст, публіцист, громадсько-політичний діяч

155. Курсы лекций по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в университете св. Владимира. [1864–1873 рр.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 172. Од. зб. 1. 298 арк. Автограф.

Ф. 204. Білозерський Микола Михайлович (1833—1896) — історик, фольклорист, етнограф, видавець

156. Белозерский Н. М. Выписки о памятниках. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 204. Од. зб. 8. 33 арк.

157. Белозерский Н. М. О собирании и издании древних письменных памятников : замітки. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 204. Од. зб. 3. 8 арк.

158. Белозерский Н. М. Рукописи и древности: копирование и сохранение : выписки. [Б. д.] // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського. Ф. 204. Од. зб. 66. 14 арк.

Відділ книжкових пам'яток, цінних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

159. Костомаров Н. И. Лекции. История русского народа, составленная по лекциям проф. Костомарова. СПб., 1860 р. // Від. кн. пам'яток, цінних видань та рукописів Центр. наук. б-ки Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Од. зб. 1334/с 681-р. С. 1—207.

160. Петров М. Н. Визионеры в истории. Запис лекцій професора Харківського університету М. Н. Петрова. ХІХ ст. // Від. кн. пам'яток, цінних видань та рукописів Центр. наук. б-ки Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Од. зб. 391-р. 51 с.

161. Рослав-Петровский А. П. Древняя история. Запис лекцій професора Харківського університету О. П. Рослав-Петровського. ХІХ ст. // Від. кн. пам'яток, цінних видань та рукописів Центр. наук. б-ки Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Од. зб. 836/с. 30 с.

Друковані джерела

162. Аландский П. И. История Греции. Киев : Тип. ун-та, 1885. 271 с.

163. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев : Тип. ун-та, 1887. 232 с.

164. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1931. Кн. 26. С. 1—29.

165. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Кн. 20. С. 95—128.

166. [Антонович В. Б.] Історичні байки п. Маріана Дубецького (за приводом праці про початок Запоріжжя) // Правда. Львів, 1888. Річник XIV. Т. 1. С. 110—116, 194—203. Підпис: П-с-к.

167. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киевская старина. 1882. Кн. 1. С. 1—48.

168. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства : 1880—1881 : Історія України в унів. лекціях. Київ : Вид. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства, 1995. 108 с.

169. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать» и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. 1862. № 1. С. 83—96.

170. Антонович В. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834—1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884. С. 60—76.

171. Антонович В. Несколько слов г. Корзону // Киевская старина. 1893. Кн. 1. С. 161—166.

172. Антонович В. Б. Нумизматический кабинет // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского

университета св. Владимира (1834—1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884. С. 49—59.

173. Антонович В. Б. Обозрение предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окресностях и хранящихся в музее древностей и в мюнц-кабинете университета св. Владимира // Киевская старина. 1888. № 7. С. 117—132.

174. Антонович В. Б. О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1880. Кн. 2. С. 14—17.

175. Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечём») // Киевская старина. 1885. Кн. 5. С. 44—78.

176. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1868. Ч. 3, т. 2 : Акты о казаках (1679—1716). С. 1—197.

177. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1867. Ч. 4, т. 1 : Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. С. 1—62.

178. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1870. Ч. 6, т. 2 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст. (1700—1799). С. 1—64.

179. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1871. Ч. 1, т. 4 : Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648—1798). С. 1—99.

180. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1876. Ч. 3, т. 3 : Акты о гайдамаках. 1700—1768 гг. С. 1—128.

181. Антонович В. Б. Предисловие // Архив Юго-Западной России. Киев, 1902. Ч. 3, т. 5 : Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. С. 1—99.

182. Ардашев П. Н. Научно-историческая разработка материалов по истории Великой Французской революции // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1907. Кн. 20, вып. 1. С. 13—17.

183. Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке : (вступ. лекция, чтения в ун-те св. Владимира 14 октября 1903 г.) // Университетские известия. Киев, 1904. № 1. С. 1—30.

184. Аристов Н. Я. О современном состоянии и значении русской истории // Известия и ученые записки Казанского университета. 1868. Т. 4, вып. 1. С. 3—20.

185. Аристов Н. Я. Русские народные предания об исторических лицах и событиях // Труды III археологического съезда в Киеве в августе 1874 г. Киев : Тип. ун-та, 1878. Т. 1. С. 337—343.

186. Архив Юго-Западной России. Ч. 1, т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481—1596 гг.) / под ред. Н. Д. Иванишева. Киев, 1859. 641 с.

187. Багалей Д. И. Археографические материалы как источник археологии. Москва : Печатня А. И. Снегирёвой, 1901. 9 с.

188. Багалей Д. Введение // Топографическое описание Харьковского наместничества. Харьков, 1888. С. I—X.

189. Багалей Д. История Льва Диакона как источник для русской истории // Университетские известия. Киев, 1878. № 5. С. 1—46.

190. Багалей Д. И. Лекции по русской истории : общий курс (конспективный), чит. в 1889—1890 гг. Ч. 1—2. Русь допетровская от XIV до XVII вв. Харьков : Литогр. В. Т. Деденковой, 1890. 917 с. Литогр. рукопись.

191. Багалей Д. Новый историк Малороссии. Санкт-Петербург : Тип. АН, 1891. 148 с.

192. Багалей Д. И. О необходимости превращения Харьковского исторического архива в центральный архив // Труды XI археологического съезда в Киеве. Москва, 1902. Т. 2. С. 12—17.
193. Багалей Д. И. О новых материалах для истории Слободской Украины // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1893. Т. 5, вып. 1. С. 167—280.
194. Багалей Д. И. Опись дел Харьковского исторического архива. Харьковское отделение // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1893. Т. 5, вып. 1. С. 1—32.
195. Багалей Д. И. Ответ И. Линниченко на критическую оценку книги [Д. И. Багалея] «История Северской земли до половины XIV ст.». Харьков : Тип. ун-та, 1884. 32 с.
196. Багалей Д. И., Плохинский М. М. Отчет об Историческом архиве общества от 1-го июня 1894 года по 1-е июня 1895 года // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1896. Т. 8. С. 18—19.
197. Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва : тип. ун-та, 1887. 614 с.
198. Багалей Д. И. Предисловие // Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков, 1910. С. IX—XIX.
199. Багалей Д. И. Русская историография. Харьков : Тип. С. Иванченко, 1907. 397 с. Литогр. рукопись.
200. Багалей Д. И. Русская история курс професора Д. И. Багалея, составленный по его лекциям Ч. 1. До половины XIII ст. (домонгольский период). Харьков : Тип. С. Иванченко. 1909. 402 с.
201. Багалей Д. И. Русская история с картами, планами и снимками с памятников древности и искусства : пособие для высш. шк. и рук. для учителей и самообразования. Т. 1: Княжеская Русь (До Иоанна III). Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1914. 513 с.
202. Багалей Д. И. Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Слободской Украины : (крит.-библиогр. очерк). Вып. 2 : 1885—1890 гг. Ч. 1 : Обзор источников // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1891. Т. 3. С. 279—298.
203. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Харьков : Тип. А. Дарре. 1906. 329 с.
204. Багалей Д. Что желательно для русской исторической географии? // Труды VII археологического съезда в Ярославле, 1887. Москва, 1890. Т. 1. С. 73—79.
205. Багалій Д. І. Автобіографія: п’ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури. Київ : Друк. ВУАН, 1927. 163, VII с.
206. Багалій Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії : іст.-крит. нарис // Червоний шлях. 1927. № 1. С. 160—217.
207. Багалій Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. Харків : Золоті сторінки, 2001. 662 с.
208. Багалій Д. І. Критика критики (відповідь Ф. Ястребову на його рецензію мого «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті») // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. 1930. Т. 10. С. 165—180.
209. Багалій Д. І. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з його смерти). Київ : Вид. ВУАН, 1929. 129 с.
210. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографія, вступ і доба натурального господарства. Харків : ДВУ, 1928. 124 с.

211. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 1. Літописи. Київ : Друк. ВУАН, 1923. 138 с.

212. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Вип. 2. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1925. 108 с.

213. Багалій Д. І. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму // Червоний шлях 1923. № 9. С. 145—161.

214. Багалій Д. І. Про архівну справу на Україні // Культура і побут : дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1925. № 6.

215. Бережков М. Н. Несколько слов на тему «о национальном самоотречении» (по поводу статьи г. В. Соловьёва «О народности и народных делах России») // Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. 1884. № 5. С. 3—11.

216. Бережков М. Н. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». Нежин : Тип. В. К. Мелешевского, 1910. 120 с.

217. Беркут Л. Н. Возникновение и характер средневековой анналистики // Университетские известия. Киев, 1910. № 3. С. 1—16.

218. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного, собранное надворным советником Максимом Берлинским. Санкт-Петербург : Тип. Департамента нар. просвещения, 1820. 204 с.

219. Бернгейм Э. Введение в историческую науку : пер. с нем. Москва : Изд. М. Н. Прокоповича, 1899. 135 с.

220. Бернгейм Э. Введение в историческую науку : пер. с нем. Санкт-Петербург : Знание, 1908. 69 с.

221. Бестужев-Рюмин К. Н. Методы исторического занятий // Журнал Министерства народного просвещения. 1887. Ч. 249, № 2. С. 291—319.

222. Бицилли П. М. К вопросу об источниках Athenaeon politea. Одесса : Экон. тип., 1912. 13 с.

223. Бицилли П. М. Новое историко-литературное направление // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. 1913. Т. 3, вып. 2. С. 93—102.

224. Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры. Одесса : Гносис, 1919. 167 с.

225. Бокль Г. Т. Способы изучения истории // Отечественные записки. 1861. Т. 134, кн. 2. С. 381—396.

226. Болховитинов Е. А. Описание Киево-печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. 2-е изд. Киев : Тип. Киевопеч. лавры, 1831. 366 с.

227. Большаков А. М. Вспомогательные исторические дисциплины. Петроград : Петропечать ; Тип. им. т. Лоханкова, 1923. 323 с.

228. Брикнер А. Г. Какие могут и должны быть устраиваемы, при университетском преподавании археологии, практические упражнения и занятия? // Труды III археологического съезда в Киеве в августе 1874 г. Киев : Тип. ун-та, 1878. Т. 1. С. 39—48.

229. Брикнер А. Г. О главных задачах исторической науки : речь, произнес. в торжеств. собрании Имп. Новорос. ун-та орд. проф. всеобщей истории А. Брикнером 30-го авг. 1868 г. Одесса : Тип. С. Алексомати, 1868. 17 с.

230. Брикнер А. Г. О так называемых исторических семинариях при университетах Германии // Журнал Министерства народного просвещения. 1870. Ч. 152, № 12. С. 147—180.

231. Брикнер А. Г. Об учебных пособиях при изучении истории России // Журнал Министерства народного просвещения. 1876. Ч. 186, № 7. С. 1—21.

232. Бродович И. Кабинет практических занятий при историко-филологическом факультете // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. проф. Д. И. Багалея, проф. И. П. Осипова. Харьков, 1911. С. 81—89.

233. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. Одесса : Тип. Францова, 1870. 35 с.

234. Бубнов Н. М. Абак и Боэций. Лотарингский научный подлог XI века : ист.-крит. исслед. средневек. науки. Петроград : Тип. Сената, 1915. 325 с.

235. Бубнов Н. М. Пособие по методологии истории. Киев : Труд, 1911. 249 с.

236. Бубнов Н. М. Сборник писем Герберта как исторический источник (983—997) : крит. моногр. по рукописям. Санкт-Петербург, 1888—1890. Т. 3, ч. 1. 1888. 371 с. ; Т. 3, ч. 2, отд. 1. 1889. 432 с. ; Т. 3, ч. 2, отд. 2. 1890. С. 433—1039.

237. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1903. V, 535 с.

238. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1929. 218 с.

239. Бузескул В. П. Из истории критического метода. Геерен // Известия Академии наук СССР. 1927. Т. 21, вып. 2. С. 307—314.

240. Бузескул В. П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель : докл. в заседании отд. ист. наук и филологии 19 мая 1926 г. // Известия Академии наук СССР. 1926. Т. 20 (12). С. 1123—1138.

241. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета во второй половине 70-х годов прошлого века // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. 1927. № 6. С. 1—14.

242. Бузескул В. П. Краткое введение в историю Греции. Лекции проф. В. Бузескула. Харьков : Изд. в кн. маг. «Нового времени» А. С. Суворина, 1910. 264 с.

243. Бузескул В. П. Леопольд Ранке : (некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. 1886. Ч. 246, № 7. С. 50—61.

244. Бузескул В. П. Открытия XIX и начала XX века в области истории Древнего мира. Ч. 1. Восток. Петроград : Academia, 1923. 222 с.

245. Веретенников В. И. Два этюда по технике исторического исследования // Наукові записки : Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Харків, 1929. Вип. 3. С. 339—358.

246. Веретенников В. И. Завдання археографічної техніки // Радянський архів. 1931. Кн. 3. С. 39—62.

247. Веретенников В. И. К вопросу о методах изучения древнерусских частно-правовых актов. Петроград : Тип. М. М. Стасюлевича, 1916. 12 с.

248. Веретенников В. И. К вопросу о методологических приемах при разработке цифрового исторического материала // Журнал Министерства народного просвещения. 1912. № 1. С. 120—136.

249. Веретенников В. И. К вопросу о построении истории учреждений : (Из опыта изучения учреждений России XV — XIX веков) // Наукові записки Науково-дослідчої кафедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 15—25.

250. Веретенников В. И. К построению понятия об историческом факте // Наука на Украине. 1922. № 2. С. 37—46.

251. Веретенников В. И. Несколько слов об исторической критике // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1914. Т. 21. С. 105—118.

252. Веретенников В. И. О технике преподавания исторических дисциплин в педагогических вузах // Путь просвещения. 1924. № 9. С. 71—84.

253. Веретенников В. И. Памяти дорогого учителя // Русский исторический журнал. 1920. Кн. 6. С. 200—206.

254. Веретенников В. І. Про поняття «архівний фонд» // Архівна справа. 1927. Кн. 4. С. 28—35.

255. Веретенников В. И. Случайность в историческом процессе и статистический метод // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. 1913. Ч. 48, № 11. С. 19—45.

256. Веретенников В. И. Этюды по вопросам исторического конструирования : (Из опыта рус. ист. науки) // Наукові записки : Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Харків, 1927. Вып. 1. С. 147—164.

257. Вестник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1911—1914. Вып. 1—5.

258. Вєтухов О. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії) // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. 1927. Число 7, вип. 1. С. 1—30.

259. Виноградов М., Никольский А. Методика истории по Кригеру. Москва : Изд. тип. А. А. Карцева, 1885. 177 с.

260. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование имп. Николая Павловича. Киев, 1884. 674 с.

261. Владимирский-Буданов М. Ф. О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевскаго воеводства (XV в.) // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1880. Кн. 2. С. 87—91.

262. Вязигин А. С. Пособие к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков. Харьков : Мирный труд, 1916. 160 с.

263. Гермайзе О. [Рецензія] // Україна. 1924. Кн. 3. С. 149—153. Рец. на кн.: Haupt probleme der Soziologie : Erinnerunsgabe für M. Weber. München : Duncker & Humblot, 1923. Bd. 1—2.

264. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. // Университетские известия. 1894. № 9. С. 1—49.

265. Голубовский П. Критико-биоблиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории// Университетские известия. 1907. № 8. С. 43—80.

266. Голубовский П. В. Материалы русской истории и отношение к ним в разное время // Исторический вестник. 1902. № 12. С. 1003—1014.

267. Голубовский П. В. Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определённой хронологической дате. Москва : Печатня А. И. Снегирёвой, 1899. 36 с.

268. Голубовский П. В. Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей : (вступ. лекция, чит. в ун-те св. Владимира, 1886 г., 6 сент.). Киев : Тип. ун-та, 1886. 12 с.

269. Голубовский П. [Рецензия] // Киевская старина. 1882. Кн. 6. С. 519—523. Рец. на кн.: Багалей Д. История Северской земли до половины XIV ст.Киев : Тип. ун-та (И. И. Завадского), 1882. 310 с.

270. Горбань М. Археографічні праці Академіка Дмитра Йвановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ : З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 164—178.

271. Григорьев В. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // Записки Одесского общества истории и древности. 1844. Т. 1. С. 301—314.

272. Григорьев В. О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и Прибалтийских странах, как источник для древнейшей отечественной истории // Записки Одесского общества истории и древности. 1844. Т. 1. С. 115—166.

273. Грушевська К. Два центри етнологічної науки (з подорожніх вражень) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1928. Вип. 2—3. С. 81—96.

274. Грушевська К. М. З примітивної культури : розвідки і доп. Катерини Грушевської. Київ : ДВУ, 1924. 224 с.

275. Грушевська К. [Рецензія] // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1926. Вип. 3. С. 198—204. Рец. на журн.: Этнография. Вып. 1—2. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1926. 376 с.

276. Грушевська К. Спроби соціологічного об’яснення народної казки // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1—2. С. 96—111.

277. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн. 5 (30). С. 3—16.

278. Грушевський М. Наукова хроніка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1894. Т. 3. С. 211—221.

279. Грушевський М. П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // Україна. 1924. Кн. 1—2. С. 97—109.

280. Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского [и др.]. Санкт-Петербург, 1914. Т. 1. С. 1—37.

281. Грушевський М. [Рецензія] // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1896. Т. 9, кн. 1. С. 4—9. Рец. на кн.: Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. Одесса : Экон. тип., 1895. II, 317 с.

282. Грушевський М. [Рецензія] // Україна. 1924. Кн. 4. С. 145—153. Рец. на кн.: Lévi-Brühl L. Das Denken der Naturvölker in deutschen Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von. W. Jerusalem. Wien ; Leipzig : W. Braümüller, 1921. XIII, 352 p.; Lévy-Bruhl L. Le mentalité primitive. Paris : F. Alcan, 1922. III, 557 p. ; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenchaften. 1921. Heft. 3 ; Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerspsychologie // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenchaften. 1922. Heft. 1—2.

283. Грушевський М. [Рецензія] // Україна. 1925. Кн. 5. С. 144—147. Рец. на кн.: Folklore in the Old Testament : Studies in Comparative Religion, Legend and Law by Sir Games George Frazer : in 3 vol. London : Mac Millan, 1919. Vol. 1—3.

284. Грушевський М. С. Українська історіографія і Костомаров // Літературно-науковий вісник. 1910. Кн. 5. С. 209—225.

285. Данилевич В. Е. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Нумизматический отдел. Харьков : Тип. губ. правления, 1902. 81 с.

286. Данилевич В. Е. Курс русских древностей : лекции, чит. на Высших жен. курсах в весен. полугодии 1907/8 г. Киев : Изд. слушательниц Высших жен. курсов, 1908. 187 с.

287. Данилевич В. Е. Литературные и вещественные источники русской истории. Киев, 1914. 286 с.

288. Данилевич В. Е. Монетные клады, принадлежащие Мюнц-кабинету университета св. Владимира. Киев : Тип. ун-та, 1892. 20 с.

289. Данилевич В. Е. Музей изящных искусств и древностей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. Харьков, 1911. С. 52—69.

290. Данилевич В. Е. Пособие к курсу русские древности. Киев : Тип. 2-й артели, 1913. 180 с.

291. Данилевич В. Е. Этнографический музей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. Харьков, 1911. С. 133—140.

292. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора Летописца : (зап. секретаря О-ва Н. П. Дашкевича) // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834—1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884. С. 9—28.

293. Дашкевич Н. Княжение Данилы Галицкого по русским и иностранным источникам // Университетские известия. Киев, 1873. № 6. С. 1—24.

294. Дашкевич Н. Постепенное развитие науки исторической литературы и современные её задачи : вступ. лекция в курс ист. лит., чит. в ун-те св. Владимира 19 сент. 1877 г. // Университетские известия. Киев, 1877. № 10. С. 723—747.

295. Дашкевич Н. П. Приднепровье и Киев по древнесеверным литературным произведениям // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1880. Кн. 2. С. 274—275.

296. Деревицкий А. Михаил Назарович Петров : (Страницы из истории Харьков. ун-та) : биогр. очерк. Харьков : Изд. кн. маг. Д. Н. Полуехтова, 1887. 36 с.

297. Довнар-Запольский М. В. Акты Литовско-Русского государства. Москва : Унив. тип., 1899. Вып. 1. 26 с.

298. Довнар-Запольский М. В. Баркуловская летопись // Киевская старина. 1898. № 12. С. 1—38.

299. Довнар-Запольский М. В. Западно-русская сельская община в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. 1897. Ч. 312, № 7. С. 74—75.

300. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев : Тип. ун-та, 1869. VIII, 415 с.

301. Драгоманов М. П. Император Тиберий. Киев : Тип. ун-та, 1864. 112 с.

302. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории // Журнал Министерства народного просвещения. 1874. Ч. 175, № 10. С. 152—181.

303. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Санкт-Петербург: Печ. Шмидта, 1905. Т. I. С. 1—297.

304. Забелин И. Е. Математический метод в истории // Опыты изучения русских древностей и истории : исслед., описания и крит. ст. Москва, 1872. Ч. 1. С. 355—394.

305. Занятия факультетов // Записки Императорского Харьковского университета. 1913. Кн. 1, Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 год. С. 13—15, разд. паг.

306. З листування Костомарова // Україна. 1925. № 3. С. 69—78.

307. Иванишев Н. Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. 1861. Т. 1, ч. 2. С. XV—LXIV.

308. Иванов Е. М. Типография Харьковского университета (1804—1904) // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. Харьков, 1911. С. 257—280.

309. Иванов Е. М. Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. [1905]. Т. 14. С. 75—108.

310. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев ; Санкт-Петербург, 1891—2013. Т. 1—2, кн. 1—4.

Т. 1, кн. 1. Киев : Тип. ун-та, 1891. VII, 882, CCXXII, VIII с.

Т. 1, кн. 2. Киев : 1892. С. 883—1539, CCXXII—CCLXXI, 149, X с.

Т. 2, кн. 1. Киев : 1908. X, 1056, XXXII с.

Т. 2, кн. 2. Киев : 1908. С. 1057—1955, XXXIII—XLIX, 113, IX.

Т. 2, кн. 3. Санкт-Петербург : Наука, 2013. 1214 с.

311. Иконников В. С. Очерк разработки русской истории в XVIII в. : лекция… Харьков : Тип. ун-та, 1867. 27 с.

312. Иконников В. С. Август Людвиг Шлецер (9 сент./28 авг. 1809 — 1909 гг.) : ист.-биогр. очерк. Киев : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1911. 72 с.

313. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905) / под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. Харьков : Тип. А. Дарре, 1908. VIII, 168, 390, XII с.

314. Кагаров Є. Г. Нарис історії етнографії. Київ : Друк. ВУАН, 1926. 42 с.

315. Кагаров Е. [Рецензия] // Этнография. 1926. Вып. 1—2. С. 354—355. Рец. на кн.: Грушевська К. З примітивної культури : розвідки і доп. Катерини Грушевської. Київ : ДВУ, 1924. 224 с.

316. Каманин И. М. Вопросы археографии на XI-м археологическом съезде // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1899. Кн. 13. С. 167—168.

317. Каманин И. М. Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии // Военно-исторический вестник. 1912. № 1. С. 131—138.

318. Каманин И. М. Киевский центральный архив // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834—1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. Киев : Тип. ун-та, 1884. С. 335—340.

319. Каманин И. М. Несколько слов по поводу «Архивного инвентаря» проф. Д. И. Самоквасова. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1898. 20 с.

320. Кареев Н. И. Историка. Теория исторического знания. Петроград : тип. М. М. Стасюлевича, 1913. 320 с.

321. Кареев Н. И. Критика историческая // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1895. Т. 16-а (32). С. 758—759.

322. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) // Анналы : журн. всеобщей истории. 1922. № 1. С. 155—174.

323. Карпов Г. Ф. Вступительная лекция по русской истории, читанная в Императорском Харьковском университете 6 сентября 1867 года доцентом Геннадием Карповым. Харьков : Тип. ун-та, 1867. 13 с.

324. Карпов Г. Костомаров как историк Малороссии. Москва : Тип. Грачева, 1871. 35 с.

325. Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. Москва : Тип. Грачева, 1870. 191 с.

326. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874—1885. У 2 т. Т. 1 : 1874—1879 / Упоряд. В. С. Шандра [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1994. 645 с.

327. Кістяківський О. Ф. Щоденник : 1874—1885. У 2 т. Т. 2 : 1880—1885/ упоряд. В. С. Шандра [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1995. 583 с.

328. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Москва : Мысль, 1989.

Т. VI. Специальные курсы. 476 с.

Т. VII. Специальные курсы. 508 с.

329. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права. Москва : Тип. Ф. Б. Миллера, 1880. 72 с.

330. Конт О. Курс положительной философии. В 6 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Посредник, 1899. XVI, 302 с.

331. Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Київ : ДВУ, 1928. 316 с.

332. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Санкт-Петербург : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. Т. 1. 217 с.

333. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. В 12 т. Санкт-Петербург : Изд. В. Кожанчикова, 1863—1872. Т. 1—12.

334. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинського ; Примеч. И. Л. Бутича. Киев : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. 736 с.

335. Костомаров Н. И. История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада. Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1868. Т. 1. 419 с.

336. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Ч. 1 : Источники русской истории. Санкт-Петербург : Изд. П. Гайдебурова, 1861. 100 с.

337. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков : Тип. ун-та, 1843. 214 с.

338. Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях // Вестник Европы. 1873. Кн. 2. С. 570—624 ; Кн. 3. С. 7—60.

339. Костомаров Н. И. По поводу книги М. О. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» // Вестник Европы. 1885. Кн. 4. С. 867—878. Рец. на кн. : Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1884. 603 с.

340. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1873—1874. Вып. 1—7.

341. Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII ст. (1604—1613). Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1868. Т. 1. 398 с.

342. Костомаров Н. И. Собрание сочинений : ист. моногр. и исслед. Санкт-Петербург, 1903—1906. Кн. 1—8, т. 1—21.

343. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1884. 603 с.

344. Краткий указатель музея Императорского Одеского общества историии древностей. Одесса : Тип. Е. Хрисогелос, 1913. 147 с.

345. Крип'якевич І. П. Археографічні праці Костомарова // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1918. Т. 126—127. С. 4—197.

346. Кругликов Л. П. Методика истории. Киев : Прогресс, 1916. 178 с.

347. Круссман В. Э. Введение в изучение новой истории. Одесса, [б. г.]. 172 с. Литогр. машинопись.

348. Кулиш П. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Киев, 1843. Ч. 2. 190 с.

349. Лазаревский А. М. Любецкий архив графа Милорадовича. Киев : Тип. ун-та, 1898. Вып. 1. 26 с.

350. Лазаревский А. М. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII — XVIII. Киев : Тип. Милевского, 1884. 316 с.

351. Лазаревский А. Сулимовский семейный архив // Киевская старина. 1882. № 11. С. 292—327.

352. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории : пер. с фр. Санкт-Петербург : Тип. И. И. Скороходова, 1899. 276 с.

353. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории : пособие к лекциям, чит. студентам Санкт-Петербург.ун-та в 1909 / 10 уч. году. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова, 1910—1913. Вып. 1—2.

Вып. 1. 1910. 292 с.

Вып. 2. 1913. 293—799 с.

354. Лебедев А. С. Вотчинный быт монастырей Курско-Знаменского и Белгородско-Николаевского, по архивным документам // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1892. Т. 4. С. 113—238.

355. Левицкий О. И. Опыт исследования о летописи Самовидца. Киев : ВКДА, 1878. 76 с.

356. Левицкий О. И. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. Киев : Тип. ун-та, 1875. 128 с.

357. Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893) : ист. записка о ее деятельности. Киев, 1893. 142 с.

358. Леонтович Ф. И. История русского права. Вып. 1. Одесса : Гор. тип. содружества Алексомати, 1869. 151 с.

359. Леонтович Ф. И. История русского права : унив. курс. [Б. м., б. г.] 80 с.

360. Леонтович Ф. И. Лекции по истории русского права, читанные в Новороссийском университете в 1886 / 1887 акад. году. Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1886. 355 с. Литогр. рукопись.

361. Линниченко И. А. Владимир Бонифатьевич Антонович (1830—1908). Москва : Тип. О-ва распространения полезных книг, 1910. 15 с.

362. Линниченко И. А. Лекции по русской истории (отдел историографии), изданные по лекциям И. А. Линниченко в 1903/1904 гг. Одесса : В. Ширман, [б. г.]. 40 с.

363. Линиченко И. А. Научное значение западно-русской истории // Киевская старина. 1889. № 1. С. 187—203.

364. Линниченко И. А. Отзыв заслуженного ординарного профессора о трудах Козловского. Одесса : Тип. «Одесских новостей». 1910. 15 с.

365. Линниченко И. А. Отзыв о трудах г. Новодворского. Одесса : Экон. тип., 1905. 7 с.

366. Линниченко И. [Рецензия] // Журнал Министерства народного просвещения. 1883. № 5. С. 163—203. Рец. на кн.: Голубовский П. В. История Северской земли до пол. XIV ст. Киев : Унив. тип. И. И. Завадского, 1881. 209 с. ; Багалей Д. И. История Северской земли до пол. XIV ст. Киев : Унив. тип. (И. И. Завадского), 1882. 320 с.

367. Лучицкий И. Вопрос о населенности германских городов в XIV —XV вв. : (Обзор ист.-стат. исслед.) // Университетские известия. Киев, 1893. № 2. С. 205—256.

368. Лучицкий И. В. Джеймс Сорольд Роджерс : (некролог) // Юридический вестник. 1891. Кн. 2. С. 171—185.

369. Лучицкий И. В. Записки об университетской жизни (1860—1864) // Киевлянин. 1864. 28 июля (№ 12).

370. Лучицкий И. В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге : отчет о занятиях магистра Лучицкого в течении летнего семестра 1873 г. // Университетские известия. Киев, 1874. № 2. С. 55—68.

371. Лучицкий И. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции : Опыт истории демократ. движения во Франции второй пол. XVI в. Т. 1. Киев : Тип.ун-та, 1877. IV, 560, 60 с.

372. Лучицкий И. В. О задачах экономической истории // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1896. Кн. 10. С. 43—45.

373. Лучицкий И. В. О значении, характере и содержании описи малороссийских полков, составленной по приказанию г. губ. Мал. гр. Румянцева в 1767 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Киев, 1888. Кн. 2. С. 165—166.
374. Лучицкий И. В. О некоторых документах архивов Стаховичей и Велецкаго // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1880. Кн. 2. С. 249.
375. Лучицкий И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. 1873. № 9. С. 59—92.
376. Лучицкий И. В. Обзор последних работ по новой истории // Знание. 1874. № 1. С. 23—36.
377. Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе : (вступ. лекция в курс новой истории, чит. доц. ун-та св. Владимира, 18-го окт. 1874 г.) // Знание. 1875. № 1. С. 1—42.
378. Лучицкий И. В. Отчёт о занятиях за границей магистра Лучицкого // Университетские известия. Киев, 1874. № 5. С. 293—322.
379. Лучицкий И. В. Очерк истории Монтобана : отчет магистра Лучицкого // Университетские известия. Киев, 1874. № 8. С. 644—658 ; № 9. С. 681—689.
380. Лучицкий И. В. Очерк развития исторической науки в Швеции // Университетские известия. Киев, 1885. № 4. С. 163—188 ; № 5. С. 207—232.
381. Лучицкий И. В. Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки. 1883. № 9. С. 57—78 ; № 10. С. 467—506 ; № 12. С. 415—442.
382. Лучицкий И. В. По поводу одного научного открытия // Киевская старина. 1900. Кн. 4. С. 127—138.
383. Лучицкий И. В. По поводу одной из исторических легенд // Сборник в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира. Санкт-Петербург, 1895. С. 325—340.
384. Лучицкий И. В. [Рецензия] // Университетские известия. Киев, 1876. № 3. С. 68—79. Рец. На кн.: Baurer H. Hadrian VI, Ein Lebensbild aus dem : Zeitalter der Reformation. Heidelberg : Winter, 1876. IV, 164 s.
385. Лучицкий И. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии). Киев : Тип. ун-та, 1884. 272 с.
386. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория // Университетские известия. Киев, 1868. № 9. С. 1—27 ; № 11. С. 1—47 ; № 12. С. 1—22 ; 1869. № 1. С. 1—16.
387. Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права : вступ. лекция. Харьков : Тип. Зильберберга, 1897. 16 с.
388. Максимович М. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва : Тип. Августа Семена, 1827. 234 с.
389. Максимович М. От издателя // Киевлянин : [альманах]. Киев : Тип. ун-та, 1840. 254 с.
390. Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. Киев : Тип. ун-та, 1837. 148 с.
391. Максимович М. Песнь о полку Игореве : крит. разбор. Санкт-Петербург : Тип. Акад. наук, 1837. 84 с.
392. Максимович М. А. Собрание сочинений. Киев, 1876. Т. 1. 847 с.
393. Малышевский И. И. Новое летописное известие о происхождении Ольги св. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1889. Кн. 3. С. 26—27.
394. Мандес М. И. О филологическом методе изучения источников. Одесса : Тип. «Экономическая», 1898. 10 с.

395. Маркевич А. И. Историческая критика в трудах новейших русских историков : (пробная лекция, чит. в Новорос. ун-те магистром рус. истории ун-та св. Владимира Ал. Маркевичем. Одесса : Новорос. телеграф, 1880. 14 с.
396. Маркевич Н. История Малороссии: [в 5 т.]. Москва : Тип. Августа Семена, 1842—1843. Т. 2. 1842. 673, XVI с.
397. Маркевич А. О летописях, из лекций по русской историографии. Одесса : Тип. П. А Зеленого, 1883. Вып. 1. 56 с.
398. Метлинський А. Л., Костомаров М. І. Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1914. 509 с.
399. Метод в науках: Тома, Пикар, Пенлэве, Баус, Жоб, Ле Дантек, Дельбэ, Рибо, Дюркгейм, Леви-Брюль, Моно / Пер. с фр. П. С. Юшкевича, И. К. Брусиловского. Санкт-Петербург : Образование, 1911. 302 с.
400. Михневич И. О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 47—77.
401. Мочульский В. Н. Описание рукописей Григоровича // Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете. 1890. Т. 1. С. 53—133.
402. Мурзакевич Н. Аккерманские греческие надписи // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 480—485.
403. Мурзакевич Н. Медали относящиеся к деятелям Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древности. 1868. Т. 7. С. 222—224.
404. Мурзакевич Н. Медные монеты города Кафы // Записки Одесского общества истории и древности. 1860. Т. 4. С. 387—388.
405. Мурзакевич Н. Молдо-влахские грамоты, хранящиеся в Бессарабии // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 562—567 ; 1853. Т. 3. С. 248—268 ; 1860. Т. 4. С. 321—354 ; 1863. Т. 5. С. 838—841.
406. Мурзакевич Н. Монета скифского царя Фарсоия // Записки Одесского общества истории и древности. 1863. Т. 5. С. 593—594.
407. Мурзакевич Н. О генеологии и монетах спартокидов // Записки Одесского общества истории и древности. 1853. Т. 3. С. 225—245.
408. Мурзакевич Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе // Записки Одесского общества истории и древности. 1844. Т. 1. С. 315—319.
409. Мурзакевич Н. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 405—413.
410. Мурзакевич Н. Эски-Крымская арабская надпись // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 529—531.
411. Надлер В. К. Мифический элемент в истории. Харьков : Изд. кн. маг. Д. Н. Полуехтова, 1887. 26 с.
412. Науменко В. П. О хронографе южно-русского извода // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1880. Кн. 2. С. 230—233.
413. Новицкий Я. П. Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверья и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873 – 1906 г. Александровск: Тип. Б. Я. Штерн, 1908. 76 с.
414. Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине 1874 – 1903 гг. Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1908. 127 с.
415. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1872—1873 учеб. год. Харьков : Тип. ун-та, 1872. 28 с.
416. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1873—1874 учеб. год. Харьков : Тип. ун-та, 1873. 29 с.

417. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1874—1875 учеб. год. Харьков : Тип. ун-та, 1874. 34 с.

418. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 1890/91 ак. году, составленный секретарем общества Н. Ф. Сумцовым и отчет об архиве общества с 1-го окт. 1889 по 1-е окт. 1890 года // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1891. Т. 3. С. I—XXVII.

419. Отчет[ы] о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за [1892/3—1909/10]. Одесса, 1894—1910.

420. Петров М. И. Новые материалы для истории Юго-западной России и в частности г. Киева // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1873—1877. Кн. 1. С. 82—85.

421. Петров М. Н. Историческая подготовка. Pro domo sua. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1881. 31 с.

422. Петров М. Н. Курс древней истории, читанный в Харьковском университете. Харьков : Кн. магазин Д. Полуехтова, 1881. XLVI, 359 с.

423. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 1. История древнего мира. Харьков : Изд-во маг. Д. И. Полуехтова, 1888. 312 с.

424. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2, ч. 1. История средних веков. Санкт-Петербург : Изд. В. Березовского, 1906. 150 с.

425. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 3. История новых веков (реформационная эпоха). Харьков : Изд-во маг. Д. И. Полуехтова, 1888. 218 с.

426. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции : сравнит. ист.-библиогр. обзор. Харьков : Тип. ун-та, 1861. VII, 310 с.

427. Петров М. Н. Отчёт о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858—1860 г. Харьков : Тип. ун-та, 1861. 76 с.

428. Петрушевский Д. М. К вопросу о логическом стиле исторической науки // Известия Петроградского политехнического института императора Петра Великого. Отделение наук экономических и юридических. Петроград, 1915. Т. 24. С. 67—88.

429. Петрушевский Д. М. Новое исследование о происхождении феодального строя : [рецензия] // Журнал Министерства народного просвещения. 1892. Ч. 284, № 12. С. 307—376. Рец. на кн.: Vinogradoff P. Villianage in England : essays in English mediaeval history. Oxford : Clarendon Press., 1892. XII, 464 p.

430. Петрушевский Д. М. О задачах всеобщей истории как науки : вступ. лекция, чит. в Варшав. ун-те // Образование. 1898. № 2. С. 1—10.

431. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. Введение. Задачи и методы всеобщей истории // Научное слово. 1904. Кн. 3. С. 78—115.

432. Петрушевский Д. М. Тенденции современной исторической науки // Образование. 1899. № 5—6. С. 73—104.

433. Пискорский В. К. Начало академической свободы в Западной Европе : речь, произнес. на годич. акте Ин-та 30 авг. 1899 г. / Ист.-филол. ин-т кн. Безбородко. Нежин : Тип. М. В. Глезера, 1900. 19 с.

434. Пискорский В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории : вступ. лекция В. К. Пискорского // Ученые записки Казанского университета. 1907. Кн. 1. С. 1—10.

435. Пискорский В. К. Экономическая история Западной Европы в новое время : конспект лекций. 1907—1908 акад. год. Казань, 1907. 272 с. Литогр. машинопись.

436. Піскорський В. К. Вибрані праці та епістолярна спадщина / Упоряд. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. Київ : Фонд «Відродження», 1997. 352 с.

437. Плевако М. Историко-филологическое общество при Харьковском университете : (Очерк истории о-ва и деятельности его в области украиноведения) // Украинская жизнь. 1915. № 11—12. С. 56—76.

438. Плохинский М. М. Опись исторического архива // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1895. Т 7. С. 1—64 ; 1896. Т. 8. С. 65—112.

439. Покровский М. Н. Новый труд по экономической истории России (о книге М. В. Довнар-Запольского «История русского народного хозяйства» т. 1) (59) // Голос минувшего. 1913. № 6. С. 270—282. Рец. на кн.: Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства : курс лекций. Т. 1. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1911. 366 с.

440. Программа для собирания писанок и сведений о них : (К XII археологическому съезду в Харькове) // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 36—37.

441. Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках : К XII археологическому съезду в Харькове // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 32—35.

442. Программа для собирания сведений по древностям историческим для XII археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 23—25.

443. Программа для собирания сведений по первобытным древностям для XII археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 22—23.

444. Программа для собирания сведений по церковным древностям для XII археологического съезда в Харькове // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 25—28.

445. Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящее в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 29—32.

446. 50-летний юбилей археографической комиссии // Киевская старина. 1893. № 11. С. I—VI.

447. Редин Е. К. Историко-филологическое общество при Императорском Харьковском университете 1877—1902 год // Мирный труд. 1902. № 2. С. 221—230.

448. Редин Е. К. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел исторических древностей. Харьков : Печ. дело кн. К. Н. Гагарина, 1902. 79 с.

449. Редин Е. К. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел старопечатных книг. Харьков, 1902. 64, 23 с.

450. Редин Е. К. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей. Харьков : Сага, 2011. 162 с.

451. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805—1905) : К истории Имп. Харьков. ун-та. Харьков : Тип. Зильберберга, 1904. 64 с.

452. [Родохлиб-Козловский К. Е.] Центральный архив и археографическая комиссия в Киеве // Журнал Министерства народного просвещения. 1873. № 2. С. 100—111. Подпись: Родохлиб.

453. Романович-Славатинский А. В. Автобиографическая записка // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира : (1834—1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884. С. 570—580.

454. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии : (Посвящается памяти К. А. Неволина) // Древняя и новая Россия. 1876. № 6. С. 143—159.

455. Рославский-Петровский А. Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций. Харьков : Тип. Харьк. ун-та, 1870. 52 с.

456. Русов А. А. Некоторые документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1892. Т. 4. С. 90—112.

457. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. Т. 1. Київ : Заповіт, 1997. 448 с.

458. Скальковский А. А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Изд. 2-е. Одесса : Гор. тип., 1846. Ч. 1. 367 с. ; Ч. 2. 367 с. ; Ч. 3. 294 с.

459. Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768. Одесса : Гор. тип., 1845. 230 с.

460. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы 1793—1823. Одесса : Гор. тип., 1837. 296 с.

461. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса : Гор. тип., 1836. Ч. 1. 289 с. ; 1838. Ч. 2. 351 с.

462. Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания : (Переоценка ист. ценностей) : ист.-методол. этюд. Одесса : Тип. Е. Н. Фесенко, 1905. 176 с.

463. Спасский Г. О местоположении древнего города Каркинита и об его монетах // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. 2. С. 20—38.

464. Срезневский И. И. Запорожские песни, с переводом и историческими примечаниями // Утренняя звезда : собр. статей в стихах и прозе. Харьков, 1833. Кн. 2. С. 51—70.

465. Срезневский И. И. Памятники Х-го века до Владимира Святого. // Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности, Санкт-Петербург, 1854, т. III, вып. II, С. 49–66.

466. Срезневский И. И. Украинская летопись. MDCXL—MDCLVII : [летопись, ист. примеч., песни, думы и предания, поясняющие слова летописцев]. Харьков : Тип. ун-та, 1835. [4], 186 с.

467. Срезневский И. И. Украинские были. 1657—1710. Харьков : Тип. ун-та, 1838. 4, 164, 4 с.

468. Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 гг. Киев : Тип. ун-та, 1867. 108 с.

469. Стронин А. История и метод. Санкт-Петербург : Тип. Котомина, 1869. 446 с.

470. Сумцов Н. Ф. К библиографии старинных малорусских религиозных сказаний // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1896. Т. 8. С. 306—313.

471. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета. Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. 35 с.

472. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета // Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : в 2 т. / Уклад. Б. П. Зайцев [та ін.]. Харків, 2010. Т. 2. С. 84—103.

473. Сумцов Н. Ф. Сказания о провалившихся городах // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1896. Т. 8. С. 297—305.

474. Тардиф А. Основы исторической критики. Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1893. 16 с.

475. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его науч.-лит. деятельности. 1863—1913 // Голос минувшего. 1914. № 1. С. 42—61.

476. Тарле Е. В. Национальный архив в Париже // Тарле Е. В. Сочинения : в 12 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. Т. 4. С. 591—623.

477. Тарле Е. В. [Рецензия] // Русское богатство. 1902. № 1. С. 64—66. Рец. на кн.: Куланж де Ф. История общественного строя древней Франции. В 6 т. Т. 1. Римская

Галлия / пер. под рук. И. М. Гревса. Санкт-Петербург : Тип. Альтшулера, 1901. XXXVI, 403 с.

478. Тарле Е. В. [Рецензия] // Русское богатство. 1902. № 8. С. 32—33. Рец. на кн.: Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам : пер. с фр. Москва : Тип. Мамонтова, 1902. II, 240 с.

479. Тарле Е. В. Социология и историческое познание // Вестник Европы. 1902. № 10. С. 429—474.

480. Терновский Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. Киев : Тип. ун-та, 1875. Вып. 1. 214 с.

481. Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1873—1877. Кн. 1. С. 181—229.

482. Трачевский А. С. Попытка применения эволюционной теории в археологии. Одесса : Тип. Шульце, 1899. 25 с.

483. Трачевский А. С. Современные задачи исторической науки // Вестник знания. 1905. № 1. С. 149—158.

484. Украинский альманах / под ред. И. И. Срезневского. Харьков : Тип. ун-та, 1831. 136 с.

485. Устав Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Одесса : Тип. «Одесского вестника», 1889. 7 с.

486. Устав Историко-филологического общества при Харьковском университете // Журнал Министерства народного просвещения. 1877. Ч. 190, № 3. С. 27—30.

487. Устав Одесского общества истории и древностей. Одесса : Гор. тип., 1839. — 19 с.

488. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. Харьков : Тип. ун-та, 1911. 280 с.

489. Фортинский Ф. Я. Из Геттингена : отчёт о командировке // Журнал Министерства народного просвещения. 1875. Ч. 181, № 10. С. 78—90.

490. Фортинский Ф. Я. Научно-историческая деятельность профессора Георга Вайца по поводу последних томов его «Deutsche Verfassungsgeschichte» // Университетские известия. Киев, 1879. № 3. С. 65—78 ; № 4. С. 79—112.

491. Фортинский Ф. Я. Обозрение преподавания в Императорском университете св. Владимира на 1890/91 учебный год. Б. Лекции историко-иилологического факультета // Университетские известия. Киев, 1890. № 8. С. 1—8.

492. Фортинский Ф. Я. Опыты систематической обработки исторической критики // Университетские известия. Киев, 1884. № 8. С. 1—32.

493. Фортинский Ф. Я. Практические занятия в École des chartes и в École des hautes études в Париже // Журнал Министерства народного просвещения. 1876. Ч. 183, № 1. С. 1—17.

494. Фриман Э. Сравнительная политика и единство истории. Санкт-Петербург : изд. Л. Ф. Пантелеева, 1880. 368 с.

495. Фриман Э. Методы изучения истории. Главные периоды европейской истории. Москва : тип. В. Рихтера, 1893. 338 с.

496. Ходецкий С. М. Две записки об университетской типографии // Университетские известия. Киев, 1873. № 8. С. 1—19.

497. Шерцль Р. И. Нумизматический кабинет // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.) / под ред. проф. Д. И. Багалея, проф. И. П. Осипова. Харьков : Печ. дело, 1911. С. 70—75.

498. Шлёцер А. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличённые и переведённые и объяснённые Августом Шлёцером. Ч. 1. Санкт-Петербург : Имп. тип., 1809. XLI, 475 с.
499. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические и художественные музеи : Очерк истории и теории музейного дела. Харьков : Союз, 1919. 147 с.
500. Щепкин Е. Н. Автобиография Л. Ранке // Русская мысль. 1893. Кн. 8. С. 149—169 ; 1894. Кн. 1. С. 63—85 ; Кн. 2. С. 41—52.
501. Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. Одесса : Экон. тип., 1905. 44 с. ; То же // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. 1905. Т. 12. С. 275—318.
502. Эварницкий Д. И. Архивные материалы для истории Запорожья // Киевская старина. 1886. № 7. С. 520—536.
503. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Владимир : Типо-литогр. губ. правл., 1908. Т. 1. 1072 с. ; Т. 2. С. 1073—2107.
504. Юзефович М. Предисловие // Архив Юго-Западной России. 1859. Т. 1, ч. 1. С. V—X.
505. Юргевич В. Генуэзские надписи в Крыму // Записки Одесского общества истории и древности. 1863. Т. 5. С. 157—177.
506. Юргевич В. Исторический очерк 50-летия Одесского общества истории и древностей. 1839—1889. Одесса, 1889. 121 с.
507. Юргевич В. О мнимых норманских именах в русской истории // Записки Одесского общества истории и древности. 1867. Т. 6. С. 45—118.
508. Юргевич В. Три отрывка олвийских надписей // Записки Одесского общества истории и древности. 1863. Т. 5. С. 589—592.
509. Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1. Санкт-Петербург : Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1888. 354 с.
510. Яворський М. І. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й бабусину спідницю // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 167—182.
511. Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні: з приводу другої половини IX ст. «Історії України-Русі» акад. М. Грушевського // Записки Історико-археографічного інституту ВУАН. Київ, 1934. Т. 1. С. 55—120.
512. Ястребов Ф. [Рецензія] // Прапор марксизму. 1929. № 6. С. 167—176. Рец. на кн.: Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Харків : Держвидав України, 1928. 394 с.

Література

513. Абрамов А. И. Кантианство в русской университетской философии // Вопросы философии. 1998. № 1. С. 58—69.
514. Абросимова С. В. Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні // Київська старовина. 2000. № 1. С. 97—105.
515. Абросимова С. В. Археографічний аспект в епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. 2001. Вип. 2. С. 400—415.
516. Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 4—46.
517. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 129—135.
518. Автократов В. Н. Из истории формирования классификацонных представлений в архивоведении XIX — начала XX ст. // Археографический ежегодник за 1981 год. Москва, 1982. С. 3—20.

519. Архівознавство. Ч. 1 / За ред. В. Веретеннікова. Харків : Рад. шк., 1932. 228 с.

520. Афанасьев Ю. Н. Советская историография // Отечественная история. 1996. № 5. С. 146—168.

521. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. Москва : Наука, 1984. 342 с.

522. Бездрабко В. Розвиток науки про документ у ХІХ ст.: візії теорії і практики // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 137—165.

523. Біленький С. Інституційна ґенеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834—1850 роками // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Київ, 1999. С. 204—255.

524. Быковский С. Н. Какие цели преследуются некоторыми археологическими исследованиями // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. 1931. № 4—5. С. 20—22.

525. Быковский С. Н. Методика исторического исследования. Ленинград : ГАИМК, 1931. 204 с.

526. Быковский С. Н. О классовых корнях старой археологии // Сообщения ГАИМК [Государственная академия истории материальной культуры]. 1931. № 9—10. С. 2—5.

527. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва : Наука, 1973. 232 с.

528. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : навч.-метод. посіб. 3-е вид., доп. та переробл. Харків : Сага, 2010. 214 с.

529. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921—1934 рр.). Харків : Вид. ХДПУ, 1994. 196 с.

530. Богдашина О. М. Історичний факт у трактовці істориків-позитивістів України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. 2011. Вип. 42. С. 160—164.

531. Богдашина О. М. Методика історичних досліджень М. С. Грушевського // Вісник Харківської державної академії культури. 2012. Вип. 37. С. 29—39.

532. Богдашина О. М. Методика наукових досліджень М. М. Ковалевського // Гілея. Київ, 2012. Вип. 60. С. 89—93.

533. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ — 20-ті рр. ХХ ст.). Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.

534. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ — 20-ті рр. ХХ ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 560 с.

535. Богдашина О. М., Портретна Т. С. [Китиченко Т. С.] Педагогічна діяльність В. Б. Антоновича як важливий чинник розвитку української історичної науки кінця ХІХ — початку ХХ століття (за спогадами його учнів та знайомих) // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. Вип. 18. С. 110—118.

536. Богдашина О. М. Про міжпредметні зв'язки та методологічні основи історичної науки в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.) // Харківський історіографічний збірник. 2008. Вип. 9. С. 106—113.

537. Богдашина О. М. Синкретизм історичної науки в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. 2011. Вип. 41. С. 249—252.

538. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 88—112.

539. Богдашина О. М. Теоретико-методологічні погляди Д. І. Багалія // Сумська старовина. 2007. № 21—22. С. 7—14.

540. Бондар М. М., Гладких М. І., Омельченко Ю. А. Внесок учених університету у розвиток археології та музейної справи // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історичні науки. 1984. Ч. 26. С. 106—116.

541. Боряк Г. В. Камеральна археографія і археографічна україніка: теорія та методика актуалізації архівної документальної спадщини : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 1996. 43 с.

542. Брайчевский В. С. Киевская археографическая комиссия (1843—1917) // Вестник Московского государственного университета. Сер. 2. 1987. Вып. 2 (№ 9). С. 78—81.

543. Бутенко В. И. Наука новой истории в России : (историогр. обзор) // Анналы. 1922. № 2. С. 129—167.

544. Бухбіндер Н. Кілька записок М. І. Костомарова з 1859—1870 років // Україна. 1929. № 10—11. С. 70—73.

545. Вайнштейн О. Л. Историография истории средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. Москва ; Ленинград : Соцэкгиз, 1940. 372 с.

546. Валк С. А. Шилов «Руководство по публикации документов XIX и начала XX вв.» М., 1939 // Архивное дело. 1940. № 3. С. 85–94.

547. Валк С. Н. Историческая наука в Ленинградском университете за 125 лет // Труды юбилейной научной сессии Ленинградского государственного университета. Секция исторических наук. Ленинград, 1948. С. 3—79.

548. Вандалковская М. Г. О традициях дореволюционной науки // Россия в XX веке : Судьбы ист. науки. Москва, 1996. С. 95—108.

549. Василюк О. Д. В. Б. Антонович як археограф : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 1999. 16 с.

550. Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 324 с

551. Ващенко В. В. Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції : (Харизма В. Антоновича) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. 1997. Вип. 1. С. 421—433.

552. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття : (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) : навч. посіб. Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 140 с.

553. Ващенко В. В. Наукова самопрезентація М. Грушевського // Київська старовина. 2005. № 4. С. 93—108.

554. Ващенко В. В. Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича // Київська старовина. 2006. № 4. С. 61—69.

555. Ващенко В. В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1998. 17 с.

556. Верба І., Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. 1996. Ч. 1—4. С. 268—284.

557. Верменич Я. В. Історична регіоналістика : навч. посіб. / Відп. ред. В. А. Смолій ; М-во освіти і науки України ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. 412 с.

558. Винар Л. Грушевськознавство: ґенеза й історичний розвиток / Укр. іст. т-во ; Міжнар. т-во ім. М. Грушевського. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 216 с. (Сер. «Грушевськіяна» ; т. 5).

559. Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації : ст. і матеріали. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто, 1995. 304 с.

560. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича // Український історик. 1966. Ч. 3—4. С. 20—32.

561. Вовк О. Б. Терминологические проблемы историографии: историогр. факт и историогр. источник // Харківський історіографічний збірник. 2000. Вип. 4. С. 48—55.

562. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. Київ : Вид. Ін-ту історії України НАНУ ; Херсон : Атлант, 1998. 171 с.

563. Войцехівська І. Н. Володимир Іконников : джерелознав. студії. Київ, 1999. 360 с.

564. Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX—початок XX ст.) // Київська старовина. 1995. № 6. С. 105—112.

565. Войцехівська І. Н. Проблеми археографії у творчості В. С. Іконникова // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Вип. 3—4. С. 50—55.

566. Воронов В. І. Внесок Д. І. Багалія в розробку джерелознавчих проблем історії України // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Історія та археологія. 2014. Т. 22, вип. 22. С. 111—120.

567. Воронов В. І. Д. І. Багалій versus / de О. М. Лазаревський: «поле дискусій» в українській історіографії доби класичного позитивізму // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Історія та археологія. 2015. Т. 23, вип. 23. С. 168—178.

568. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во ун-ту, 2003. 336 с.

569. Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. 1997. Вип. 1. С. 200—219.

570. Воронов В. І. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії : зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог ; Нью-Йорк, 1999. С. 211—228.

571. Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1996. 223 с.

572. Георгиева Н. Г. Историческое источниковедение: теоретические проблемы: учебник. Москва : Изд-во «Проспект», 2016. 256 с.

573. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського (1864—1934) // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 143—154 ; 2004. № 1. С. 120—130.

574. Герасименко Н. О. Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 90—102 ; № 5. С. 16—35.

575. Гирич Я. Науково-педагогічна діяльність професора В. К. Піскорського: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. [Сер.]. Історія. 2008. Вип. 94—95. С. 13—16.

576. Голосенко И. А. Социология в дореволюционной России (науковедческие аспекты) // Научные доклады высшей школы. Философские науки. 1988. № 1. С. 48—56.

577. Гончар О. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розрізі // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. праць. 2007. Вип. 17. С. 68—77.

578. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ : Ін-т історії України, 2017. 274 с.

579. Гончар О. Листування М. О. Максимовича з М. І. Костомаровим // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. праць. 2005. Вип. 16. С. 73—79

580. Городецкий Е. Н. О многозначности понятий «историографический факт» и «историографический источник» // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки : межвуз. темат. сб. Калинин, 1980. С. 118–121.

581. Гофман А. Б. Эмиль Дюркгейм в России: рецепция дюркгеймовской социологии в русской социальной мысли. Москва : ГУ ВНИЭ, 2001. 100 с.

582. Гребенюк А. В. Исторический источник и буржуазная историография. Калинин : КГУ, 1985. 87 с.

583. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. Середина XIX в. — 1917 г. : учеб. пособие. Москва : Высш. шк., 1974. 399 с.

584. Гутнова Е. В. Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX века в развитии исторической науки (по материалам медиевистики) // Средние века. 1964. Т. 25. С. 283—298.

585. Дашкевич Я. Р. Майстерня історика: джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів : Піраміда, 2011. 792 с.

586. Денисенко И. Н. Преподавание богословия и церковной истории в Харьковском университете (1805—1919 гг.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2001. № 526 : Сер. : Історія. Вип. 33. С. 248—259.

587. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студентів вузів / Я. Є. Боровський [та ін.]. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 211 с.

588. Дмитриенко В. А. Введение в историографию и источниковедение исторической науки. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1988. 190 с.

589. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа : Історія. Політологія. Право. Київ : Українознавство, 1996. 220 с.

590. Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930—1950-е гг.). Брянск : Изд-во Брян. гос. ун-та им. акад. И. Г. Петровского, 2005. 800 с.

591. Дятлов В. Комунікативна культура Середньовіччя і раннього Модерну в сучасній німецькій історіографії. Від історії комунікацій до історичної комунікології // Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 106—116.

592. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. У 6 вип. Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова [та ін.] ; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової ; Перед. слово Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. 888 с.

593. Епістолярна спадщина Агантела Кримського (1890—1941 рр.) : у 2 т. Київ : НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2005.

Т. 1 : (1890—1917 рр.) / [Відп. ред. О. Д. Василюк]. 500 с. ;

Т. 2 : (1918—1941 рр.) / [Відп. ред. В. А. Кучмаренко]. 359 с.

594. Ерыгин А. Н. История и диалектика : (Диалектика и ист. знание в России XIX в.). Ростов на Дону : Изд-во ун-та, 1987. 220 с.

595. Єфремов С. О. [Рецензія] // Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук. 1929. Кн. 9. С. 345—347. Рец. на кн.: Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків : Держвидав України, 1926. 397 с.

596. Журба О. І. Історіографічний процес другої половини XVIII — першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання (дискусійні замітки) // Confraternitas : ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. Київ ; Львів, 2006—2007. С. 408—417. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність ; вип. 15).

597. Журба О. І. Київська археографічна комісія (1843—1921) : нарис історії і діяльності. Київ : Наук. думка, 1993. 186 с.

598. Журба О. І. Регіональне і загальне в українському історіописанні кінця XVIII — першої половини XIX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2003. № 603 : Сер. : Історія України. Вип. 6. С. 42—47.

599. Журба О. І. Роль М. Д. Іванішева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11—12 груд. 1995 р., м. Київ : доп. та матеріали : [у 2 ч.]. К., 1996. [Ч. 1]. С. 82—85.

600. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во ун-ту, 2003. 316 с.

601. Зайцева З. І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX — початку XX століття // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. Київ ; Чернівці, 1997. С. 66—78.

602. Зайцева З. І. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку XX століття // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. Київ, 2001. Вип. 4. С. 124—137.

603. Зарубин А. Н. Модель исторического исследования // Историк и его дело: судьба ученых и науч. школ : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. : к 90-летию со дня рождения проф. В. Е. Майера. Ижевск, 2008. С. 96—103.

604. Зарубин А. Н. Проблемы истории старого порядка и революции конца XVIII века во Франции в творчестве П. Н. Ардашева : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.09. Казань, 2012. 23 с.

605. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Вид-во ун-ту, 1999. 224 с.

606. Иванов В. В. Методология исторической науки : учеб. пособие. Москва : Высш. шк., 1985. 168 с.

607. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание : (Методол. аспект). Томск : Изд-во ун-та, 1973. 224 с.

608. Іващенко В. Ю. Проблеми джерелознавчого аналізу мемуаристики в російській історіографії сер. XIX — поч. XX ст. // Вісник Харьківського університету. 2007. № 762 : Сер. : Історія. Вип. 39. С. 208—216.

609. Иллерицкая Н. В. Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. Москва : РГГУ, 1998. 160 с.

610. Илюкович М. Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография // Проблемы марксизма. 1934. № 2. С. 91—114.

611. Историография истории Украинской ССР / Ред. кол. : И. С. Хмель [и др.]. Киев : Наук. думка, 1987. 556 с.

612. Історичне джерелознавство : підручник / [Я. С. Калакура та ін. ; Голов. ред. С. В. Головко]. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

613. Історичні джерела та їх використання / Ред. кол. : І. Л. Бутич [відп. ред.], А. М. Катренко (відп. секр.) ; АН Укр. РСР, Ін-т історії [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1966. Вип. 2. 288 с.

614. Калакура Я. С. Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник. Нова сер. Київ, 2013. Вип. 16—17. С. 240—255.

615. Калакура Я. С. Історико-архівознавча школа Київського національного університету ім. Т. Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Київ, 2000. Вип. 2 : Архівознавчі читання. С. 8—20.

616. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ: Либідь, 2002. 327 с.

617. Калакура Я. С. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. та спогадів. Київ, 2000. Вип. 10, число 5, ч. 2. С. 402—415.

618. Калакура Я. С. Українська історіографія : теорет.-методол. засади та основні етапи розвитку // Історичний журнал. 2003. № 1. С. 98—106.

619. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Ґенеза, 2004. 496 с.

620. Каменцева Е. И. История вспомогательных исторических дисциплин : учеб. пособие. Москва : МГИАИ, 1979. 42 с.

621. Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики, Москва : Наука, 1970. 502 с.

622. Кеда М. К. Михайло Назарович Петров (1826—1887) та його внесок в історичну науку : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2006. 20 с.

623. Кеда М. К. Михайло Назарович Петров (1826—1887) та його внесок в історичну науку : дис. … канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06. Чернігів, 2005. 216 с.

624. Кеда М. Проблеми філософії історії у працях Михайла Петрова // Сіверянський літопис. 2001. № 5. С. 129—133.

625. Кертман Л. Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки : межвуз. темат. сб. Калинин, 1980. С. 23—26.

626. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года. Москва : Наука, 1983. 213 с.

627. Кирсанова Е. С. Методологические идеи русской консервативно-либеральной историографии второй половины XIX — начала XX вв. Москва : МГОУ, 2004. 118 с.

628. Китиченко Т. С. Бібліографічні праці І. М. Каманіна // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2009. Вип. 36. С. 190—193.

629. Китиченко Т. С. М. В. Довнар-Запольський та його внесок у розвиток джерелознавства історії України // Збірник наукових праць. За матеріалами міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», (Харків, 16—18 квітня 2008 р. Ч. V / за заг. ред. канд. філол. наук, доц. О. С. Черемської. Харків : Вид. ХНЕУ, 2008. С. 62—67.

630. Китиченко Т. С. Критика позитивістської методики вивчення історичних джерел радянськими науковцями // Гілея : наук. вісн. Київ, 2016. Вип. 108. С. 83—87.

631. Китиченко Т. С. Особливості формування історичного джерелознавства як наукової та навчальної дисципліни у другій половині XIX до початку XX ст. // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2009. Вип. 35. С. 138—140.

632. Китиченко Т. С. Проблеми класифікації джерел у працях істориків Харківського і Новоросійського університетів наприкінці XIX — на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2014. Вип. 50. С. 164—168.

633. Китиченко Т. С. Розробка питань теоретичного джерелознавства у лекційних курсах та наукових працях викладачів Київського університету св. Володимира кінця XIX — початку XX ст. // Чорноморський літопис. Миколаїв, 2016. Вип. 11. С. 148—153.

634. Китиченко Т. С. Роль новацій західноєвропейських учених у розробці історикамі підросійської України джерелознавчої методики (кінець XIX — початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 186—192.

635. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 252 с.

636. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 491 с.

637. Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX — поч. XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2008. 36 с.

638. Кіян О. І. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // Український історичний журнал. 2002. № 2. С. 84—99.

639. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 159—174.

640. Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Камянець-Подільський, 1964. 88 с.

641. Ковальський М. Невтомний дослідник // Козацтво. 1993. № 1. С. 36—41.

642. Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2011. 324 с.

643. Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. 2001. № 1. С. 10—33.

644. Козубовський Ф. А. Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму. Київ : Вид-во ВУАН, 1934. 100 с.

645. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.

646. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.) // Український історичний журнал. 1989. № 9. С. 50—56.

647. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки // Український історичний журнал. 1995. № 5. С. 28—37.

648. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX—XX століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.

649. Коллингвуд Р. Д. Идея истории / Пер. и коммент. Ю. А. Асеева. Москва : Наука, 1980. 459 с.

650. Колода В. В. Місце Вовчанського археологічного комплексу серед старожитностей салтівської культури // Істор. науки : Наук. вісник ХДПУ: Зб. наук. праць. Харків: вид. ХДПУ, 1998. Вип. 1. С. 17—23.

651. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України. Кам'янець-Подільськ : Оіюм, 2005. 464 с.

652. Корнева И. И., Тальман Е. М., Эпштейн Д. И. История археографии в дореволюционной России. Москва : Моск. гос. ист.-арх. ин-т, 1969. 227 с.

653. Космина В. Г. Радянська методологія історії й офіційна ідеологія // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. 18. С. 279—286.

654. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков : Основа, 1990. 176 с.

655. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харьков : Основа, 1996. 376 с.

656. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історико-археографічного інституту Всеукраїнсьвої академії наук. Київ, 1934. Т. 1. С. 9—54.

657. Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. 1973. № 2. С. 60—66.

658. Криворот Т. Л. Історіософська концепція М. І. Костомарова // Мультиверсум. 2003. Вип. 34. С. 107—117.

659. Кроче Б. Теория и история историографии. Москва : Языки рус. культуры, 1998. 192 с.

660. Ладига О. І. Проблеми методології історії в українській історіографії кінця XIX — початку XX ст. : (Харків. іст. шк.) // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. 1999. № 9. С. 74—78.

661. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). Київ : Стилос, 2001. 585 с.

662. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) Харьков : ХГАК, 2009. 688 с.

663. Лиман С. І. [Рецензія] / С. І. Лиман // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства. Київ, 2010. Т. 20. С. 532—537. Рец. на кн.: Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.

664. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : «Основи», 1994. Т. 1—2.

Т. 1. Киев : «Основи», 1994. 554 с.

Т. 2. Киев : «Основи», 1994. 573 с.

665. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен : Вид-во «Сучасність», 1973. 441 с.

666. Логунова Н. А. Наукова та громадсько-політична діяльність І. В. Лучицького : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2006. 19 с.

667. Ляпіна О. Вивчення вченими Київського університету спеціальних історичних дисциплін // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Київ, 2000. Вип. 2 : Архівознавчі читання. С. 204—210.

668. Мага І. М. Віктор Олександрович Романовський — історик та архівіст : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2003. 19 с.

669. Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина // Записки історичного факультету / Одес.держ.ун-т ім. І. І. Мечникова. 1997. Вип. 5. С. 144—150.

670. Маловичко С. И. История национального историописания в российской историографической практике // Преподаватель XXI век. 2015. № 1. С. 242—254.

671. Маловичко С. И. Проблема классификации источников в предметном поле источниковедения историографии // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2015. № 2. С. 36—44.

672. Марков П. Г. А. Я. Ефименко – историк Украины. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1966. 124 с.

673. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1959. 259 с.

674. Марчук М., Починок Б. Провідні філософські напрями XX століття. Ч. 1. Чернівці : Рута, 2008. 104 с.

675. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння Плюс, 2001. 437 с.

676. Матюшевская М. И. Учебники по методологии исторического исследования рубежа XIX — XX веков как источники по изучению позитивистского типа рациональности // Актуальные проблемы источниковедения : материалы междунар. науч.-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты, Минск ; Витебск, 9—11 окт. 2013 г. Витебск, 2013. С. 13—17.

677. Матяш І. Б. Архівознавство: методол. засади та історія розвитку / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 515 с.

678. Матяш І. Особа в архівній науці та освіті 1920—1930-х рр. як чинник поступу архівістики // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. наук. зб. Київ, 1999. Вип. 1. Архів і особа. С. 12—22.

679. Медушевская О. М. История источниковедения в XIX — XX вв. Москва : МГИАИ, 1988. 72 с.

680. Медушевская О. М. Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин : межвуз. сб. Москва, 1985. С. 5—26.

681. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения : учеб. пособие. Москва, 1977. 86 с.

682. Мельков А. С. Русская археография в XIX веке: Учебное пособие. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 236 с

683. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX — початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1997. 17 с.

684. Михальченко С. И. Киевская школа : очерки об историках. Брянск : БГПИ, 1994. 76 с.

685. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). Москва ; Брянск, 1996. 186 с.

686. Михальченко С. И. Методология творчества В. Б. Антоновича и его исторические взгляды // Историческая мысль и история идей: межвуз. сб. науч. тр. Брянск, 1998. С. 185—195.

687. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX — начала 90-х годов. Томск : Изд-во ун-та, 1969. 409 с.

688. Могильницкий Б. Г. У истоков социально-экономического направления в русской буржуазно-либеральной медиевистике // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1965. Вып. 3. С. 178—252. (Труды Томского государственного университета. Серия историческая ; т. 178).

689. Можаева Г. В., Мишанкина Н. А. Контент-анализ историографического источника : (К вопросу о междисциплинарности лингвистических методов) // Вестник Томского государственного университета. 2007. № 294. С. 52—60.

690. Музичко О. Є. Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки // Записки історичного факультету / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. 2003. Вип. 14. С. 248—261.

691. Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833—1910) : Життя та наукова діяльність. Одеса : Астропринт, 2005. 206 с.

692. Музичко О. Є. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І. А. Линниченка (1857—1926) // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. Вип. 19. С. 74—95.

693. Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке : Опыт русской исторической школы. Казань : Изд-во ун-та, 2000. 298 с.

694. Мягков Г. П. Научное сообщество историков дореволюционной России в свете «старой» и «новой» модели историографического исследования // Диалог со временем : альм. интеллектуал. истории. 2011. Вып. 34. С. 206—214.

695. Мягков Г. П. «Нестор немецкой историографии», или «Камердинер истории» : Историки России в спорах о Л. Ранке // Диалог со временем : альм. интеллектуал. истории. Москва, 2001. Вып. 6. С. 40—79.

696. Мягков Г. П. «Русская историческая школа»: методологические и идейно-политические позиции. Казань : Изд-во ун-та, 1988. 198 с.

697. Науки о человеке: история дисциплин : кол. моногр. / сост., отв. ред. И. М. Савельева, А. Н. Дмитриев. Москва : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2015. 656 с.

698. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. У 2 т. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ : Укр. письменник, 2007. 462 с.

699. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2002. 612 с.

700. Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX — 1917 г.). Гродно : Изд-во ун-та, 2003. 351 с.

701. Николаева А. Т. Методология и методика русского источниковедения в период его становления (к вопросу о преемственности) // Труды Московского государственного историко-архивного института. 1967. Т. 25 : Вопросы методологии исторической науки. С. 139—166.

702. Никулин П. Ф. Теория и методика источниковедения в отечественной истории X — начала XX вв.: Учебное пособие Томск, 2000. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http //www/humanities.edu.ru/db/msg/25634/.

703. Новікова О. О. Піскорський В. К. : біогр. нарис // Піскорський В. К. Вибрані твори і епістолярна спадщина / Упоряд. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. Київ : Фонд «Відродження», 1997. С. 17—39.

704. Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Зап. іст.-археогр. ін-ту. Київ, 1934. Вип. 1. С. 158—225.

705. Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963. 87 с.

706. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. 1988. № 1—4. С. 96—105.

707. Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова: історія та сучасність (1865—2015). Одеса : Вид-во ун-ту, 2015. 964 с.

708. Остапов Н. В. М. Н. Петров — профессор-новист Харьковского университета // Российские университеты в XVIII — XX веках. Воронеж, 2000. Вып. 5. С. 154—168.

709. Острянко А. Н. Источниковедение историографии в свете междисциплинарных исследований / А. Н. Острянко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Мінск, 2011. Вып. 6. С. 35—40.

710. Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX — першої третини XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2001. 19 с.

711. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. Т. 2 / под ред. М. В. Нечкиной. Москва : Изд-во АН СССР, 1960. 862 с.

712. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. Т. 3 / под ред. М. В. Нечкиной. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 832 с.

713. Павловська Н. П. В. І. Веретенников як архівознавець та архівіст : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2003. 19 с.

714. Петров В. Куліш і Шевченко // Шевченко та його доба. Київ, 1925. Зб. 1. С. 57—79.

715. Петрук Н. П. Південно-західний відділ Російського географічного товариства у суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 17 с.

716. Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Костомарова : крит. очерк. Київ : Наук. думка, 1984. 190 с.

717. Пичета В. И. Введение в русскую историю : (Источники и историография). Москва : Госиздат, 1922. 209 с.

718. Пичета В. И. История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / под ред. В. П. Волгина [и др.]. Москва ; Ленинград, 1942. С. 164—178.

719. Пінчук Ю., Кіян О. Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології // Історичний журнал. 2006. № 1. С. 43—51.

720. Погодин С. Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845—1918) // Новая и новейшая история. 2000. № 6. С. 174—192.

721. Погодин С. Н. «Русская школа» историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГТУ, 1997. 377 с.

722. Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання : матеріали круглого столу (Харків, 29 листопада 2016 р.) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Апостроф, 2016. 280 с.

723. Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова : (До критики буржуаз.-поміщ. історіографії на Україні). Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 128 с.

724. Попова Т. Н. Из истории Новороссийского университета: П. М. Бицилли // Одеса — 200 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю міста. Одеса, 1994. Ч. 2. С. 118—120.

725. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новорос. ун-та. Одесса : Астропринт, 2007. 536 с.

726. Попова Т. О понятии «историографический процесс» // Харківський історіографічний збірник. 1995. Вип. 1. С. 45—59.

727. Попова Т. Н. Региональная историография: проблемы методологии // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. тр. Киев ; Симферополь, 2000. Вып. 2. С. 143—161.

728. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX — початку XX століття в публіцистиці та історіографії. Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.

729. Потульницький В. А. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XIX століття // Український археографічний щорічник. 2004. Вип. 8/9. С. 366—380.

730. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : Історіософія світової та української культури XVII — XX століть. Київ : Либідь, 2002. 480 с.

731. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука : Рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 3—20 ; № 2. С. 27—47 ; № 3. С. 22—44 ; № 4. С. 20—37.

732. Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторического исследования : учеб. пособие. Москва : Высш. шк., 1986. 208 с.

733. Пронштейн А. П. Истолкование исторических источников // Вопросы истории. 1969. № 10. С. 69—86.

734. Пронштейн А. П. Источниковедение в России. Эпоха капитализма. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1991. 667 с.

735. Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения : учеб. пособие для студентов ист. ф-тов ун-тов и пед. ин-тов. Изд. 2-е, доп. и испр. Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1976. 479 с.

736. Процик А. Академік Дмитро Іванович Багалій — носій української академічної традиції Києва у Харківському університеті // 125 років Української академічної традиції, 1861—1986. Нью-Йорк, 1993. С. 265—277.

737. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський та Д. Багалій // Український історик. 1991—1992. № 1—4. С. 178—185.

738. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва : Наука, 1975. 281 с.

739. Пушкарев Л. Н. Определение, оптимизация и использование историографических источников // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки : межвуз. темат. сб. Калинин, 1980. С. 102—103.

740. Рамазанов С. П. Кризис в российской историографии начала XX века. Волгоград : Изд-во ун-та, 1999—2000. Ч. 1—2.

Ч. 1. 1999. 144 с.

Ч. 2. 2000. 164 с.

741. Романовський В. Нариси з архівознавства : Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків : Вид. Центр. архів. управління УСРР, 1927. 170 с.

742. Рубач М. А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» : (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // Червоний шлях. 1932. № 5—6. С. 115—135 ; № 7—8. С. 118—126 ; № 11—12. С. 127—136.

743. Рубач М. А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении : сб. ст. / под ред. М. Н. Покровского. Москва, 1930. Т. 2. С. 3—120.

744. Рубинштейн Н. Л. Русская историография. Москва : Госполитиздат, 1941. 659 с.

745. Русина Ю. А. История и теория источниковедения : курс лекций / Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. 122 с.

746. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921—1930 рр.). Харків, 2000. 215 с.

747. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования. Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. 174 с.

748. Савельева И. М. Историческая наука в XXI веке. Ключевые слова // Диалог со временем. 2017. Вып 58. С. 5—24.

749. Савельева И. М. Исторические исследования в XXI веке: теоретический фронтир // Диалог со временем. 2012. Вып. 38. С. 25—53.

750. Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX — поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2000. 19 с.

751. Самойленко О. Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX — 1-й чверті XX ст. : (іст.-бібліогр. огляд) // Література та культура Полісся. Ніжин, 1995. Вип. 6. С. 90—108.

752. Сарбей В. Г. Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією : До постановки проблеми // Український історичний журнал. 1971. № 1. С. 12—20.

753. Сидоренко О. Розвиток медієвістики в Університеті св. Володимира кінця 40-х — 60 рр. XIX ст. у зв'язку з становленням позитивістської методології // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. 2002. Вип. 15. С. 44—47.

754. Симоненко І. М. Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2001. 20 с.

755. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров) / НАН України ; Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів, 2002. 160 с.

756. Скакун О. Ф. М. Д. Іванішев як вчений археограф // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 118—122.

757. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. 1930. № 17. С. 27—40.

758. Скубицький Т. М. [Рецензія] // Історик-марксист. 1929. № 12. С. 282—285. Рец. на кн.: Яворський М. І. Історія України в стислому нарисі. Вид. 2-ге, допов. Київ : Держвидав України, 1928. 348 с.

759. Смоленский Н. И. О некоторых теоретико-методологических принципах исторической концепции Леопольда фон Ранке // Методологические и историографические вопросы исторической науки. 1963. № 1. С. 137—167.

760. Соболева Н. А. О методике сфрагистического исследования XV —XVIII вв. (Историографические заметки) // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград : Изд-во «Наука», 1976.Т. VIII. С. 132—150.

761. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград : Наука, 1983. 262 с.

762. Сосновська М. С. Філософсько-світоглядні засади творчості В. Антоновича : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09. 00. 05. Київ, 2001. 17 с.

763. Сталин И. В. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. 1931. № 6. С. 3—12 ; Его же // Сталин И. В. Сочинения : в 13 т. Москва, 1951. Т. 13. С. 84—102.

764. Сталин И. Относительно марксизма в языкознании // Сталин И. В. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, 1955. С. 5—34.

765. Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. Київ : Академія, 1997. 176 с.

766. Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. … д-ра іст. наук : 07. 00. 06. Київ, 2005. 33 с.

767. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття. Київ : Київ. ун-т, 2005. 378 с.

768. Стельмах С. П. Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Історичні науки. 2001. Т. 19. С. 53—58.

769. Стельмах С. П. Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини XIX століття // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Історичні науки. 2000. Т. 18. С. 63—69.

770. Столярик Е. С. Александр Львович Бертье-Делагард // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей 1839—1989 гг. : тез. докл. юбил. конф., 27—28 окт. 1989 г. Одесса, 1989. С. 21—24.

771. Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Москва : Изд-во соц-экон. лит., 1962. 603 с.

772. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев : Изд-во ун-та, 1961. 133 с.

773. Стронин А. История и метод. Санкт-Петербург : Тип. Котомина, 1869. 446 с.

774. Стронин А. Политика как наука. Санкт-Петербург : Тип. Сущинского, 1872. 530 с.

775. Сухих Л. А. Будні Київського центрального архіву давніх актів // Архіви України. 2012. № 2. С. 121—149.

776. Тальман Е. М. О передаче текста исторических источников // Исторический архив. 1956. № 5. С. 174—244.

777. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. Киев : Наук. думка,1994. 200 с.

778. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX — поч. XXI ст.). Ніжин : Вид-во Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. 248 с.

779. Тарасенко О. О. Становлення історичної освіти і науки в Київському університеті у 1834—1884 рр. : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.09. Київ, 1995. 23 с.

780. Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки в Київському університеті у 1834—1884 рр. Київ : Логос, 1995. 276 с.

781. Теория и методология исторической науки : терминол. слов. / Отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва : Аквилон, 2014. 576 с.

782. Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11—12 груд. 1995 р., м. Київ : доп. та матеріали : [у 2 ч.] / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. [Ч. 1]. 224 с. ; [Ч. 2]. [8] с., С. 225–528.

783. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.). Санкт-Петербург : Наука, 2002. 676 с.

784. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной, В. В. Харитонова. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 528 с.

785. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. Москва : Наука, 1983. 231 с.

786. Фарсобин В. В. К определению предмета источниковедения : (Историогр. заметки) // Источниковедение истории советского общества. Москва, 1968. Вып. 2. С. 389—453.

787. Фрадкін В. З. Епістолярна спадщина академіка М. Сумцова // Треті Сумцовські читання : конф., присвяч. 95-річчю XII археол. з'їзду. Харків, 1997. Режим доступу : http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=632.

788. Франко О. О. Наукова діяльність Федора Вовка // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 42—56.

789. Харківський університет XIX — поч. XX ст. у спогадах його професорів та вихованців.У 2 т. / Уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Фадєєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008—2010.

Т. 1. 2008. 539 с.

Т. 2. 2010. 551 с.

790. Харківский національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров [та ін.]. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.

791. Хмарський В. М.Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX — на початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2004. 34 с.

792. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.

793. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на півдні України: Аполон Скальковський // Записки історичного факультету / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. 1998. Вип. 6. 318 с.

794. Хмылёв Л. Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX — начала XX вв. Томск : Изд-во ун-та, 1978. 172 с.

795. Четверта Академія пам’яті професора Володимира Антоновича, 26—27 березня 1998 р., м. Київ : доп. та повідомл. / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 294 с.

796. Черепнин Л. В. Моя жизнь. Воспоминания. Коментарии. Т. 1 / сост., общ. Ред В. Д. Назарова Москва : Языки славянской культуры, 2015. 400 с.

797. Чижевський Д. Філософські твори.У 4 т. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2005. XXXVIII, 402 с.

798. Чирков С. В. Археография в творчестве русских учёных конца XIX — начала XX века Москва : Знак, 2005. 320 с.

799. Чирков С. В. Археография и школы в русской исторической науке конца XIX — нач. XX вв. //Археографический ежегодник за 1989 год. Москва : Наука, 1990. С. 19—27.

800. Чувпіло Л. О. Сходознавство в Харківському університеті (1805—1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. 19 с.

801. Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма. Ленинград : Изд-во ун-та, 1962. 253 с.

802. Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // Политическая наука. Политический дискурс : История и современные исследования. 2001. С. 4—17.

803. Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2007. 16 с.

804. Школы в науке : сб. науч. ст. / Отв. ред. В. С. Швырев. Москва : Наука, 1977. 523 с.

805. Шкуринов П. С. Позитивизм в России. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 416 с.

806. Шмидт С. О. О методике выявления и изучения материалов по истории советской исторической науки // Труды / Моск. гос. ист.-арх. ин-т. Москва, 1965. Т. 22. С. 3—49.

807. Шмидт С. О. Путь историка : избр. тр. по источниковедению и историографии. Москва : Изд-во РГГУ, 1997. 612 с.

808. Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. Москва : Издательство стандартов, 1975. 272 с.

809. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький : Життя, фольклорист.-етногр. діяльність. Київ : Наук. думка, 1972. 254 с.

810. Якобчук Н. О. Документальна спадщина І. М. Каманіна (1850—1921): джерелознавчий аспект : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2011. 16 с.

811. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.

812. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.) : монографія. У 2 ч. Ч. 1. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2014. 587 с.

813. Ясь О. З методики і термінології історичного дослідження: поняття «архітектоніка», «структура» та «техніка викладу» // Історичний журнал. 2004. № 1—2. С. 79—86.

814. Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133—158.

815. Ящук Т. І. Філософія історії : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 2004. 536 с.

816. A Historiography of the Modern Social Sciences / Eds. R. E. Backhouse, Ph. Fontaine. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2014. 248 s.

817. Banak I., Sysyn F. Concepts of Nation hood in Early Modern Eastern Europe // Harvard Ukrainian studies. 1986. Vol. 10. P. 271—376.

818. Chopyk D. M. P. Drahomanov, I. Franko and the polish pozitiwistists // The Ukrainian Quaterly. 1991. N. 4. P. 377—385.

819. Clark E. A. History, Theory, Text : Historians and the Linguistic Turn. Cambridge (MA): Harvard Univ. Press, 2004. 336 s.

820. Grabscki A. F.Dzieje historiografii 2 wyd. Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2006. 866 s.

821. Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz. Kraków : T-wo Autorów i Wydawców Prac Naukow. Univ., 2014. 413 s.

822. Kohut Z. E. The Development of a Ukrainian National Historiography // Historiography of Imperial Russia : The Professional and Writing of History in a Multinational State. New York ; London, 1999. P. 453—478.

823. Maternicki J. O nowy kształt historii. Z badań nad recepcją zachodnioeuropejskiej myśli metodologicznej w historiografii polskiej w dobie modernizmu i neoromantyzmu // Dzieje Najnowsze. 1980. N. 1. S. 119—172.

824. Maternicki J. Wieloszatałtność historii: rozwazanie o kulturże historycznej i badaniach historiograficznych. Warszawa : PWN, 1990. 361 s.

825. Maternicki J. Polska refleksja teoretyczna i metodologiczna w dziedzinie historii w okresie neoromantyzmu i modernizmu // Przegląd Humanistyczny. 1979. N 7.S. 33—55.

826. Ohloblin O. Ukrainian historiography 1917—1956 // Nhe Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the Soviet Union. N. Y., 1957. Vol. V—VI. No. 4—1, 2. P. 307—456.

827. Topolsky J. Methodology of history / transl. by O. Wojtasiewicz. Warszawa : Polish Sci. Publ. ;Dordrect ; Boston : D. Reidel Publ. Co, 1976. 690 p.

828. Velychenko S. National History as Cultural Process : A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earlist Times to 1914. Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Press univ. of Alberta, 1992. 283 p.

829. White H. Metahistory: The hist. imagination in nineteenth century Europe. 7-th print. Baltimore ; London : Hopkins univ. press., 1990. XIII, 448 p.

830. White H. The content of the form: narrative of discourse a hist. representation. Baltimore ; London : Hopkins univ. press., 1987. XIV, 244 p.

831. Wierzbicka M. Dawne syntezy dziejów Polski: rozwoj i przemiany koncepcji metodologicznych. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk: PAN, 1974. 160 s.

832. Wierzbicki A. Wschód i zachód w koncepcjach dziejów Polski : Z dziejówpolskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej. Warszawa: PIW, 1984. 346 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

В іменному покажчику цифри у дужках означають сторінки, на яких вказані прорецензовані автори зі списку джерел та літератури

Наукове видання

Китиченко Тетяна Сергіївна

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

(1840-ві – 1920-ті рр.)

Монографія

В авторській редакції

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Умов. друк. арк. 13,27.
Наклад 300 прим. Замов. № 0429/10-19. Ціна договірна.

Видавництво ТОВ «ДІСА ПЛЮС»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ДК № 4047 від 15.04.2011 р.
61029, м. Харків, шосе Салтівське, буд.154. Тел. (057) 768-03-15, e-mail:
disadruk@gmail.com

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В. В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 24000000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв.Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34.
e-mail:bookfabrik@mail.ua